الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوْبُهُمْ بِذِكْرِ اللّٰهِ اَلَا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوْبُ ۝ اَلَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ طُوْبٰى لَهُمْ وَحُسْنُ مَاٰبٍ ۝

مجموعہ یازدہ رسائل

از تصنیفات و افادات

حضرت قدوة الواصلین امام الکاملین شمس العارفین مصباح المقربین سید السادات

ولی الاکبر الصادق صدر الدین ابو الفتح

سید محمد حسینی گیسو دراز خواجہ بندہ نواز چشتی

قدس اللہ سرہ العزیز

بسلسلہ مطبوعات کتبخانہ روضتین گلبرگہ شریف

بہ انتظام و توجہ خاص جناب معلی القاب نواب غوث یار جنگ بہادر دام اقبالہم

صوبہ دار صوبہ گلبرگہ شریف و میر مجلس کتبخانہ روضتین

و بہ تصحیح و اہتمام

مولوی حافظ سید عطا حسین صاحب ام اے سی ای

ناظم (وظیفہ یاب) سررشتہ تعمیرات سرکار عالی

در انتظامی پریس کیسری بلڈنگ حیدر آباد دکن طبع شد

اَلَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوْبُهُمْ بِذِكْرِ اللّٰهِ اَلَا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوْبُ ۝ اَلَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ طُوْبٰى لَهُمْ وَحُسْنُ مَاٰبٍ ۝

مجموعہ یازدہ رسائل

از تصنیفات و افادات

حضرت قدوۃ الواصلین امام الکاملین شمس العارفین مصباح المقربین سید السادات

ولی الاکبر الصادق صدر الدین ابو الفتح

سید محمد حسینی گیسو دراز خواجہ بندہ نواز چشتی

قدس اللہ سرہ العزیز

بہ تصحیح و اہتمام

الفقیر المفتقر الی اللہ خاکسار سید عطا حسین عفا اللہ ذنوبہ و ستر عیوبہ

در

انتظامی پریس کیسری بلڈنگ حیدرآباد دکن طبع شد

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

۱ اللھم انت اللہ الواحد الاحد الفرد الذی لا الہ انت لا غیرک ولا موجوداً سواک۔ الٰہی انت الذاکر وانت المذکور انت الحامد وانت المحمود۔ انت الطالب وانت المطلوب انت المحب وانت المحبوب۔ انت الناظر وانت المنظور انت الشاھد وانت المشھود۔ یا ھو یا من لا ھو الا ھو یا من لا الہ الا ھو یا ازلی یا ابدی یا دھری یا دیمومی صل وسلم وبارک علی النور الاقدس الاتم الاقدم الذی لولاہ حجابک لاحرقت سبحات وجھک ما انتھی الیہ بصرک من خلقک وعلی الہ الطیبین الطاھرین واصحابہ الھادیین المھدیین۔

الٰہی

تو بعلم ازل مرا دیدی و انچنانم بعیب بگزیدی

تو بعلم آن و من بعیب ہماں رو مکن انچہ خود پسندیدی

۲ حضرت مخدوم سید محمد حسینی گیسو دراز قدس اللہ سرہ کے چھوٹے

چھوٹے یہ گیارہ رسالے طبع کئے جا کر شائع کئے جاتے ہیں۔ ہر رسالہ علحدہ علحدہ طبع ہوا ہے اور ہر ایک کے صفحوں کا شمار علحدہ علحدہ سر صفحہ پہ دیدیا گیا ہے۔ اوس کے علاوہ پورے مجموعہ کے صفحوں کا شمار بھی مسلسل از ابتدا تا آخر صفحوں کے نیچے دیدیا گیا ہے۔ ذیل میں ان رسالوں کی تفصیل دی جاتی ہے اور ہر ایک کے نام کے محاذی اوس کے ابتدا کے صفحہ کا شمار جو صفحہ کے نیچے لکھا ہوا ہے دیدیا گیا ہے۔

(۱) تفسیر سورہ فاتحہ شریف — صفحہ ۱

(۲) استقامت الشریعت بطریق الحقیقت — " ۹

(۳) رسالہ در مسئلہ رویت باری تعالی وکرامات اولیا — " ۴۳

(۴) حدایق الانس :- دیباچہ — " ۵۹

حدیقہ اول — " ۶۳

حدیقہ دوم — " ۶۷

حدیقہ سیوم — " ۶۹

حدیقہ چہارم — " ۷۱

حدیقہ پنجم — " ۷۲

حدیقہ ششم — " ۷۴

حدیقہ ہفتم — " ۷۶

حدیقہ ہشتم — " ۸۰

حدیقہ نہم — " ۸۱

حدیقہ دہم — " ۸۳

حدیقہ اول (کہ درنفس الامر حدیقہ یازدہم است) — " ۸۵

حدیقہ دوم (کہ درنفس الامر حدیقہ دوازدہم است) — " ۸۷

(۴) وجود العاشقین صفحہ ۸۹
(۵) رسالہ توحید خواص " ۱۰۱
(۶) رسالہ منظوم در اذکار " ۱۰۷
(۷) رسالہ مراقبہ " ۱۱۳
(۸) رسالہ اذکار چشتیہ " ۱۲۱
(۹) شرح بیت حضرت امیر خسرو دہلوی رحمتہ اللہ علیہ " ۱۳۵
(۱۰) برہان العاشقین المعروف بہ قصہ چہار برادر " ۱۴۱
شروح برہان العاشقین۔
(۱) شرح اول " ۱۴۴
(۲) شرح دوم " ۱۴۹
(۳) شرح سیوم از حضرت ابو صالح محمدؒ عرف شیخ حسن چشتی " ۱۵۳
(۴) شرح چہارم از حضرت میر سید عبد الواحد بلگرامیؒ " ۱۵۹
(۵) شرح پنجم از حضرت میر سید محمد کالپویؒ " ۱۶۸
(۶) شرح ششم از حضرت مولانا محمد رفیع الدینؒ دہلوی ۱۸۴
(۷) شرح ہفتم از علامہ حکیم مرزا قاسم علی بیگ حیدر آبادی ۱۹۳
غلط نامہ مجموعہ رسایل ۲۲۷

ان رسالوں کی کیفیت مختصر طور پر ذیل میں درج کیجاتی ہے۔

(۱) تفسیر سورہ فاتحہ شریف

امام ابو القاسم قشیری رحمتہ اللہ علیہ نے کلام اللہ شریف کے ہر سورہ سے چند آئتیں انتخاب کرکے اون کی تفسیر لکھی ہے اور اوس کا نام لطائف قشیری رکھا ہے۔ یہ تفسیر بحد لطیف پیرایہ میں لکھی گئی ہے اور ہر آئت کے اسرار و غوامض نہایت خوبی سے بیان کئے گئے ہیں۔ حضرت مخدوم سید محمد حسینی گیسو دراز

قدس سرہ امام قشیری کے بہت معتقد تھے اور یہ تفسیر اون کو نہایت پسند تھی اپنی تصانیف میں کہیں کہیں اوس کے مضامین درج کئے ہیں۔ حضرت مخدوم کے سوانح نگار محمد سامانیؒ نے کتاب سیر محمدی میں جہاں حضرت مخدوم کے تصانیف کا ذکر کیا ہے اون کی ایک تفسیر ملتقط کا بھی ذکر کیا ہے خود حضرت مخدوم نے بھی اپنی بعض تصانیف میں اس کا ذکر کیا ہے بلکہ اوس کے بعض مقامات کی عبارتیں بھی نقل کر دی ہیں۔ یہ تفسیر قرآن شریف کے منتخب سورتوں اور آیات کی ہے اور لطایف قشیری ہی کے طرز پر لکھی گئی ہے۔ تفسیر ملتقط اب مفقود ہے بہت جستجو کے بعد بھی اوس کا پتہ ہنوز نہیں مل سکا اس لئے میں نہیں کہہ سکتا کہ سورہ فاتحہ شریف کی یہ تفسیر جو اس مجموعہ میں شریک کیگئی ہے آیا اوسی تفسیر ملتقط کا جزو ہے یا حضرت مخدوم نے اوس سے علیحدہ مستقل طور پر تحریر فرمایا ہے۔ میرے نہایت فاضل اور برگزیدہ صفات کرم فرما جناب مولانا حکیم مرزا قاسم علی بیگ صاحب حیدرآبادی کے کتب خانہ سے ایک نہایت خوشخط ۱۰۶۴ھ کا لکھا ہوا حضرت مخدوم بندہ نواز کے چند چھوٹے رسالوں کا مجموعہ مجھے عاریتاً ملا تھا اوس میں یہ تفسیر بھی تھی۔ اوس سے نقل لی گئی اور اوس نقل سے طباعت کی گئی دوسرا نسخہ چونکہ نہیں مل سکا اس لئے مقابلہ نہیں ہو سکا اور بعض بعض جگہ الفاظ مشکوک رہ گئے۔

(۲) استقامت الشریعت بطریق الحقیقت

حضرت مخدوم علیہ الرحمہ نے جیسا کہ دیباچہ میں تحریر فرمایا ہے اس کو ۷۹۲ھ میں تصنیف کیا اس کا ذکر اونہوں نے اسمار الاسرار کے ایک سمر میں بھی کیا ہے اپنے زمانہ کی حالت دیکھ کر اونہوں نے نہایت سوز دل سے یہ کتاب تصنیف کی اور چند نہایت نازک مسائل (خصوصاً مسئلہ جبر و اختیار) کا بیان بہت لطیف اور واضح پیرایہ میں فرما دیا ہے۔ کتب خانہ آصفیہ میں ۱۰۶۵ھ کا لکھا ہوا ایک نسخہ ہے اوس سے نقل لی گئی حکیم مرزا قاسم علی بیگ صاحب کے کتاب خانہ سے ایک

مجموعہ ملا جس میں سنہ ۱۰۶۲ھ کا نقل کیا ہوا یہ رسالہ بھی تھا اوس سے مقابلہ کرکے میرے نقل لئے ہوئے رسالہ کی تصحیح کی گئی لیکن پھر بھی بہت مقامات تصحیح طلب رہ گئے۔ ۱۳۵۱ھ میں مجھے کلکتہ جانے کا اتفاق ہوا۔ وہاں رآل ایشیاٹک سوسائٹی کے کتب خانہ میں مجھے اس کا ایک نسخہ (فارسی نمبر ۱۲۱۹) ملا اوس سے میں نے اپنے نسخہ کا مقابلہ کیا اور مکمل طور پر تصحیح کرلی اوسی تصحیح کردہ نسخہ سے یہ کتاب طبع کی گئی۔

(۳) رسالہ در مسئلہ رویت باری تعالی وکرامات اولیا وغیرہ

کتب خانہ آصفیہ کے نسخہ سے نقل لی گئی اور ۱۳۵۱ھ میں میں جب کلکتہ گیا رائل ایشیاٹک سوسائٹی کے کتب خانہ کے نسخہ (فارسی نمبر ۱۲۲۴) سے میں نے مقابلہ کیا اور جس حد تک تصحیح ممکن ہوسکی کی۔ یہ رسالہ بغیر حمد و نعت اور بغیر کسی تمہید کے شروع کیا گیا ہے۔ معلوم نہ ہوسکا کہ آیا حضرت مخدوم کی کسی تصنیف کا یہ ایک جزو ہے یا اون کی مستقل تصنیف ہے۔ اس رسالہ میں حضرت گیسودرازؒ نے متعدد مسائل پر محققانہ بحث کرکے اون کی وضاحت فرمائی ہے۔ پہلا مسئلہ رویت باری تعالی کا ہے اہل سنت وجماعت کے علاوہ اسلام کے بقیہ تمام فرقے اس کا قطعی انکار کرتے ہیں نہ صرف دنیا میں بلکہ عقبیٰ میں بھی۔ اون کا ادعا ہے کہ بشر کے لئے رویت باری محال ہے۔ چونکہ صحیح حدیثوں سے نہایت وضاحت اور قطعیت کے ساتھ ثابت ہے کہ بہشت میں مومن خداوند تبارک وتعالی کے دیدار سے مشرف ہوگا اس لئے اہل سنت میں کسی کو بہشت میں دیدار باری سے اختلاف نہیں ہے۔ اگر اختلاف ہے تو دنیا میں رویت سے ہے۔ جمہور علمائے محققین اور صوفیائے کاملین متفق ہیں کہ دنیا میں خواب میں دیدار ممکن ہے چنانچہ بہت سے خواص اولیا کے متعلق صحت کے ساتھ روایت کی گئی ہے کہ وہ خواب میں بارہا دیدار الہی سے مشرف ہوئے۔ زیادہ اختلاف اس میں ہے کہ آیا دنیا میں بحالت بیداری بھی دیدار ممکن ہے چند اکابر مثلاً

امام ابوبکر کلاباذی مصنف کتاب تعرف اور حضرت مخدوم الملک شرف الدین یحیی منیری کو قطعاً انکار ہے۔ بخلاف اوس کے دوسرے اکابر کو جن میں حضرت پیران پیر غوث الثقلین سلطان الجن والانس سید عبدالقادر جیلانی اور اولیائے چشتیہ شامل ہیں رویت کا انکار نہیں ہے۔ حضرت مخدوم نے صراحت فرمائی ہے کہ اخص الخواص اولیا جب اس درجہ پر پہنچ جاتے ہیں کہ اون کا خواب و بیداری اون کا ظاہر و باطن اون کی دنیا اور عقبیٰ سب کی حالت ایک سی ہو جاتی ہے تو اون کو حالت تیقظ میں بھی بچشم باطن دیدار ممکن ہو جاتا ہے اور ہوا ہے۔ اسی رسالہ میں حضرت مخدوم فرماتے ہیں "محمد یوسف حسینی میگوید یعلم اللہ من آن طایفہ را دیدہ ام کہ ایشان یک ساعتے از دیدار او محروم نماندہ اند"۔

اس کتاب میں دوسرا مسئلہ انبیا کی ملایکہ مقربین پر فضیلت کے متعلق ہے تیسرا مسئلہ کرامات اولیا اور چوتھا مسئلہ کلام اللہ شریف کے متشابہات کی بحث میں ہے۔

(۴) حدایق الانس

۱۳۵۱ھ میں میں نے کلکتہ کے رائل ایشیاٹک سوسائٹی کے کتب خانہ کے نسخہ سے اس کتاب کی نقل لی۔ کتب خانہ آصفیہ میں بھی ۱۳۲۵ھ کا لکھا ہوا جدید الخط نسخہ موجود ہے مگر وہ اس قدر غلط لکھا ہوا ہے کہ اس کتاب کی تصحیح میں اوس سے کچھ مدد نہیں مل سکی۔ تیسرا نسخہ کہیں دستیاب نہیں ہوا۔

حضرت مخدوم نے اپنے ایک برگزیدہ مرید کو دس حدیقے لکھوائے ان کو لکھوانے کے بعد اور دو حدیقوں کا اضافہ فرمایا۔ پیر کی رحلت کے بعد اونہوں نے دیباچہ لکھ کر ان حدیقوں کو کتاب کی شکل میں مدون کیا اور ترتیب وہی قایم رکھی جس ترتیب سے حضرت مخدوم نے لکھوایا تھا اور غایت ادب کو ملحوظ رکھکر

اور سرشار اوٹھے گا ؎

چو میرد مبتلا میرد چو خیزد مبتلا خیزد

دیوانہ مرفوع القلم ہوا کرتا ہے۔ عشق الہی کے دیوانہ سے حساب کتاب سوال و جواب کیسا۔ حدیثوں میں ہے کہ قیامت کے روز ایسے لوگ بھی ہوں گے جو بغیر کسی حساب کتاب کے جنت میں بھیج دیے جائیں گے وہ انہیں دیوانگان محبت الہی کی جماعت ہوگی وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِیْنَ قُتِلُوْا فِیْ سَبِیْلِ اللّٰہِ اَمْوَاتًا بَلْ اَحْیَاءٌ عِنْدَ رَبِّھِمْ قتیلان محبت الہی کی موت سنت الہی کی تبعیت میں محض ظاہری موت ہے ورنہ وہ لوگ زندۂ جاوید ہیں۔ ولعمری خواجہ حافظ شیرازی علیہ الرحمہ نے بالکل صحیح کہا ہے ؎

ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بعشق ثبت است بر جریدۂ عالم دوام ما

حق سبحانہ تعالی حضرت مخدوم سید محمد حسینی گیسو دراز کے وابستگان دامن کو اون کے مسلک پر چلنے کی توفیق مرحمت فرما دے اور اوس پر استقامت نصیب کرے۔ اللھم حرق قلوبنا بنار عشقك وارزقنا ازدیاد محبتك حتی لا یبقی شیئ غیرك

(۵) وجود العاشقین

یہ مختصر رسالہ حضرت مخدوم کے عشق الہی کی حقیقت اور اوس کے مراتب کے بیان میں تحریر فرمایا ہے۔ عشق حقیقی کے مراتب اور اسرار میں اونہوں نے ایک مبسوط کتاب المسمی بہ **خطائر القدس** تصنیف فرمائی ہے جو چھپ کر شائع ہو چکی ہے۔ اس مختصر میں اوس کے تمام مراتب کو از ابتدا تا انتہا نہایت ایجاز کے ساتھ اپنے خاص انداز میں نہایت لطیف پیرایہ میں بیان فرمایا ہے۔

ملک دکن میں اس رسالہ کے نسخے جابجا موجود ہیں چونکہ نقلیں بہت لی گئی ہیں اس لئے بمصداق "ہر کہ آمد بران مزیدے کرد" کاتبوں نے غلطیوں کا بھی انبار

کردیا ہے جس سے ایسی غامض کتاب کی تصحیح میں نہایت دشواری پیش آئی مجھے اس کے پانچ قلمی نسخے ملے جن میں ایک سنہ ۱۰۴۸ھ کا اور دوسرا سنہ ۱۰۶۴ھ کا لکھا ہوا تھا مطبع گلزار ابراہیم مراد آباد میں سنہ ۱۳۰۳ھ میں یہ کتاب چھپی بھی تھی لیکن سرتاپا غلطیوں اور الحاقات سے بھری ہوئی۔ بہرحال ان پانچ نسخوں کے مقابلہ سے بقدر امکان تصحیح کی گئی۔

(۶) رسالہ توحید خواص

اس رسالہ میں "وحدت حقیقی" کا مسئلہ نہایت لطیف اور محققانہ طور پر بیان کیا گیا ہے۔ حکیم مرزا قاسم علی بیگ صاحب کے کتب خانہ میں مجھے ایک مجموعہ ملا جس میں حضرت مخدوم کے چند دوسرے رسالوں کے ساتھ یہ رسالہ بھی تھا۔ اور شرف پریس بہار میں سنہ ۱۳۰۶ھ میں حضرت مخدوم شرف الدین احمد یحییٰ منیری اور حضرت امیر ابو العلا اکبر آبادی اور حضرت نجم الدین کبیری رحمتہ اللہ علیہم کے چھوٹے چھوٹے رسالوں کے ہمراہ طبع بھی ہوا تھا۔ ان دونوں (یعنی قلمی اور مطبوعہ) نسخوں کے مقابلہ سے تصحیح کی گئی۔ اس رسالہ میں حضرت مخدوم بندہ نواز نے اپنا نام کہیں درج نہیں کیا ہے اس لئے یقین کے ساتھ نہیں کہا جا سکتا کہ یہ اونہیں کی تصنیف ہے لیکن قلمی نسخہ کے لوح پر اون کا نام لکھا ہوا تھا اور جن دوسرے رسالوں کے ہمراہ اوس مجموعہ میں شریک تھا وہ اونہیں کے تصنیف کردہ ہیں اس لئے ظن غالب یہی ہے کہ یہ رسالہ بھی حضرت مخدوم ہی کی تصنیف ہے۔

(۷) رسالہ منظوم در اذکار

بائیس سال ہوئے روضہ خورد کے ایک متوسل کے پاس میں نے حضرت مخدوم بندہ نواز قدس سرہ کا نثر میں اذکار کے متعلق ایک رسالہ دیکھا تھا اوس میں طریقہ علیہ چشتیہ کے وہ اذکار درج کئے گئے تھے جن کی تعلیم مریدوں کو عموماً دیجاتی ہے

جن صاحب کے پاس یہ رسالہ تھا اون کا انتقال ہوگیا اور اون کے بعد وہ رسالہ بھی تلف ہوگیا اور کسی دوسرے نسخہ کا مجھے پتہ نہیں ملا۔ اس منظوم رسالہ کا مجھے صرف ایک ہی نسخہ ملا۔ چونکہ مقابلہ اور تصحیح کے لئے دوسرا نسخہ دستیاب نہیں ہوا اس لئے بعض جگہ الفاظ اور عبارتیں مشکوک رہ گئیں۔ اس منظوم رسالہ میں حضرت مخدوم نے وہ اذکار جمع کئے ہیں جن کی تعلیم منتہی اور پایۂ تکمیل کو پہنچے ہوئے مریدوں کو دیجاتی ہے۔ اس لئے حضرت مصنف نے اون سب کو نہایت غامض پیرایہ میں بلکہ بطور معما کے لکھا ہے۔

(۸) رسالہ در مراقبہ

یہ رسالہ بھی مجھے حکیم مرزا قاسم علی بیگ صاحب کے کتاب خانہ سے ملا۔ اس نسخہ کی کتابت ختم کرکے کاتب نے آخر میں یہ عبارت لکھی ہے:۔ "قوبل باصل الکرام"۔ اس کا مطلب بظاہر یہی ہے کہ اس کا مقابلہ حضرت مصنف کے دستخطی نسخہ سے کیا گیا تھا۔ اس رسالہ میں مریدوں کی تعلیم و تربیت کے لئے چھتیس مراقبے درج کئے گئے ہیں جو علاوہ طریقۂ چشتیہ کے دوسرے طریقوں (مثلاً قادریہ۔ سہروردیہ وغیرہ) میں بھی رائج ہیں۔

(۹) رسالہ اذکار چشتیہ

یہ رسالہ بھی مجھے حکیم مرزا قاسم علی بیگ صاحب کے کتب خانہ سے ملا۔ کاتب نے آخر کتاب میں ختم کتابت کی تاریخ ان الفاظ میں لکھی ہے:۔ "فی التاریخ ۲۷ شوال ۲۷ سنہ از جلوس اورنگ زیب درا ورنگ آباد"۔ اس نسخہ سے نقل لے کر میں نے اس مجموعہ میں شریک کیا۔ مقابلہ اور تصحیح کے لئے چونکہ دوسرا نسخہ نہیں ملا اس لئے بعض بعض جگہ الفاظ مشکوک رہے۔

یہ رسالہ خود حضرت سید محمد گیسو دراز قدس سرہ کا تصنیف کردہ نہیں ہے

بلکہ اون کے ایک مرید نے جنھوں نے اپنا نام ظاہر نہیں کیا ہے اون اذکار کو جن کی تعلیم حضرت مخدوم دیا کرتے تھے جمع کر کے کتاب کی شکل میں مرتب اور مدون کر دیا ہے متعدد مقامات پر یہ یا اوس کے ہم معنی عبارت بھی لکھی ہے "بندگی میاں بڑہ ابن مخدوم سید محمد حسینی گیسو دراز میفرمایند"۔ حضرت مخدوم کے بڑے فرزند سید اکبر حسینی قدس سرہ کو عموماً لوگ سید بڑے اور میاں بڑے کہا کرتے تھے۔ ان عبارتوں سے ظاہر ہے کہ اس رسالہ کے مولف حضرت سید اکبر حسینی کے بھی فیض یافتہ تھے اور ان کے زمانۂ حیات میں اونہوں نے یہ رسالہ قلمبند کیا۔ چونکہ اون کی وفات اون کے والد کے زندگی میں واقع ہوئی اس لئے یہ رسالہ ضرور حضرت مخدوم بندہ نواز کے نظر سے بھی گزرا ہوگا۔ چونکہ اون کا تصنیف کردہ رسالہ جس کا ذکر میں پہلے کر چکا ہوں مجھے نہیں ملا اس لئے اس مجموعہ میں اس "رسالہ اذکار چشتیہ" کو شریک کر دینا مناسب معلوم ہوا۔

(۱۰) شرح بیت حضرت امیر خسرو دہلوی علیہ الرحمتہ

امیر خسرو دہلوی حضرت سلطان المشائخ محبوب الٰہی نظام الدین اولیا قدس سرہ کے قدیم ترین مقرب ترین برگزیدہ ترین اور اخص الخواص مرید تھے پیر کے جناب میں جو تقرب اور محرمیت انہیں حاصل تھی کسی مرید کو حاصل نہیں ہوئی۔ راتوں کو ان کے خلوت خاص میں ان کے سوا دوسرا کوئی شخص نہیں جا سکتا تھا۔ حضرت محبوب الٰہی نے انہیں "خواجہ ترک اللہ" کا خطاب دیا تھا۔ خطوط اور تحریرات میں اسی لقب سے مخاطب فرماتے تھے اور گفتگو میں اونہیں عموماً ترک ہی کے لقب سے یاد کیا کرتے اون کو حضرت امیر سے اس قدر محبت تھی کہ اون کو مخاطب فرما کر کبھی کبھی فرماتے "من از تو تنگ آیم تا حدے کہ از خود تنگ ایم واز تو تنگ نیایم" یہ بھی فرمایا کرتے تھے کہ اگر شریعت اجازت دیتی تو میں وصیت کر جاتا کہ خسرو کو میرے ساتھ میرے قبر میں یکجا دفن کریں چونکہ یہ ناممکن تھا ان سے وصیت کی کہ خسرو اون کے قریب دفن کئے جائیں۔ حضرت امیر نے فرمایا ہے کہ "خواجہ ما بابندہ عہد

خداکردہ است کہ ہرگاہ کہ دربہشت خرامد بندہ را برابر خود دربہشت برد انشاء اللہ تعالیٰ" محبت الٰہی کی آگ خسرو کے سینہ میں اس قدر بھری ہوئی اور شعلہ زن تھی کہ اون کے پیرنے کبھی کبھی فرمایا "حق تعالیٰ مرا بسوز سینہ ترک بہ بخشاید" اللہ اللہ! حضرت محبوب الٰہی کے دل میں خسرو کی محبت اس قدر زیادہ تھی کہ یہ شعر اون کی زبان مبارک سے بے ساختہ نکلا ؎

گر زبہر ترک ترکم ارہ برتارک نہند　　ترک تارگ گیرم الا نگیرم ترک ترک

خلاصہ یہ کہ حضرت امیر خسرو "محبوب الٰہی" کے محبوب تھے۔

خسرو کی ذات آیتٌ من آیات اللہ تھی یا یوں کہئے کہ حضرت سرور کائنات صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کے معجزوں میں ایک معجزہ تھی۔ اس جامعیت کے آدمی امت مرحومہ میں بہت کم پیدا ہوئے۔ علامہ شبلی نے شعر العجم کی دوسری جلد میں خسرو کے ترجمہ میں لکھا ہے:۔ "ہندوستان میں چھ سو برس سے آج تک اس درجہ کا جامع کمالات نہیں پیدا ہوا اور سچ پوچھو تو اس قدر مختلف اور گوناگوں اوصاف کے جامع ایران و روم کی خاک نے بھی ہزاروں برس کی مدت میں دو ہی چار پیدا کئے ہوں گے" اون کے تمام کمالات کو بیان کرنا اس مختصر تحریر میں ممکن نہیں ہے صرف شاعری ہی پر نظر ڈالی جائے تو معلوم ہوگا کہ اس جامعیت کا شاعر دنیا کی کسی قوم نے نہیں پیدا کیا بڑے بڑے باکمال شاعر جتنے ہوئے انہوں نے شاعری کے صرف ایک یا دو صنف میں کمال حاصل کیا۔ لیکن خسرو شاعری کے ہر صنف میں بلند پایہ رکھتے ہیں۔ قصیدہ میں خاقانی کمال اصفہانی اور ظہیر فاریابی سے بلند تر ہیں۔ مثنوی اور غزل میں نظامی اور سعدی کے ہم پلہ اور ہم رتبہ ہیں۔ رباعی گوئی میں کوئی شاعر اون کے برابر نہیں ہوا اور قطعات اور ترجیع بند وغیرہ میں وہ یکتائے روزگار تھے۔ یہ تو فارسی زبان کے کمالات تھے ہندی زبان کی شاعری کو اونہوں نے اس درجہ کمال کو پہنچایا کہ اون کے قبل اور اون کے بعد کوئی شاعر اون کی گرد تک نہ پہنچ سکا۔ عربی میں اون کے

اشعار بہت کم منقول ہیں لیکن جو موجود ہیں متنبی کے اشعار سے کسی طرح کم پایہ نہیں ہیں
خسرو ہندی اور ایرانی موسیقی کے بھی جامع تھے اور ایسے جامع تھے کہ ایسا باکمال اون
کے بعد آج تک کوئی پیدا نہیں ہوا اور نہ اون سے پہلے کسی کا پتہ چلتا ہے۔

حکیم افضل الدین خاقانی کی کلیات کا جو پہلا قصیدہ ہے اوس کے مطلع کے
دو شعر یہ ہیں۔ یہ قصیدہ ۱۱۶ شعر کا ہے۔ ؎

دل من پیر تعلیم است و من طفل زباندانش — دم تسلیم سر عشر و سر زانو دبستانش
نہ ہر زانو دبستان است و ہر دم لوح تعلیمش — نہ ہر دریا صدف دار است و ہر نم قطرہ نیسانش

خسرو نے اسی طرز اسی وزن اور اسی ردیف و قافیہ میں ۲۲۴ شعر کا ایک قصیدہ کہہ کر
دیوان غرۃ الکمال میں شریک کیا ہے اس کے مطلع کے دو شعر یہ ہیں۔ ؎

دلم طفل است و پیر عشق استاد زباندانش — سواد الوجہ سبق و مسکنت کنج دبستانش
نہ ہر پیرے زباندان است و ہر دل طفل تعلیمش — نہ ہر خاکے گل انگیز است و ہر نو رستہ ریحانش

اس قصیدہ میں ایک معرکۃ الارا شعر یہ ہے۔ ؎

ز دریائے شہادت چون نہنگ لا برآرد ہو
تیمم فرض گردد نوح را در عین طوفانش

یہ شعر اس قدر غامض اور رموز و اسرار حقیقت سے بھرا ہوا ہے کہ متعدد کبرائے
صوفیہ اور عرفا کو اس کی شرحیں لکھنے کی ضرورت محسوس ہوئی سب سے پہلے حضرت
مخدوم سید محمد حسینی گیسو دراز نے شرح لکھی۔ اوسی کے قریب زمانہ میں جونپور کے بادشاہ
سلطان ابراہیم شرقی کی درخواست پر حضرت شیخ کبیر مخدوم سید اشرف جہانگیر سمنانی
نے اس کی شرح لکھ کر بادشاہ کے پاس بھیجی۔ اون کے بعد مولانا جامی علیہ الرحمتہ نے
ایک امیر کی فرمایش پر مبسوط شرح لکھی۔ یہ شرح ۱۳۲۹ھ میں مطبع مجتبائی دہلی میں طبع
ہوئی تھی۔ ایک شرح حضرت حسن محمد گجراتی نے اور ایک شرح میاں احمد چشتی گجراتی

نے لکھی۔ ان کے علاوہ دو شرحیں اور بھی میری نظر سے گزری ہیں۔ حضرت خواجہ سید محمد حسینی گیسو دراز کی شرح اس مجموعہ میں شریک کی گئی ہے۔ اس کا ایک قدیم قلمی نسخہ مجھ کو حکیم مرزا قاسم علی بیگ صاحب کے کتاب خانہ سے ملا جس کی نقل لے کر طبع کی گئی۔ مقابلہ اور تصحیح کے لئے دوسرا نسخہ نہیں ملا اس لئے بعض الفاظ مشکوک رہ گئے۔

(۱۱) برہان العاشقین معروف بہ قصہ چہار برادر و مشہور بہ شکار نامہ

یہ ایک صفحہ کا مختصر مضمون ہے جس میں حضرت سید محمد حسینی گیسو دراز قدس اللہ سرہ نے حقیقت انسانی کا ابتدائے آفرینش سے انتہائے کار دنیاوی (موت) تک کا خاکہ نہایت غامض مگر بے حد لطیف پیرایہ میں کھینچا ہے۔ صوفیوں میں یہ معما اس قدر مقبول ہوا کہ متعدد اکابر طریقت نے مختصر اور مطول شرحیں لکھیں۔ اس مجموعہ میں اکابر سلف کی چھ شرحیں شریک کی گئی ہیں اور ساتویں شرح ہمارے محترم کرم فرما مولانا حکیم مرزا قاسم علی بیگ صاحب نے خاص اس مجموعہ کے لئے لکھ کر دی۔ ہر شرح کی مختصر کیفیت اور اس کے شارح کا مختصر حال ذیل میں درج کیا جاتا ہے۔

شرح اول و دوم برہان العاشقین

قاضی عین القضات ہمدانی کی تمہیدات کی شرح حضرت سید محمد حسینی گیسو دراز قدس سرہ نے لکھی ہے۔ "مصری کندری" نامی ایک بزرگ کے قلم کا نقل کیا ہوا اوس کا ایک نہایت اچھا نسخہ ہمارے محترم دوست نواب معشوق یار جنگ بہادر کے پاس تھا۔ مصری کندری نے اس کو اپنے لئے حیدرآباد میں ۱۲۸۴ھ میں نقل کیا تھا۔ یہ نسخہ کتب خانہ روضتین میں وقف کر دیا گیا ہے۔ اس کے آخر میں اونہیں کاتب مصری کندری کے قلم کی لکھی ہوئی یہ دو شرحیں بھی شریک ہیں اون کی نقل لی گئی اور اس مجموعہ میں شریک کی گئی۔ پہلی شرح مکمل ہے اور گو مختصر ہے لیکن نہایت وضاحت سے لکھی گئی ہے۔ شارح نے اپنا نام نہیں لکھا ہے۔

بعض قرائن سے گمان ہوتا ہے کہ غالباً مخدوم سید اکبر حسینی (فرزند اکبر حضرت مخدوم گیسو دراز قدس سرہما) کی لکھی ہوئی ہے مگر اس کا اطمینان بخش ثبوت نہیں مل سکا۔ بہرحال شرح کے دیکھنے سے معلوم ہوتا ہے کہ شارح علیہ الرحمہ عالم جید اور عارف کامل تھے ۱۰۴۲ھ میں جب اس کی نقل لی گئی تو ظاہر ہے کہ تصنیف بہت پہلے کی ہوگی۔

دوسری شرح نا تمام ہے۔ اگر تمام کی گئی ہوتی تو خوب شرح ہوتی۔ شارح کا نام معلوم نہیں ہو سکا۔

شرح سیوم برہان العاشقین از حضرت شیخ حسن محمد چشتی علیہ الرحمہ

اس شرح کے مولف حضرت شیخ ابو صالح محمد معروف بہ شیخ حسن محمد بن شیخ احمد معروف بہ میانجیو بن شیخ نصیر الدین ثانی بن شیخ مجد الدین بن شیخ سراج الدین بن شیخ کمال الدین علامہ بن شیخ عبد الرحمن رحمۃ اللہ علیہم ہیں۔ شیخ عبد الرحمن حضرت ختم المشائخ خواجہ نصیر الدین چراغ دہلی کے والد کے چچا کے فرزند تھے اور شیخ کمال الدین علامہ کی والدہ حضرت ختم المشائخ کی حقیقی ہمشیر تھیں۔ اس لئے حضرت علامہ خواجہ نصیر الدین چراغ دہلی (قدس سرہما) کے حقیقی بھانجے اور چچا زاد بھائی تھے۔ وہ حضرت چراغ دہلی کے سابق ترین اور برگزیدہ ترین مرید اور خلیفہ بھی تھے۔ خواجہ بندہ نواز ان کے پیر بھائی تھے اور اون کی صحبت سے ظاہراً و باطناً مستفید ہوئے تھے۔ حضرت علامہ کی رحلت پیر کے زمانہ حیات میں ۲۷ ذی قعدہ ۷۵۶ھ کو دہلی میں ہوئے اور مزار مبارک پیر کے مزار کے احاطہ کے اندر ہے۔ حضرت چراغ دہلی کی رحلت کی تاریخ ۱۸ رمضان ۷۵۷ھ ہے۔ حضرت کمال الدین علامہ کے بڑے فرزند شیخ سراج الدین حضرت چراغ دہلی کے مرید تھے مگر تعلیم و تربیت اور خلافت اپنے والد سے پائی تھی۔ والد نے اون کو گجرات بھیج دیا۔ وہاں سکونت اختیار کی اور وہیں اون کا انتقال ہوا۔ اون کی سجادگی تا حال اون کی اولاد میں احمد آباد

گجرات میں باقی ہے۔ شیخ حسن محمد چشتی کو خلافت اپنے چچا شیخ جمال الدین جمن سے اون کو اون کے والد شیخ علم الدین سے اور اون کو اون کے والد شیخ سراج الدین بن کمال الدین علامہ سے ملی تھی۔ یہ سلسلہ بہت با برکت ہوا۔ اس کے متوسلین میں بکثرت درجہ ولایت پر فائز ہوئے۔ حضرت محب النبی مولانا فخر الدین چراغ چشت دہلوی بن مولانا نظام الدین اورنگ آبادی اسی سلسلہ سے وابستہ تھے۔ شیخ حسن محمد چشتی قدس سرہ کی رحلت روز شنبہ بست وہشتم ذی قعدہ ۹۸۲ھ کو ہوئی مزار مبارک احمد آباد گجرات میں ہے۔

شیخ حسن محمد چشتی کے فرزند اور خلیفہ حضرت شیخ محمد قطب گجرات نے اپنے والد علیہ الرحمہ کے چھوٹے چھوٹے بیالیس رسالوں کا ایک مجموعہ مرتب کیا ہے برہان العاشقین کی یہ شرح اوسی مجموعہ سے نقل کی گئی۔ مقابلہ اور تصحیح کے لئے دوسرا نسخہ مجھے نہیں ملا۔

شرح چہارم برہان العاشقین از حضرت میر سید عبد الواحد بلگرامی قدس سرہ

مخدوم سید عبد الواحد بلگرامی بہت بلند مرتبہ عالم اور عارف اور سادات بلگرام کے خاندان کے فرد فرید تھے۔ کم عمری میں حضرت مخدوم صفی الدین سائی پوری سے مرید ہوئے اور چند سال تک اون کے زیر تربیت رہے۔ ابھی صرف اٹھارہ سال کے تھے کہ پیر کا سایہ اون کے سر سے اوٹھ گیا۔ تکمیل باقی تھی اس لئے اپنے والد کے دوست شیخ حسن سکندرہ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور چند سال تک خدمت گزاری کرکے بقول میر غلام علی آزاد بلگرامی "تربیت ہائے فراوان یافت" اور تکمیل کے بعد اون سے خلافت حاصل کی۔ سید عبد الواحد بلگرامی صاحب تصنیف بھی ہیں۔ سبع سنابل اون کی نہایت مشہور اور صوفیوں میں نہایت مقبول کتاب ہے نزہتہ الارواح کی مبسوط اور محققانہ شرح بھی لکھی ہے۔ چھوٹے چھوٹے رسالے بھی بہت

سے اون کی تصنیف ہیں۔ ان کی رحلت جمعہ سیوم رمضان المبارک سنہ ۱۰۱۷ھ میں ہوئی مزار بلگرام میں ہے۔

میر عبد الواحد بلگرامی قدس سرہ نے برہان العاشقین کی ایک مختصر مگر نہایت واضح شرح لکھی ہے۔ اس کے دو نسخے مجھے ملے۔ ایک علامہ سید عبد الجلیل بلگرامی کے والد سید احمد بن سید عبد اللہ کے قلم کا سنہ ۱۰۹۴ھ کا نہایت خوشخط لکھا ہوا، دوسرے پر کتابت کی تاریخ درج نہیں ہے مگر سنہ ۱۱۰۰ھ کے کچھ ہی بعد کا معلوم ہوتا ہے۔ ان دونوں کے مقابلہ سے تصحیح کی گئی۔

شرح پنجم برہان العاشقین از حضرت میر سید محمد کالپوی رحمتہ اللہ علیہ

میر غلام علی آزاد ماٰثر الکرام میں لکھتے ہیں "اصل ایشان از سادات ترمذ است" ان کے اجداد میں ایک بزرگ ترمذ سے آکر جالندھر میں سکونت پذیر ہوے اور حضرت سید محمد کے والد جالندھر سے کالپی چلے آئے۔ حضرت قدس سرہ نے پہلے شیخ یونس محدث سے تلمذ کیا۔ میر غلام علی آزاد لکھتے ہیں "شیخ یونس در حفظ شریعت غزا بسیاری کوشیدند۔ تشرع استاد در مزاج وہاج تاثیر تمام کرد و نور متابعت نبوی سر تا پائے ایشان را فرا گرفت" شیخ یونس کی رحلت کے بعد کچھ دنوں مولانا عمر جاجموی سے تلمذ کیا اوس کے بعد حضرت شیخ جمال اولیا قدس اللہ سرہ کے حلقۂ درس میں داخل ہوئے تحصیل علم سے فراغت حاصل کرنیکے بعد پیر نے سلاسل چشتیہ اور قادریہ اور سہروردیہ اور مداریہ میں خلافت دیکر ان کو رخصت کیا۔ کالپی واپس آے اور "بنیاد درب الارباب و تلقین اصحاب مشغول شدند" بعد چندے جالندھر تشریف لے گئے واپسی میں آگرہ میں حضرت امیر ابو العلا اکبرآبادی قدس سرہ سے ملے اور طریقہ نقشبندیہ ابو العلائیہ میں خلافت حاصل کی۔ حضرت سید محمد کالپوی رحمتہ اللہ علیہ ہندوستان کے اولیائے کبار میں بہت بلند مرتبہ رکھتے ہیں میر

غلام علی آزاد بلگرامی مآثر الکرام میں لکھتے ہیں "حضرت سید در اواخر عمر عیسوی المشہد بودہ اند و در مقام قطبیت کبری متمکن۔ و عیسوی المشہد بودن عبارت ازین است کہ چنانچہ احیائے اموات از عیسیٰ علیہ السلام واقع شد احیائے قلوب ازیں شخص واقع میشود" حضرت سید محمد کالپوی کا فیض ابھی تک جاری ہے۔ میر سید عبد الواحد بلگرامی کے پر وتے حضرت سید برکت اللہ مارہروی قدس اللہ سرہٗ کو سلاسل پنجگانہ قادریہ چشتیہ سہروردیہ مداریہ ابو العلائیہ میں خلافت سید فضل اللہ بن سید احمد بن سید محمد کالپوی قدس سرہم سے ملی تھی۔ اون کے ذریعہ سے ان پانچوں سلاسل کا فیض ہندوستان میں پھیلا حضرت شاہ برکت اللہ قدس سرہ کے خاندان میں سجادگی ابھی تک آرہی ہے اور اس خاندان میں بہت بلند مرتبت اولیا ہوتے آئے ہیں۔

حضرت سید محمد کالپوی کا وصال بست وششم شعبان ۱۰۷۱ھ کو ہوا مزار مبارک کالپی میں ہے۔

حضرت سید محمد کالپوی صاحب تصنیف بھی تھے اون کی تصانیف میں برہان العاشقین کی شرح بھی ایک ہے۔ اس کے دو نسخے مجھے ملے۔ ایک نسخہ کانپور میں مولانا محمد عادل قدس سرہٗ کے فرزند مولانا ابو القاسم حبیب الرحمن صاحب سلمہ اللہ تعالی کے پاس سے مجھے ملا۔ غدر کے زمانہ میں مولانا محمد عادل صاحب اپنے استاد حضرت شاہ سلامت اللہ صاحب کے ہمراہ کالپی چلے گئے تھے وہاں حضرت سید محمد کالپوی کے آستانہ میں اون کی تصنیفیں دستیاب ہوئیں اور مولانا نے اون کو نقل کرلیا اون میں یہ شرح بھی تھی۔ دوسرا نسخہ مجھ کو ایک تاجر کتب سے حیدرآباد میں ملا۔ ان دونوں کے مقابلہ سے تصحیح کی گئی۔

برہان العاشقین کی جتنی شرحیں لکھی گئیں اون میں سب سے بہتر اور سب سے واضح تر شرح حضرت سید محمد کالپوی کی ہے جیسے بلند مرتبت بزرگ وہ خود تھے

ویسی ہی اون کی شرح بھی ہے۔ اس کے دیباچہ میں وہ تحریر فرماتے ہیں کہ ایک دن
وہ تنہا تشریف رکھتے تھے کہ دو بزرگ اون کے پاس آئے اور برہان العاشقین کا
ایک نسخہ لائے اور کہا کہ یہ معما چونکہ نہایت غامض اور فہم سے باہر ہے اس لئے
اس کو وہ "علماء اور فضلا" کے پاس لے گئے اون لوگوں نے دیکھ کر کہا کہ "این کلمات
مہملہ نتیجہ خیالات بے فائدہ است معانی ندارد کلام سید محمد گیسو دراز نخواہد بود" اوس
کے بعد وہ اوس کو "فقرائے صاحب ارشاد و مشائخ پاک اعتقاد" کے پاس لے گئے
ان بزرگوں نے دیکھ کر فرمایا "ایں عبارت اسرار عاشقان حق و مستان جام معرفت
مطلق است وغیر از ایشان کسے را دسترس برادراک مقاصد آن نیست" صوفیوں
کے سمجھ میں نہیں آیا اونہوں نے اپنے قصور فہم کا صاف صاف اقرار کر دیا۔ مولویوں
کے سمجھ میں نہیں آیا بتقضائے جہل مرکب ان لوگوں نے بلا تکلف اوس کو لغو بے
معنی اور مہمل کہہ دیا۔ صوفی اور ظاہر پرست مولوی میں ایک فرق یہ ہے۔ وہ فقرا
جب اس معما کو حضرت سید محمد کالپوی کے پاس لے گئے اونہوں نے اوس کو لے لیا
اور یہ شرح لکھ دی۔ فرماتے ہیں "پس قلم برگرفتم و توفیق از حق خواستم و بہ امداد روح پُر
فتوح آن بزرگوار (سید محمد حسینی گیسو دراز) شرح کلمات مذکور بایں نوع آراستم۔

شرح ششم برہان العاشقین از مولانا محمد رفیع الدین محدث دہلوی

حضرت مولانا محمد رفیع الدین صاحب حکیم الامت حضرت شاہ ولی اللہ دہلوی
کے فرزند اور حضرت مولانا شاہ عبد العزیز محدث دہلوی کے چھوٹے بھائی اور شاگرد
تھے قدس اللہ ارواحہم ان کا تمام خاندان بمصداق ؎

این خانہ تمام آفتاب است

علم و فضل اور درویشی کا مخزن اور سرچشمہ رہا ہے۔ اس خاندان کا ہر فرد
صاحب کمال ہوا۔ حدیث کا علم ہندوستان میں جس قدر رائج ہے۔ سب اسی خاندان سے

وابستہ ہے۔حضرت مولانا رفیع الدین صاحب بڑے محدث اور مفسر تھے ان کا ترجمہ
قرآن مشہور ہے تمام عمر درس وتدریس اور عبادت الٰہی میں بسر کی رحلت ۱۲۳۳ھ میں
ہوئی۔قبر شریف دہلی میں اوس احاطہ میں ہے جہاں اون کے والد اور جد امجد شاہ
عبدالرحیم قدس سرہ اوران کے بھائی اور دوسرے اہل خاندان مدفون ہیں۔

بعض شاگردوں اور دوستوں کی فرمائش پر اونہوں نے برہان العاشقین کی
شرح لکھی اور جیسا کہ آخر میں خود تحریر فرمایا ہے اوس کو ۱۳ رجادی الثانی ۱۳۲۰ھ کو ختم
کیا۔نہایت واضح اور مفصل اور عالمانہ شرح ہے۔چالیس سال سے زیادہ زمانہ گذرا
مولانا قدس سرہ کے دوسرے چھوٹے چھوٹے آٹھ رسالوں کے ساتھ یہ شرح بھی
مطبع احمدی دہلی میں چھپی تھی اوس سے نقل لی گئی اور اس مجموعہ میں شریک کی گئی۔

شرح ہفتم برہان العاشقین از مولانا حکیم مرزا قاسم علی بیگ صاحب حیدرآبادی ادام فیضہم

مولانا حکیم مرزا قاسم علی بیگ صاحب حیدرآباد کے باشندہ ہیں بیگم بازار میں
اون کی سکونت ہے۔سررشتہ مالگذاری میں ملازم تھے چند سال ہوئے کہ وظیفہ لے لیا
اور اب خانہ نشین ہیں۔وہ عالم متبحر ہیں۔فلسفہ اور حکمت اشراق اور طب میں بہت
بلند درجہ رکھتے ہیں۔قدیم علم کیمیا میں بھی اون کی نظر نہایت وسیع ہے۔ان سب کے
علاوہ فارسی زبان کے بہت بڑے ادیب اور بے مثل نثار ہیں علم وفضل نے
چونکہ اون میں بدرجہ کمال استغنائیت پیدا کردی ہے اس لئے وہ نام ونمود سے
بہت نفور رہا کرتے ہیں اور اپنا تمام وقت گوشہ تنہائی میں علمی مشاغل اور یاد الٰہی
میں مصروف رکھتے ہیں۔نظم ونثر میں چند مثنویاں رسالے اور مضامین لکھے ہیں چونکہ
نام ونمود سے اونہیں نفرت ہے اس لئے ان کو طبع کرانے اور شائع کرنے کا خیال
تک نہیں کرتے۔کاش یہ مثنویاں اور رسالے اور مضامین شائع ہو جاتے تو معلوم
ہوتا کہ ہمارے ملک میں باقیات الصالحات اب بھی ایسے ایسے باکمال افراد

موجود ہیں۔ برہان العاشقین کی اون کی یہ شرح غالباً اون کی پہلی تحریر ہے جو اس مجموعہ میں شریک ہوکر شائع ہورہی ہے۔

اس مجموعہ کے اکثر رسالے بھی مجھے انہیں بزرگوار کے کتاب خانہ سے ملے وہ چاہتے تھے کہ یہ سب ایک مجموعہ کے طور پر طبع ہو جائیں۔ وقت جب مساعد ہوا اور اون کی طباعت شروع ہوئی اور انہیں معلوم ہوا کہ میں نے اوس کی چھ شرحیں جمع کرلی ہیں اور ابھی ایک کی تلاش باقی ہے تاکہ سات کے عدد پورے ہوجائیں اونہوں نے خود ایک شرح لکھ کر مجھے دینے پر آمادگی ظاہر کی اور لکھ کر دیدی۔ یہ شرح اونہوں نے فلسفہ اور حکمت اشراق کے اصول پر لکھی ہے۔ صوفیانہ مشرب بھی ان اصول کے ساتھ ملا ہوا ہے۔ اور کوئی شک نہیں کہ اس طرز میں یہ شرح لاجواب ہے۔ برہان العاشقین کے ہر جملہ کی پوری طرح وضاحت کی گئی ہے۔ ناظرین کرام اس شرح سے اون کے علم و فضل اور فارسی نثر نگاری اور نظم گوئی کے بلند پایگی کا اندازہ کرسکیں گے۔ حق سبحانہ تعالیٰ صحت و عافیت کے ساتھ اون کی عمر میں بہت برکت دے۔

قوم کو ہمارے نہایت محترم عنایت فرما **نواب غوث یار جنگ بہادر** دام اقبالہم کا ممنون ہونا چاہیئے کہ اون کی توجہ اور حسن انتظام کے بدولت یہ **مجموعہ رسایل** طبع ہوئے اور اہل ذوق کے لئے شائع کئے جا رہے ہیں۔ نواب صاحب ممدوح صوبہ گلبرگہ شریف کے صوبہ دار ہیں اور دونوں روضوں کا انتظام بھی اونہیں کے سپرد ہے۔ علاوہ بہت سے دوسرے مفید کاموں کے جن کی صراحت کا یہاں موقع نہیں ہے ایک کام یہ بھی انہوں نے کیا ہے کہ روضتین سے متعلق ایک کتاب خانہ قایم کردیا ہے اور جس قدر ممکن ہوسکا یہ انتظام بھی کردیا ہے کہ اس کتبخانہ کی کتابیں ناجائز تصرف اور دست برد زمانہ سے محفوظ رہیں۔ اون کی کوشش یہ بھی ہے کہ حضرت سید محمد حسینی گیسو دراز اور اون کے فرزندوں کی تصنیف کردہ کتابیں

جلد جلد طبع اور شائع کردی جائیں چنانچہ دو کتابیں ترجمہ آداب المریدین اور
خطائر القدس طبع اور شائع ہوچکی ہیں اور اب ان کے حسن انتظام اور توجہ سے
یہ مجموعہ رسایل طبع ہوکر شائع ہو رہا ہے۔ اللہ تعالی اون کو جزائے خیر دے
اور ان کی عمر و اقبال میں بہت برکت دے۔

کتب خانہ روضتین کے مہتمم اعزازی اور اوس کی کمیٹی رکن اور سکرٹری ہمارے
نہایت فاضل اور برگزیدہ صفات کرم فرما مولانا حافظ قاری محمد حامد صاحب
صدیقی ہیں وہ بھی شکریہ کے مستحق ہیں کہ اون کی تحریک پر کمیٹی نے اس مجموعہ کے طباعت
کی منظوری دی اور جناب نواب غوث یار جنگ بہادر نے طباعت کے رقم کا انتظام فرمایا۔

ان رسالوں کو میں نے بہت تلاش اور جستجو سے حاصل کیا تھا جناب
نواب غوث یار جنگ بہادر اور مولانا حافظ محمد حامد صدیقی صاحب نے اس کی
طباعت میرے متعلق کی اور خداوند تبارک و تعالی عز اسمہ نے اس سعادت سے
مجھے مشرف فرمایا۔ وَاٰخِرُ دعوانا ان الحمد للہ رب العلمین والصلوٰۃ والسلام
علی سید المرسلین سیدنا محمد و آلہ واصحابہ اجمعین۔

الفقیر المذنب
سیّد عطا حسین

لنگم پلی۔ حیدرآباد دکن
۲۷ ربیع الثانی ۱۳۶۰ھ

از تصنیفات

حضرت قطب الاقطاب کاشف غوامض الٰہی عارف معارف نامتناہی

سیّد محمد حسینی گیسو دراز

قدس اللہ سرہ العزیز

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

بِسْمِ اللّٰہِ بنام حضرت حقیقت الحقائق کہ مستحق عبادت وجامع جمیع قابلیات وکمالات اسمائی وصفاتی اوست بیان بکنیم اسرار قرآنی ولطائف فرقانی راکہ قوام عالم وعالمیان بدواست الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ آنکہ فیضان وجود مظہریت وبقائے آن بامداد تجلیات ازانعام اوست۔

اَلْحَمْدُ جمیع ثنا وستایش کہ از ازل تا ابد بہمہ موجودات وجملہ کائنات منسوب شدہ ومیشود وخواہد شد لِلّٰہِ مر ذاتے راست کہ مستجمع جمیع صفات ومسمیٰ است بجمیع اسما زیراکہ ہمہ موجودات چون مظاہر اسمائے الٰہی باشند پس ہر ثنائے کہ بہ اینہا نسبت یابد ہمہ آن بحقیقت بغیر تاویل مر خدائے را باشد کہ غیر او در وجود نیست وسوائے او در نمود نہ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ ظاہر کنندۂ خود را بلباس تمثلات وتعینات کہ عالم اعیان وعالم اجسام کنایت از واست ومحبوب ومحب اشارت بدواست پس اوست کہ اوست وجز او نہ نکواست وَمَنْ یَّدْعُ مَعَ اللّٰہِ اِلٰـھًا اٰخَرَ لَا بُرْھَانَ لَہٗ باین ہمہ الوان مختلفہ واشکال متضادہ خدائے شما یکے است وحدہ لاشریک لہ ہمہ یکے است اِنَّمَآ اِلٰـھُکُمْ اِلٰہٌ وَّاحِدٌ خود با خود عشق می بازد وبا غیر نپردازد ھُوَ الْاَوَّلُ ھُوَ الْاٰخِرُ ھُوَ الظَّاھِرُ ھُوَ الْبَاطِنُ وَھُوَ بِکُلِّ

شَیْئٍ عَلِیْمٌ بیت

عشق است وبس کہ در دو جہاں جلوہ میکند
گاہ از لباس شاہ گہ از کسوت گدا

اَلرَّحْمٰنِ بخشندۂ وجود بار دیگر یہ تجلی شہودی ملکوتی کہ متضمن بقا باللہ است بعد از فناشے وجود متوہم چنانچہ حضرت حق سبحانہ ازیں تجلی خبرداد بقولہ الکریم وَکَذٰلِکَ نُرِیْ اِبْرَاھِیْمَ مَلَکُوْتَ السَّمٰوٰاتِ وَالْاَرْضِ وَلِیَکُوْنَ مِنَ الْمُوْقِنِیْنَ اَلرَّحِیْمِ بخشایندۂ فیض دیگر بشاہدۂ انوار معانی وکشف حقایق ربانی بدیدۂ باطن بتجلی جبروتی کہ اذا تم الفقر فھو اللہ رمزے ازو است وَھُوَ اللّٰہُ فِی السَّمٰوٰاتِ وَفِی الْاَرْضِ اشارت بدو است واین مشاہدۂ ایست کہ در تنزل وقت او دوام شہود است وریب وشک درانجا مفقود است وغیر وغیریت پیش دیدۂ سالک نہ وجود است تجلات تجلی اول کہ ہرچند در آن وقت مشاہدۂ جمال ذی الجلال شامل حال است اما بعد غروب آفتاب شہود وقتے نوعے از تیرگی ریب و شک از افق دل سالک ظاہر میگردد مٰلِكِ یَوْمِ الدِّیْنِ متصرف در روز جزا وجزا عبارت است از وقت فنائے سالک وبیخودی او از عالم کثرت یعنی در وقتے کہ سالک را بفنائے اول فانی گرداند بمقتضائے یَوْمَ تُبَدَّلُ الْاَرْضُ غَیْرَ الْاَرْضِ۔ وَاَشْرَقَتِ الْاَرْضُ بِنُوْرِ رَبِّھَا وجود کونی اورا جلوہ گاہ خود سازد وہستی اورا بہ تیغ وَبَرَزُوْا لِلّٰہِ براندازد واز وراے سرادقات عزت ندائے لِمَنِ الْمُلْكُ الْیَوْمَ در دہند پس سالکے کہ شربت اَلَا کُلُّ شَیْئٍ مَا خَلَا اللّٰہَ بَاطِلٌ چشیدہ وقبائے جَاءَ الْحَقُّ وَزَھَقَ الْبَاطِلُ در پوشیدہ بزبان حال گوید لِلّٰہِ الْوَاحِدِ

اَلْقَهَّارُ۔ یا متصرف درروز جزا یعنی دروقت فنا گاہے بقا باللہ عطا فرماید کہ
لی مع اللہ وقت ازان عبارت است وگاہ درتنزل آوردہ بفناے دوام
شہود مستغنی گرداند۔ یا متصرف درروز جزا باین معنی کہ آن مشاہدہ وقتی را بر بعضے
بجہ تیسیر موہبت فرماید وبعضے را زیادہ برآن تا آنکہ فرقۂ را بتواصل وتوالی این
وقت درجذبہ بدارد ومسلوب العقل گرداند کہ الا ان اولیاء اللہ لا یموتون
ازان مشعر است۔ یا جزا دہندہ درروز جزا یعنی دروقت فنا بعضے را بقاے
ملکوتی عنایت کند آن ہم بحسب تفاوت ودرجات سالک است کہ گاہے
جلوہ وحدت با اشیا بیند تا گوید ما رایت شیئا الا رایت اللہ قبلہ وگاہے
تجلی برتعین وے واقع شود تا قایل انا اللہ وانا الحق گردد وغیرہما وبعضے را در
آن وقت بقاے جبروتی عطا شود وآن نیز بطریق مختلفہ متحقق میگردد تا وقتے
سالک بجائے رسد کہ گوید من عرف نفسہ فقد عرف ربہ وگاہے
مقامے طے نماید کہ گوید عرفت ربی بربی الی غیرہما وبعضے را بقاے لاہوتی موہبت
کند ودر مقام حیرت بدارد گوید رب زدنی تحیرا وچون سالک خلعت
بقا باللہ ولباس معشوقی دربر کرد وغیر بینی از پیش دیدۂ وے برفت ودوری
او بحضوری مبدل گشت از حضیض غیبت بذروۂ خطاب برآمد وگفت۔
اِیَّاكَ نَعْبُدُ ترا می پرستیم وبس یعنی ہر خدمتے وعبادتے کہ از
ما در وجود آید ہر چند کہ ظاہرا بدیگرے منسوب بود اما فی الحقیقت مر ترا است
کہ غیر ترا وجود نیست چنانچہ شیخ عراقی فرماید ہر کرا دوست داری او را دوست
داشتہ باشی و بہر چہ روے آری بدو آوردہ باشی اگرچہ ندانی۔ شعر

تکل مغزی بجبوب یدین لہ جمیعہم لک قد دانوا وما فطنوا
بیت
میل جملہ خلق عالم تا ابد گر شناسند وگرنہ سوے تست

جز ترا چون دوست نتوان داشتن دوستی دیگران بر بوے تست

وَاِیَّاكَ نَسْتَعِیْنُ وخاص از تو یاری میخواہیم ما در اثبات یگانگی تو کہ دران شائبہ شرک جلی وخفی بنا شد۔ شرک جلی آن بود کہ نام غیر بر زبان رانیم وعالم را ما سوا ے وے خوانیم وخفی آنکہ خطرۂ غیر در دل گذاریم وتاثیرات را از اشیاء دانیم واز مؤثر حقیقی غافل مانیم۔ مناسب این معنی منقول است کہ چون مرغ روح سلطان العارفین شیخ بایزید بسطامی از قفس عالم فانی طیران نمودہ در ریاض قدس جا گرفت ندا آمد کہ بایزید مارا چہ تحفہ آوردی جواب داد کہ خداوندا تحفہ سزاوار درگاہ تو نیاوردہ ام اما شرک نیاوردہ ام خطاب آمد لا لیلۃ اللبن نہ چنین است کہ تو میگوئی یاد کن آن شب را کہ شیر خوردہ بودی وشکمت درد گرفتہ بود وآن درد را نسبت بہ شیر کردی۔ ھیہات ھیہات چہ توان کرد۔ بیت

از در خویش مرا بر در غیر بری باز گوئی کہ چرا بر در غیرے گذری

کجا غیر کو غیر کو نقش غیر سوی اللہ واللہ ما فی الوجود

بزرگے فرماید التصوف شرك لانہ صیانت القلب عن الغیر ولا غیر وانچہ تو او را غیر خوانی وغیر دانی ظہور را و نور اوست۔ محققے گوید۔ بیت

یک عین متفق کہ جز او ذرہ نبود چون گشت ظاہر این ہمہ اغیار آمد

اللہم انی اعوذ بك منك پناہ میطلبم بتو از تو ہوش دار کہ جہان غیر نما است نہ غیر است جز این حرف دیگر چیز نیست۔ بیت

رہنمایم باش و دیوانم بشوے واز دو عالم تختہ جانم بشوے

اِھْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِیْمَ بنماے مارا رہ راست واین راہ راست کدام است اِنَّ رَبِّی عَلٰی صِرَاطٍ مُّسْتَقِیْمٍ یعنی جملہ مظاہر جلالی وجمالی مظہر ہو است واو است کہ باسم ہادی ومضل فاعل ومتصرف حقیقی است

در جمیع مظاہر پس بنماے ماراکہ فاعل حقیقی یکے بیش نیست غیراو ہیچ یکدیگرے درفعل نہ وَاللّٰہُ خَلَقَکُمْ وَمَا تَعْمَلُوْنَ بیان ایں سر است. بیت

ہیچ جا نیست کہ عکس رخ او پیدا نیست جرم آئینہ بود گر نبود عکس پذیر

استغفر اللہ استغفر اللہ واتوب الیہ امنت باللہ ایمان آوردم تحقیقے مطلق وبذاتے منزہ از لوث کثرت کہ باوجو تعینات وتقیدات الان کماکان برصرافت اطلاق بحال خود است کہ اِنَّ اللّٰہَ لَغَنِیٌّ عَنِ الْعٰلَمِیْنَ صفت اواست و بملئکتہ وکتبہ ورسلہ ونیز ایمان آوردم کہ تعینات وتکثرات صور ومظاہر اواست واوست کہ باین لباس متلبس شدہ وتجلی فرمودہ وغیر او عدم محض است وجودے ونمودے ندارد دھوھولیس سواہ تونیکو دریاب. بیت

اندر آئینہ جہاں بنگر تا ببینی ہمیں زمان روشن

کہ ہمہ اوست ہر چہ ہست یقین جان وجانان ودلبر ودل ودیں

یا بنماے مارا راہ راست کہ آن استقامت برجادۂ شریعت است باوجود طوفان دوام مشاہدہ زہے حیرت وحیرانی ابروے تو قبلۂ من بود من گمشدہ سجدہ کجا کنم پس چون در مظاہر جلالیہ وجمالیہ بغیر از وحدت منظور نظر سالک نباشد رعایت شریعت وحفظ مرتبہ درغایت صعوبت است ونہایت پہلوانی چہ قبل ازین شہود سالک را اشیا حجاب حق بود وبعد این وقت حق حجاب اشیا شدہ است ہیہات ہیہات چہ توان کرد.

صِرَاطَ الَّذِیْنَ اَنْعَمْتَ عَلَیْھِمْ راہ آنانکہ انعام کرد بر ایشان بنعمت رعایت ظاہر شریعت در جمیع احوال با تشریف وارادت باطن طریقت بروجہ کمال یعنی ہر چند کہ فیضان مشاہدات الٰہی از سحایب عنایت نامتناہی بر دلہاے ایشان علی التواتر والتوالی میرسد مع ہذا امتثالاً

لاوامراللہ واجتنابا لنواهیه رعایت جمیع احکام شریعت از فرائض و واجبات وآداب علی وجه الکمال می نمایند ومغلوب الحال نمیگردند وبفحوائے کلّموا الناس علی قدر عقولهم همواره خلق را رهنمونی میکنند چه ایشان کُند ندارد وایشان را اصحا گویند وهذا هو کمال التمکین ورتبت النبوت۔

غَیْرِ الْمَغْضُوْبِ عَلَیْهِمْ نه راه آنکسان که بدوام تجلی جلالی که هر آئینه زایل کننده عقل وخارق هستی ایشان است مجذوب داشته وازحظوظ تمکین وفوائد آن محروم ساخته چه این سالک هرچند غنی است اما از اداے زکوة که ایصال منافع است بطالبان منتفی است۔ وَلَا الضَّآلِّیْنَ و نه راه گمراهان که غنای وقتی دامن گیر ایشان شده ازطلب ترقی بازداشته است ومتکلم به این بیت ساخته۔ بیت

نه انتظار نقایش بود چنین؟.... که درمقابل چشم همیشه صورت اوست

هیهات هیهات منازل طریق الوصول لا تنقطع ابد الابدین۔ بیت

نه حسنش آخرے دارد نه سعدی را سخن پایان بمیرد تشنه مستسقی و دریا همچنان باقی

شعر

شربت الحب کاسا بعد کاس فما نفد الشراب وما رویت

بیت

هزار ساغر دریا اگر ببادہ کشم هنوز همت ما باده دگر باشد

آمین چنین باد بحرمت النبی واله الامجاد وصلی اللہ علی خیر خلقه محمد وآله اجمعین

تمت

کتاب مستطاب

استقامت الشریعت بطریق الحقیقت

تصنیف

حضرت سلطان العارفین امام الواصلین

سیّد محمد حسینی گیسو دراز خواجہ بندہ نواز

قدس اللہ سرہ العزیز

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

من اللہ العنایت وبہ نستعین

الحمد اللہ المتجلی علی المطیع والعاصی القریب من الدانی والقاصی الواحد لابحساب الثالث والثانی الظاہر علی التالی والباطن علی الدانی لیس ظہورہ خلاف بطونہ ولا بطونہ ضد ظہورہ حضورہ غیبہ غیبہ حضورہ ظہورہ بطونہ بطونہ ظہورہ وجودہ شہودہ کونہ وجودہ اللّٰہمّ انت انت لست انت الّا انت والمدح بالاطراء والصّلوٰۃ والثّناء بالربا والنما علی محمدان المصطفی المختص المجتبی بالقرب والدّنی الذی ربہ تعالی عنہ حکی فکان قاب قوسین او ادنیٰ وعلی الہ اھل الزھد والتقی وصحبہ منازلِ الظلام ومصابیح الدجیٰ وعترتہ الذین طہرھم اللہ تطہیرا۔

اما بعد دریں زمانہ کہ تاریخ ہجرت بہ ہفصد نود و دو رسید یکی اندیشہ کن کہ ہشصد قریب انصرام شد آفات ومحن وبلیات وفتن ومصائب وزرایا فی البلاد والمدن از ہر طرف دامن بذل ایثار افشردہ است ہر بقلیلے وحنیہ جز فسوس و

کذب مالامال نیابی دست موزه مقالت اہل تحقیق ساختہ درگمراہی قدمے
ثابت واستوار سپردہ نعوذ باللہ من شرور زماننا واہل زماننا نعوذ باللہ من شرور
انفسنا ومن سیئات اعمالنا ہرچہ بیشتر نظارہ شود دیدہ آید کم جانے است
کہ در کمین نیست وکم ولیست کہ در غمین نیست گفتن سلوک راحیا منع کند کہ کدام
طالب داد شریعت داد تا توسخن از زہاد وعباد یا رمزے از اہل حب وداد
در تمہید بیان ارمی وچیزے براے اثبات واسناد آن اشارتے کنی ذہب
العلم واہلہ تحفہ دیگر کہ نطفۂ وجود انسان در صلب پدر ہنوز برنجتہ است و
رحمش ہنوز بنیا فریدہ اند تا کہ جمع شود وتا کہ ضم گردد وتا کہ میل بر خروج کند در رحم تا کہ
خلقت وقابلیت اوان جذب نطفہ یابد الی ان یبلغ المرء حد الاربعین
ازین جہان تخیل شعورے نقد وقت او گردد حکایتہاے صرف شنیدۂ ودر کتب
اہل تحقیق دیدۂ یعلم اللہ شنیدۂ فہم نکردۂ ودیدۂ ندانستہ بیانے در معارف وحقائق
کہ از جملہ بیانہا باریک تر ونازک تر است زبان دراز کردۂ اللہ اللہ تو بہتر دانی
جز اباحت والحاد وبقبقہ وزندقہ نیست خواستم سخنے چند در اتصاف صفات وتعزز ذات
اشارتے کنم یحتمل خلان وفا واخوان صفا را وہم صدقے گمان حقے در مقال
آن ملاحدہ رود ساحت این حضرت کہ بنزاہت شہرت دارد کدورت بدعت
واغبرار انحراف ہوا را احتمال کند این حکایت را بر شرح اثبات کنم اینہا
اقتدا بدان کنند چہ گفتہ اند المرء علی دین خلیلہ وہمرہان را براہ راست بردن
وطریق بلوغ بمنزل نمودن از شروط موافقت مصادقت شمرند ونیز حمیت دین
این اقتضا کرد کہ روا نباشد آنچہ حق است مغشوش ماند جادۂ اسلام معوج گردد
وہیچ احادے را روا نداریم کہ بضلال وحرمان افتد دستگیری کار ثابت قدمانیست
کہ مردمان حقند وبحقیقت کار تحقیقے دارند ونام این رسالہ را استقامت الشریعت

بطریق الحقیقت باشد تا اسم با مسمی برابر آید و باللہ التوفیق۔

بسم اللہ الرحمن الرحیم و منہ استعانتہ قال اللہ تعالیٰ قُلِ ادْعُوا اللّٰہَ اَوِ ادْعُوا الرَّحْمٰنَ اَیًّا مَّا تَدْعُوْا فَلَہُ الْاَسْمَآءُ الْحُسْنٰی قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان للہ تعالیٰ تسعۃ و تسعین اسمًا مائۃ غیر واحدۃ بعضی گفتہ اند اسم عین مسمی است و نزدیک بعضی غیر مسمی فریقین طرف اعتباری را متعلق اند مثلاً زید کہ نام شخصے است اگر کوئی زید عین آن شخص نیست درست باشد اگر گوئی زید آمد و زید رفت ہمان عین مراد باشد پس زید عین آن شخص آید و نشاء ہر اسمے صفتے بود او تعالیٰ کہ بصفت الہیت است نام اللہ شد رحمت صفت است رحمٰن نام کردند و قس علیہ الصفات الباقیات و صفات را بعضی گویند عین ذات و نفی صفات کنند یعنی ظہور رحمت از آن ذات شد رحیم خواندند قہر ظاہر گشت قہار گفتند این قائل صفات را اضافی گوید اثبات نفی صفت حیات و نفی علم بروے دشوار آید الا تکلفے و تحملے کند و قومے غیر ذات گویند حیات و وجود را غیر گفتن مشکل تر باشد و نیز قدیمات ثابت شود و دیگران نہ عین و نہ غیر گویند و قومے گویند کہ بعضے صفات عین ذات است چنانچہ وجود و حیات و بقا و بعضے غیر ذات چنانچہ خلق و رزق و احیا وہم یاخذون الحبل بطرف فیہ وھو الحق الحق و التشبث والوفق آمہات صفات بعضی نہ گویند و بعضی ہفت و بعضی چہار حیات و وجود و علم و قدرت ابو الحسن اشعری کہ شیخ متکلمان است ید و وجہ و استوار انیز اثبات میکند ید حقیقی گوید نہ بمعنی قدرت و کذلک الوجہ نہ بمعنی ذات و استوا نہ بمعنی استیلا اللّٰہم این مرد متکلم متعلق بد لیلے و برہانے است از عین عیان خبرے ندارد ما میگوئیم اگر ید و وجہ و استوا از قبیل تمثل گوید ہم صورت توجیہ باشد در تشکل و تمثل آنچہ نماید

نہ آن چنان باشد لیکن ہمچنان نماید جبرئیلؑ در حضرت مصطفی علیہما السلام بصورت وحیہ کلبی آمدے نہ آنست کہ وحیہ کلبی صورت جبرئیلؑ داشت یا جبرئیل بصورت وحیہ شد اما آنچنان نمودے واگر ذات را گویند کہ دست وار دہیچو دستے مجبوے مجبوے کہ او را عصبے وعظمے داو را لحمے ودمے وانبوبہ وبسطے وقبضے بود صد ہزار انکار با ہمہ استغاذت واستکبار کنیم وآنکہ گوید کہ قاضی عین القضاۃ ہمدانی لمس و شم وذوق را نیز اثبات کردہ است گوئیم اگر مرادش اینست کہ طعامے شیرین بخوبی ومضغ وکسر وبلع لذتے حلاوتے کام را احساس شود فاللہ الکبیر المتعال عن ہذہ المقال واگر از معیت وقربت اشارتے کند وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَمَا كُنْتُمْ وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْكُمْ وَلَٰكِنْ لَا تُبْصِرُونَ گوید ہر ذرہ کہ از ذرات وجودات است او تعالیٰ با آن ذرہ است واگر گوئی کہ بعلم وقدرت است علم وقدرت صفات ذات است وصفات ذات غیر ذات نیست عود ھو برذات باشد نحن وانا حکایت از نفس متکلم کند وجز این ہر معنی کہ گوئی تاویلے وتخیلے انگیزی۔

چوں این دانستی اکنون بدانکہ جزوے کہ حاستہ لمس است یا ذوق یا شم او تعالیٰ با آن جز است اگر او بان جزء نباشد آن جزء نباشد و لذتے ملائم و مولم کہ آن جزو احساس میکند نکند چہ حیات وقیام آن جزہا بدوست سبحانہ پس آن اجزا را تجزیہ کن الی الاجزاء الغیر المتجزیۃ آن جزو لایتجزی کہ احساس ملذوذ ومشموم وملموس ومذوق میکند بدوست فعلی ہذا این آید کہ این لمس واین ذوق و این احساس آن جزو نکردہ بلکہ ہمان کہ این جزو بدو قایم است حی ومتحرک وواجد است آن یافت برین تقدیر وبیان صفت لمس ونعت شم وذوق او را باشد بلا واسطہ وترجمان واگر خلجانے دردل وجانے صورت الحاد واباحت را نقش

بند دو گوید که چون واجد ملذوذ و ملموس و مشموم او باشد چه حلال و چه حرام همه را قیام در
یک سلک نظام شود گوییم نعوذ بالله من شر الشیطان و من شر هذا الطان اشکالے
که در قضا و قدر روے نموده بود همان وجه این طرف روشن تردیده شد قدری و
سنی و اشعری و جبری گوید وَاِنَّ اللهَ لَیْسَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِیْدِ خود تقدیر کرد و قضا
راند بلکه افعال و حرکات را خود آفرید و آنگاه بران عذاب کند جواب این سوال
و حل این اشکال بر نفوس رجال بر مثال جبال ثقال افتاد بلکه در محل محال ایستاد
هرچند مجال مقال طویل الطول و عریض العرض است لکن فیما نحن بصدد
آدمی دہان بسته و زبانش خشک تر مانده بلکه بنعت خرس و کلال ناطق است
تا آنکه صاحب شرع گوید اذا ذکر القدر فاسکتوا یعنی با این همه که خود
آفرید و خود کرد و بران عذاب کند ظلم نباشد و شما برین سر واقف نباید هر آئینه
یا بر جبر اعتقاد کنید یا قدر و هر دو وبال بر وبال و نکال بر نکال است **محمد یوسف**
حسینی که کمترین مسترشدان و واپسترین متلمذان شیخ الاسلام نصیر الدین محمود اودهی
است رحمة الله علیه این مستوره را از حجره استتار در صحن اظهار کرد و حجاب قناع از
سر عروس سر بر آورد هر چند که فحول علماے بالله را هر معنی بکر در تحت بیان و تصرف
عیان ایشان است اما ازین سرافراز خود کامه جگرها خون گشت دستبردے
میسر نشد و البته بر آن قادر نگشتند اگر مردی بگوش دل اصغا کن و هم تا همه جان
و همه بصر و همه فواد نباشی بدین مخدره ره نتوانی برد و این سخن ما نتوانی شنید و
جمال این جمیله ذی العز و الحیا را نتوانی دید۔

بسم الله الرحمن الرحیم و بالله التوفیق خداوند جل و علی عناصر اربعه را از
کتم عدم بشهر وجود آورد لا عن ماده و مثال حکماء فلاسفه که ما ایشان را ابالسه نامیم
هیولی را قدیم و صورت را حادث میگویند اگر این چنین نباشد تقدرے و استحالے

روے نماید۔ دور ے وتسلسلے پیش آید محققان گویند اللہ مصدر الموجودات ای
مبدہا و مرجعہا لامشاحتہ فی الالفاظ براے دفع استحالت اور اگویند ہمیں ہیولی انکار
فحسب میگو اذا اراد اللہ شیئاً اَنْ یَقُوْلَ لَہٗ کُنْ فَیَکُوْنُ کن را ہیولی
تصور کن وقدیم دان فیکون را صورت تصور کن وحادث بشناس الغرض چہار
طبیعت را ضدیکدیگر گردانید بازبینہما نسبتے خاص خود پیدا آورد تامیان ایشان
ازدواج وامتزاج طبعی حاصل آید وخود امتزاج وازدواج داد آتش را گرم خشک کرد خاک
را سرد خشک بہ نسبت خشکی خاک را با آتش نسبتے شد آب سرد تر است بہ نسبت
سردی آب را با خاک مناسبتے پدید آمد آب را سرد تر ساخت ہوا را گرم تر
ساخت بہ نسبت تری ہوا بہ آب نسبت یافت وبہ نسبت گرمی بہ آتش چون
میان ایشان ازدواج والتیام خواست نتائج ظاہر کرد مردم عناصر را امہات نام
کردند ونتائج را موالید ویکے ازان مولودات آدم است علیہ السلام مرکب
ازصفرا کہ نسبت بہ آتش دارد وسودا کہ نسبت بخاک برد وبلغم مناسبت آب است
وخون ہمچو ہوا است۔ آدمی را بردو صفت ساخت موحد ومشرک مشرک را
بیافرید وشرک مشرک را بیافرید وبودن او در شرک آفرید وثبوت مشرک را
بر شرک الی ان یتم امرہ علیہ اجزا مائی وارضی وناری وہوائی کہ با او بودہ است
تفرقہ شد میل بکل خویش برد باز آن اجزا متعینہ متشخصہ در آن نفس معین کہ صفت
تعین گرفتہ بود بازجمع آورد چہ در ترکیب صفتے گرفتہ بود غیر آن کہ من قبلہ بود بازگشت
او بکل خود میسر نباشد کہ بہ نسبتے غیر او گشت جز از طرفے کہ رفتہ بود بازگشتے دیگر نماند
کہ او را ہم با او نسبت است پس بعث کرد ہم با آن شرک واین خلقتے دیگر است
با آن شرک کما تعیشون تموتون وکما تموتون تبعثون دوزخ را او
آفرید وآنچہ مولمات وموذیات است او آفرید آتش را آفریدہ وصفت

حاشیہ: [illegible]

حاشیہ: [illegible]

احراق دروی او آفرید و آتش را بر تن مشرک اوگماشت و سوختن را در تن مشرک او آفرید تقبل آتش تن مشرک را او آفرید و وجدان الم مشرک را آفرید نعرہ و فریاد و گریہ مشرک بسبب ایلام و وجدان الم او آفرید اکنون تو چہ میگوئی درین بیانے کہ ماکدام ظلم در کدام صورت روے نمود و جبر از کدام دریچہ سر بیرون کشید او خود با خود بازد با غیر نپرداز د اگرچنانکہ شنیدے کہ مثال ما با خداوند تعالیٰ ہمچو سلطان و رعیت یا چنانچہ خداوندگار مالک و بندۂ مملوک ما مائیم سلطان سلطان است ہرچہ او فرماید بعد ازان فاعل مامور و مفعول را عذاب کند گوئیم ظلم کرد خود کرد و خود ساخت خود فرمود خود عذاب کرد ظلم چہ گذر دارد در بیان ما اشکال قضا و قدر انحلال یافت و وہم و خیال و قدری و جبری اضمحلال پذیرفت و بحث کما ہو المقصود والمطلوب اثبات شد و آن بحثے کہ حکما و فلاسفہ در ہیولی و صورت محض بیان کردہ اند و ورا آن ندانستہ ہباءً منثورا گشت فانا اقول وعلیہ اعول و فی میدان تحقیق اجول ان البعث حق والنار حق وان اللہ لایوصف بالجور والظلم یَفۡعَلُ اللّٰہُ مَا یَشَآءُ وَیَخۡتَارُ مَا کَانَ لَہُمُ الۡخِیَرَۃُ۔ وَاللّٰہُ خَلَقَکُمۡ وَمَا تَعۡمَلُوۡنَ فَلِلّٰہِ الۡحُجَّۃُ الۡبَالِغَۃُ

اکنوں باز گردیم بسر سخن چون دانستی کہ واجد لذت و راحت و ذائق و نفرت کراہت اوست بہشت و حور را باغ و صحرا و دوزخ و آتش و حرقت و وجعت ہمین میدان مطیع را بہشت و حور او راحت و مدح و ثنا کافر و مشرک و عاصی را آتش و احتراق و قدح و ہجا آرے مومن مطیع نسبت بلطف دارد و

۵۔ در سورہ ابراہیم ہمینقدر است یَفۡعَلُ اللّٰہُ مَا یَشَآءُ و در سورۂ قصص تمام آیت اینچنین است وَرَبُّکَ یَخۡلُقُ مَا یَشَآءُ وَیَخۡتَارُ مَا کَانَ لَہُمُ الۡخِیَرَۃُ۔ حضرت مخدوم ہر دو را جمع کردہ اند س ع ح

مشرک بدبخت نسبت بقہر بہشت را صفت لطف آفرید ہر آئینہ ہر کہ آن سوئے
نسبت دارد ہمان سوے رود و اگر زود بیرند ہمان رابطہ جنیت کشا لکنان آن طرف
کشند شنیدۂ بعضی دوستان خدا را از بخیرہا، نور در گلو کنند کشا لہ کردہ در بہشت برند این زنجیرہا
ہمان رابطہ است و اعدا اللہ را کہ باوے شریکے گفتہ اند غیر او را پرستیدہ و از روے
غافل ماندہ یُؤْخَذُ بِالنَّوَاصِیْ وَالْاَقْدَامِ شان ایشان را بیان کردند و اگر
کسے سوال کند کہ دوزخیان در دوزخ چنان باشند چنانچہ سمندر مر آتش را و ماہی مر آب
را اینجا اشکالے پر شکالے سوالے پر جدالے سر بر کرد کہ زبان بیان اینجا لالست
و قدم سروران تحقیق پی بریدہ است فعلی ہذا باید دوزخی را در دوزخ آن راحت
باشد کہ سمندر را در آتش و ماہی را در آب کہ ہم از ان رستہ است ہادران باشد
و قوامش ہم بدان و این خلاف مُعْتَقَد و عکس مقال انبیاء اولوا العزم است
علیہم السلام کہ مبناء دعوۃ جملہ انبیا بر وجدان ایلام و ایصال غیر ملائم است یگان
یگان خود چہ گوئیم معلومست قصہ دراز گردد محی الدین ابن عربی دفع اعتراض قرآنی
را عذاب را مشتق من عذوبۃ الماء گوید یعنی ایلام نباشد آن عذابے کہ در قرآنست
بدین معنی بود و لیس ھذا التاویل علی التعویل فیہ مخالفۃ اجماع
ادیان الحق و الاخبار الصحاح الواردۃ من النبی الصادق
و ہم آیات دیگر کہ آنجا لفظ عذاب نیست اثبات ایلام ایذاست بعبارتے
دیگر صریح تر کہ آنرا فقیہ مفسر خواند جاے تاویل و تحمیل نیست نعوذ باللہ منہ
محمد یوسف حسینی کہ قبسے از نار اِنِّیْ اَنَا اللّٰہُ اقتباس کردہ از مشکاۃ مصطفوی
چراغے افروختہ و از زجاجۂ مرتضوی صفائی یافتہ روشن تر گوید اگر انسان ہمچو
سمندر یا ماہی استے ہمین آمدے کہ متوہم را مزاحمت کردہ است و از دائرہ
تحقیق بیرون بردہ است کہ اگر انسان ہمچو نار بسیطتے و مثال سمندر ہمانجا رستہ

بودے سخن قائل تحمیل برنہج صوابستے ولکن فیما نحن فی تحقیقہ مرکب است یک جزو او آتش و اجزاء باقی مخالف و ایلام عبارت از ایصال غیر موافق و اتصال غیر ملایم است۔

چون معیت فیض و قربت علم و قدرت را شناختی او سبحانہ با ہمہ اشیاء است بعلم و قدرت نہ خارج است نہ داخل نہ قریب است نہ بعید نہ متصل است نہ منفصل مرتضی کرم اللہ وجہہ ازین حدیث قصہ کرد گفت انہ مع کل شئی لا بمقارنۃ وغیر کل شئی لا بمزایلۃ قرب و بعد اجسام اینجا مقصور نہ افتد ارباب معانی شناسند کہ وصی نبی بیانے بدیع فرمودہ حرفے از نحو یا سمے و رسمے صرف توان کرد جملہ فعل اللہ بدین کلمہ اجرا کنند اشکالی بلا مباشرت و ملاقات باشد در حکایت ابو علی فارمدی کہ از گرگانی روایت کند اشکالے و شبہتے نماند ان الاسماء التسعہ والتسعین تصیر اوصاف العبد السالک وھو بعید فی السلوک غیر واصل گرگانی را در بیشۂ سلوک شیرے دان ہر چند کہ در دام او ہر صیدے افتادہ است در فتراک او ہر شکارے کہ بستہ اند باز آن شہسوار اسپ ہمت را از تاخت و باخت باز نداشت و از جولان گری نہ ایستاد و تو کہ گرد این میدان ندیدہ و غاشیہ مردے نکشیدہ بدین سخن کجا بری کہ غبارے از نشان آن میدان نیافتہ اما ما روشن تر بگوئیم شرحے کہ موجب انشراح دل تو باشد بکنیم بدانکہ ملکت و ملکوت است و لاہوتست و جبروتست ملک عالم شاہد را گویند و ہمین را ناسوت خوانند ملکوت باطن شاہد آنچہ شاہد بدان قائمست و خلاصہ اوست و لاہوت آنست کہ ملکوت بدان قائمست و خلاصۂ خلاصہ است جبروت عبارت از مجموع ملک و ملکوت و لاہوت است مثلاً قشر جوز عالم ملکست مغز جوز ملکوت

(حاشیہ: ازین نحو کہ اجرا کنند بلا مباشرت و ملاقات باشند)

ومخ مخ لاہوت وچون جوزرا با پوست ومغز ومغز مغز اعتبارے کنی جبروت باشد
ہرچہار چیز در انسان بالفعل موجود است قالب ملکت روح باطن انسان
وخلاصہ است وقوام بدوست ملکوتست روح روح کہ خلاصۂ خلاصہ است
وباطن باطن است وقوام روح بدوست لاہوت است وچون این مجموع
را اعتبار کنی جبروت گوئی فیض قدسی کہ قدیم است آنرا کہ حکیم نفس جزئی عبارت
کند با بنیۂ ہر بشر متعلق تصور کن کتعلق الملک بالمدینۃ والعاشق بالمعشوق
قریب ہمچو قرب اجسام نیست کذلک بعید نیست متصل نہ منفصل نہ داخل نہ خارج
نہ فیض قدیم قدسی کہ از قرب وبعد اتصال وانفصال جسمی منزہ است از رگ
گردن تو بگردن تو بتو از تو نزدیک تر است. بچشم تو از سیاہی چشم تو بتو نزدیک تر
است آن فیض قدیم محتجب است بہ تتق عزت وکبریا ومستتر است باستتار
تفرد وحجب استعلا واین حجب بہ نسبت اوست کہ حجابہ النور لو کشفہ
لاحرقت سبحات وجہہ ما انتہی الیہ بصرہ من خلقہ وحجبے کہ
ازین جہت وازین سو است مثل سبعی وبہیمی وشیطانی وملکی واغلظ الحجب
واکشفہا وادومہا الاستتار واثنیتہا وہم دوئی وخیال ہستی تست
چون بدوام توجہ تمام وپاکی نفس ومجاہدات التزام شود حجب ظلمانی کہ آن را
نسبت بسالک گفتیم ونورانی کہ آنرا نسبت با الٰہی وملکی وآدہ ایم از پیش دل سالک
بخیزد فیض قدیم کہ با اوست مکشوف شود خود باخود خطا ہرگردد در ہر ظہورے بصفت
من صفاتہ تجلی کند لطفاً وقہراً کرماً وکبرا برحسب آن صورتے ملایم تجلی کند تا اگمان
رود صورت آنجا چہ نقش بندد ورنگ آمیزی چگونہ رخ نماید کہ این پیکر از عالم
بیچون چگونگی آمدہ است آرے سالک راآن استعداد ہنوز نیست کہ در عین عیان
معاینتے کردہ است ودر آن عین محوگشتہ تا اثر ش نماندہ است خدا ارادت

رحمت وخواست قبول طاعت را صورتے آفرینید که آن احسن الصور واجمل النقوش واملح الاشکال باشد لکن شفاف صاف عکس پذیر جمالے لایزلے که بعینه ذات قدیم نامندبرٔے تجلی کند بعکس عکس سالک محظوظ باشد وآنکه بصیر را بیند وبصرے که به ذات منزه نسبت دارد مشاهده شود وراو آن نیست که گفتیم فیض قدیم که برمثال شبنمے از هفت دریا است یا ذره بمقابله آفتاب متصف شد بهمه صفات من له الکل بالکلیة وهوالکلّ وکل الکلّ وکلیة الکلّ وانسان که انسان است درعین مردم نهانست هم امنست هم آنست قول گرگانی ترا درست ترفهم شد یا نه که نودنه نام صفت سالک شود و سالک هنوز تمام نشده باشد سیرش تمام نگشته۔

قوله وهو بعید فی السلوک احتمال دومعنی دارد یکے آنکه هرچند که متصف بصفات نودنه نام شد این صفات را تجلیات لاتناهی وصور غیر منحصر است لا تجلی فی صورة مرتین ولا تجلی فی صورة لاثنین ابوطالب مکی صاحب قوت القلوب همین بیان نشان داده است ای عزیز رسیده باشی بدانی که چه میگویم چشیده باشی بشناسی که در کدام گفتاریم اگر روزے سالک را صدهزار تجلی شود این نوع را فرضی وتصوری مدان واقعی است میان ماکسے است که یکساعت چند هزار تجلی بروے شود هیچ یکے با دیگرے برابر عین بعین نه دریغا تحفه تر وعجوبه تر آنست که بر سالک تجلی شود چنانچه در وصف وبیان قایلان وواصفان درنیاید سبحان من له کلّ یوم شان ولا یشغله شان عن شان کُلَّ یَوْمٍ هُوَ فِیْ شَانٍ تا سالک خواهد که دریابد ومحیط ومدرک او گردد بیند که صفتے دیگر است تا آنکه بخود باز آید بیند نداند که چند بود اما نماینده داند انه عالم بالجزئیات والکلیات یا همان باضداد خود باز گردد یا باوصاف ونعوت دیگر مبشود صورتے تجلی کرد عاشق ومبتلا

(ن خود چه این صفات ما)

(ن این نشان)

گردانید دیوانه و واله ساخت ابد الاباد گذرد که آن مرد در آن درد بسوزد و مارش
برآید سوخته نا ساخته افروخته نا دوخته دردمند بے نیازمندے وامانده درمانده
درویشے بی خویشے بے بسے و بے پیشے مانده و هرگز آن مراد را ابد ام خود نیابد درو ابدی
را ازین برافتاده پرسد که چه باشد اگر اینچنین کس را رسیده گوئی شاید و اگر نایافته
خوانی شاید این مقتول موصولست این مشتاق مهزول است این بمقصود رسیده
است و هیچ وقتے روی مراد ندیده است این عصاے طلب از دست انداخته
است نعلین مسافرت از پاے کشیده است پالهنگ جد و اجتهاد از کمر عزیمت
کشاده است و توشه عزیمت به بخشش داده است پای در زاویه فراغ دراز

ن بیاد داده است

کرده به تکیهٔ بے غمی نشسته بلکه بی غم و بے هم غلطیده است اما سفر رخت سفر مانده
نخست بپاے میرفت اکنون بسر رود پے پایش بریده اند نعلین که پوشد کمرش
شکسته پالهنگ بر چه بندد دست تصرف کوتاه گشته است عصا که گیرد زاد برباد
داده است ذخیره چه سازد زاویه خراب گشته است قرارگاه کجا کند دماغش سودا
زده است خوابش در آئینه جمال خیال روے چگونه نماید سفرے که من قبل داشت
تمام شد هر مجاهدتے و مشقتے که بود پس گذاشت اکنون راهے پیش آمد که رهبرے
نماند و همرهے نباشد مرحله نه جنید منزلے و مقرے را نشانے نیابد یک ساعت
و یک زمان قرار را احساس رفت امید مبلغے و ما منے منقطع گشت یکساعت
رونده از سیر نه ایستد و در امکان نباشد که مبلغ برسد اگر ترا پرسد هل یعلم الله
القهار عدد انفاس اهل الجنة والنار و عدد سنین اعمارهم
وانواع ما فیهما من الماکل والمشارب والانهار والاثمار
فلیقل ان الله لا یوصف بالمحال تعالی عن العجز والانحصار
قال الله تعالی قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ

اَلْبَحْرُ قَبْلَ اَنْ تَنْفَدَ کَلِمَاتُ رَبِّیْ وَلَوْجِئْنَا بِمِثْلِهٖ مَدَدًا۔
از اتصاف باسما وتخلق باخلاق وصفات سالک را دوچیز متحقق شد یکے وردے بی نہایتے دوم مشاہدۂ دریاے بے پایان۔ ابوالحسن نوری از بی نہایتی ودوری این راہ نشان دارد کہ اگر منم او نیست واگر اوست من نیم ثنائی میگوید۔

بی منت او تا ثنائی با منت | با ثنائی زین قبل درماندہ ام

میگوید سبحانہ لَوْ کَانَ اَلْبَحْرُ مِدَادًا لِّکَلِمَاتِ رَبِّیْ فعلی ہذا اقلام ہم بران قیاس باید کتاب کذلک وصورت کتابت وصور ایات کذلک از کلمات ربی چہ مراد داری وَکَلِمَتُہٗ اَلْقٰهَا اِلٰی مَرْیَمَ مجموع این مفروست فیض را غیر امتزاج مائی وخلط صورت عنصری مصور بصورت آدم کرد عیسیٰ نامش نہاد مسیح ازان گفتند کہ از اوصاف اختلاط وامتزاج بشری کہ فیض قدیم بہ آن متعلق بودے وخود را بدان صورت نمودے ممسوح بود در انجیل یوحنا است لقد کان مبتدا ء الکلمات لدی اللہ لتکون کلمتہ اللہ ھی العلیا کلمہ را در کلام کرد لا الہ الا اللہ لا الہ نفی ما استحال وجودہ الا اللہ اثبات باستحال عدمہ ظہور این را مثالے بشنو چنانچہ سراب وہوا سراب صورت ہواست وہوا معنی سراب ظہور ہوا جز بصورت سراب نیست وقوام سراب بی ہوا نہ آنکہ الطف الاشیا باشد ظہورش جز بمثالے نبود عکوسے وظلالے است اینجا عینی ومثالی است اینجا سالک ہمین کلمہ ملازمت نماید تا از صورت کلمہ بمعنی رسد وانظاہر بباطن نظر افتد کلمہ بحقیقت خویش متجلی شود اِنَّمَا اَنَا بَشَرٌ مِّثْلُکُمْ در صورت عنصری منحدم یُوْحٰی الی ظہور فیض قدیم بر من است ہر کہ سلوک کند چنانچہ محمد کرد لقاء فیض قدیمش باشد فَمَنْ کَانَ یَرْجُوا لِقَآءَ

رَبِّہٖ فَلْیَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا شرط آنکہ جز مراد کشف آن حال و آن ارتحال
نباشد وَلَا یُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّہٖ اَحَدًا عہدے وثیقے وعقدے
عقیدے کردہ است اَیْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْہُ اللّٰہِ ہر وجودے را کہ
تصور کنی وجہ منہ الی ربہ وھو الفیض القدیم الازلی الابدی
ووجہ منہ الی نفسہ وھو المبتداء والمصور المجبول المجعول
آن دوئی کہ نسبت بقدیم دارد یبقی علی الاباد والازال کان و
یکون وھو الان کما کان ویکون اما بحسب تعلقے کہ کردہ است غیر
یکدیگر نماید چنانچہ زجاجہ بحسب محاذی ومقابل رنگامیزی کند او چنانچہ
ہست ہست لا یتغیر فی ذاتہ ولا فی صفاتہ بحدوث
الاکوان والموجود لا یصیر معدوما بل ینتقل من صورۃ
الی صورۃ ومن ہیئۃ الی ہیئۃ فیض قدیم فانی نگردد اما تعلقے کند
از صورتے بصورتے وہیئتے بہیئتے العالم متغیر متعلق اوست نہ او کُلُّ مَنْ
عَلَیْہَا فَانٍ وَّیَبْقٰی وَجْہُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ اَیْنَمَا
تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْہُ اللّٰہِ این مکان بشری گو خواہ ملکی خواہ شیطانی خواہ ارضی
خواہ سمائی خواہ عرشی بر صراط فنا وسبیل زوال است اما وجہ اللہ ہر موجودے
را بدو توجہ است کما قیل لا یقبل الفنا ولا یحیل ونباید کہ در وہم تو بگذرد
کونہ فی مکان وحلولہ فی محل است تعالی اللہ عن ذلک علوا کبیرا ظاہر معنی
لفظ اینما اگرچہ ہمین دلیل کند اما وَہُوَ اللّٰہُ فِی السَّمٰوٰتِ وَفِی الْاَرْضِ را
چہ معنی دانستہ اینجا ہمین معنی بدان و دیگر چون این معنی محقق شد کہ ہیچ جزوے
از اجزاء لا یتجزی نیست کہ او تعالی با آن نیست بصفت قربتے کہ لائق آن
حضرت باشد در اینجا چند اجزاء لا یتجزی تصور کنی و او تعالی با ہر یکی باشد اگر بدین

نسبت اینہارا برظاہر دانی حلول حادث در قدیم نباشد وآنکہ قاضی عین القضاۃ در رسالہ مکانیہ خواستہ است کہ اثبات مکان کند مکانے کہ لایق قدیم لطیف باشد اگر بدین بیان بودے کہ ماگفتیم نیک برصواب ونزاہت آنحضرت بودے۔

احتمال معنی دوم کہ در مقال آن مالک الاحوال سید الرجال سدید الفعال حمید الخصال المتخلق باخلاق اللّٰہ الکبیر المتعال المحو المطموس الفانی فی الاباد والازال الباقی الثابت باللّٰہ لم یزل ولایزال گفتہ بودیم وھو بعید فی السلوک غیر واصل السیر الی الصفات و الاسماء وھو کون السالک باتصافھا والتسمیۃ بتلک الاسماء تمام شد امحو در ذات وبقا بذات کہ عبارت از مقدمات وصول است نشدہ است ہرآئینہ در سلوک باشد واصل نگشتہ بود فَاِنَّ اِلٰی رَبِّکَ الْمُنْتَھٰی سیر الی اللّٰہ تمام شد۔

اما السیر للّٰہ والسیر فی اللّٰہ والسیر باللّٰہ والسیر من اللّٰہ الی اللّٰہ انشاء اللّٰہ العزیز اکنون آغاز شود اگر خواست خدا باشد زبان اینجا لال است مقال اینجا کلال ست عبارت پے گم کردہ است اشارت رہ روی ندیدہ است حدت بصیرت کند گشتہ است براعت فہم پژمردہ است ہیہات درہیہات حیرت اندر حیرت است بیخودی در بیخودی۔

وصول عبارت از شعورے خاصے است یقین گردد کہ تو نہ او ست[۱] یکے از یکے چہ زاید ہمان یکے یکے در یکے چہ باشد ہمان یکے یکے بایکے چند برآید ہمان یکے ازین فہم چو بیان کنم بیان عیان نشان از عالم کثرت دہد

---

[۱] یعنی شیخ ابوالقاسم گرگانی رحمۃ اللّٰہ علیہ۔ ع ح

عیان را بیان نیست بیان را عیان نہ زیرا چہ نہ عیان است و نہ بیان واصل
آن بود کہ تصور فصل شود فصل نیست وصل چہ باشد ہو الاول ہو الدایم ہو الآخر
ہمہ جہان را او محیط باشد بیان کہ کند و از چہ کند تصورے و شاید انگیز دیگر
شطیہ در بیان آید چیزے اشارتے بدو تواند کرد لاحول ولا قوۃ الا باللہ اشارہ
چہ باشد من اشار الی التوحید فھو عابد وثن من و الی در اصل
عدم اند ازو متی در بود نابود اند فی و علی در وہم و خیال گم اند گونہ وجودہ ہو ہو
ہو الا ہو صدیق اکبر گوید سبحان من لم یجعل للخلق سبیلا الی
معرفتہ الا بالعجز عن معرفتہ با این ہمہ میگویم اینت باقی ثنیئت
ثابت اگر این بنودے این قدر گفتار بنودے دریا بجنبید موجش نام شد تصاعد
کرد بخار گفتند متراکم گشت ابرش خوانند چکیدن گرفت باران گویند روان
شد نہر گشت باز بدریا پیوست ہمان دریا شد کہ بود بیت

فالبحر بحر علی ما کان فی قدم ان الحوادث امواج وانہار
لا یحجبنک اشکال تشاکلہا عمن تشکل فیہا فہی استار

این تحریک و این تصاعد و این تراکم و تقاطر و این جری و ارتفاع
اینت و اثنینیت است جنید را از حقیقت پرسیدند گفت مطربے گفت

وکنا حیث ما کانوا وکانوا حیث ما کنا

آمدن نیست رفتن نہ ماندن نیست بازگشتن نہ سہل عبد اللہ
آسان تر میگوید یا مسکین کان اللہ ولم تکن ویکون ولا تکون وہو الان کما کان
ویکون فکن انت کما کنت وتکون۔ قولہ فکن انت کما کنت وتکون عین ا
وصف اثنینیت است ہو تعالی متکلم بکلام واحد ازلا و ابدا روا باشد کہ
در کلام او میان امر و نہی تفرقہ کنی و از حرفے بحرفے انتقال روا داری یا گاہ

تازی وگاہ عبرانی وسریانی گوید ویا زمانے گفت وزمانے ساکت شد تعالی اللہ عن ذلک انہ من الحدثان بیندیش میگوید لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ بکیاعت ویکزمان لطیف ازین گفتار انحصار نیست اوخود باخود ازخود میگوید وخود ازخود باخود می شنود لمن الملک الیوم وخود باخود خودرا جواب میدہد للہ الواحد القہار ازلاً وابداً ہمہ درہا ویہ بودنا بود اند ودرعین شہود بی وجود اند وشہور وسنات وایام وسبعات وآوان وآنات باحتساب شمس وقمرست کہ مرتبط بدورفلک اند ولیس عند اللہ صباح ولامساءٌ وآنچہ درکلام مجید غائب حاضرشدہ گوید ومنتظر راواقع شدہ داند حال را بطریقہ ماضی باز آرد ہم ازین باب فصلے بیان شدہ است اگریگان یگان گویم گفتار درازشود مقصود ما اختصار است مَالِكِ يَوْمِ الدِّيْنِ فَمَنْ يَّعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَّرَهٗ ہم ازین کتاب وان وَ مَا اَمْرُنَا اِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ تلویحی ہم ازین لحظہ روشن کردہ است ۔ بیت

امروز پری وودی وفردا ہرچار یکی بود تو فردا

چون اثبات اثنینیت شد وتحقیق اینت گشت سیر سلوک چگونہ تمام شود۔

وہو بعید فی السلوک غیر واصلٍ دومعنی دیگر احتمال دارد باعتبارے آرامیدہ وقرار گرفتہ تصور کن وباعتبارے نارسیدہ ودرسلوک مضطرب میدان بدو تعالی کسے را رہ نیست ماندن ہم وجہے ندارد فیبقیٰ بین وصلٍ وفصلٍ بوصال رسیدہ این وصال آن نیست کہ موجب ملال وبازماندن باشد ہمت بازگشتن نمی دہد کہ چون رہ نیست اکنون بس کنیم ہم بدان کہ امکان

بود قانع گردیم وآنکہ رسیدہ است سیرنی گرد میجوید میجوید سر بر آن در میزند میزند
ومیداند کہ قابل رہ برون نیست این سخن از عاشقان بشنوند صورت پرستے
گوید بیت

عجبے نیست کہ سرگشتہ شود طالب دوست   عجب اینست کہ من واصل سرگردانم

احتمال دیگر مولانا محی الدین ابن العربی وآنکہ متابعان او اند چنان کہ
عبد الرزاق وغیرہ وجمعے دیگر از صوفیان کہ ایشان دم از مقام توحید وتحقیق زنند
چنین گویند هو سبحانہ عین الاشیاء ورا این وجودات وجودے
نہ اوست کہ بہمہ صور واشکال ظاہر گشتہ هُوَ الظَّاهِرُ هُوَ الْبَاطِنُ
اما جز او نداند یکے ہم از ایشان گوید بیت

آنکہ بر آمد ببزم مجلسیان دوست دوست   گرچہ غلط میدہد نیست غلط اوست اوست

این عارف محقق را بعد این شعور سیر وسلوک تمام شد باین ہمہ وجودے
لا انتہا ہیست از نظارہ ووقوف ساعتً فساعتً از سیرے بسیرے خالی
نباشد وہم یگانگی ہو ہو میسر نیست گفتیم اثنیت واثنینیت باقیست اولا انتہاہی
فراغ از کدام رہ در آید مگر بلاہت حماقت وخجالت وملامت وآنکہ گوید
بدین شکل بیان کردن منتج نہ افتد لاحول ولا قوۃ الا باللہ نتیجہ شکل وحد
وسط واصغر واکبر صغری وکبری رابطہ ونسبت اینجا چہ نسبت داشت ہرچند
کہ آب دریا بدریا پیوست آن آب دریا کہ صور مختلف نمود نامے باخود برد
ہمین نام او دوی شد اگر حلقہ متساوی الاطراف بخطے ونقطہ وہمی دو نیمہ
کنی باز آن خط از میان طرح کنی حلقہ آنچنان نشود کہ من قبل بود اثرش باقی
باشد فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ ہمین حکایت کرد دائرہ راستے بود
این دائرہ احدی را خط احمدی دو نیمہ کرد وباز گشت ہم باصل دایرہ شد دائرہ

آنچنان نماند کہ پیش از تصور خط و نقطہ بود و اصل کہ با اصل یگانگی نہ پیوست جزو
من الکل تمثیل شود جزو کل را چون محیط تواند بود تعلم ما فی نفسی ولا
اعلم ما فی نفسک جزو را از کل چہ آگاہ قطرہ را از دریا چہ خبر این جزو
را ہمتے بخشیدہ است خواہد کل بکل باشد و آن ممکن نہ نیست گشت بکل پیوست
عین بعین شد ہو ہو و ہم بردا ما اطلاع و اشراق بروے نشد بضرورت از سلوک
نہ ایستاد و واصل تصور نکرد ابویزید از مقری شنید وما قدروا اللہ حق قدرہ
سر بر دیوار زد گفت چو مید انستی کہ بتو رہ نیست طلب خویش در دل گدائے
چرا انداختی از شقیق بلخی پرسیدند ما الحقیقۃ قدرے قند در دست گرفت پرسید
کہ این چیست ہمہ گفتند قند و از ان قند چند صورتے کرد از ہر کہ پرسید گفتند کہ
این پیل است و این اسپ است و این آدمیست باز بشکست این صور
را غدہ ساخت چنانکہ بود قند ہمچنان گرد و باز پرسید کہ این چیست گفتند قند
فرمود ھذا بیان الحقیقۃ ہر چند کہ بازگشت ہر یکے بقند شد واصل
ہر یکے ہم از قند بود اما پیل مخصوص پیلی و نام ہم پیل شد کذلک اسپ و
آدمی این خصوصیت اینیت و اثنینیت آمد و اگر گوئی کہ این ہمہ وہم است
فلیکن وہم آمد او آمد و شدند لابدی دوئی آمد اتحاد کما ہو متصور نیست
آدمی را کجا ممکن کہ جمیع اشکال و صور را کہ او بدان متشکل است محیط شود مدرک
گردد و اگر صد ہزار سال در سیر باشد بانتہا نرسد سیر تمام نباشد و وصول کما
ہو ممکن نگردد۔

جمعی از ابدال چہل و چند نفر را چند سخن پرسیدم یکی از شریعت گفتم شما اہل سیر اند
وصورت اہل سیر آنست کہ زمین بتمامی منزویست ہمانجا کہ قدم شما است و اگر در مشرق است
مغرب ہمان است و اگر در جنوب است شمال کذلک زمینے است کہ بدان زمین طلوع

فجر اول است و در زینے غروب است دخول وقت مغرب است و در زینے ظہر است و در زینے عصر اگر بجائے صبح بود شما نماز فجر آنجا ادا کردید باز بر حکم طیرے کہ شما دارید در زینے رسیدید کہ طلوع آفتاب نشدہ است بدان مقام رسیدید کہ غروب است حال نماز عصر چہ باشد شما اینجا چہ می کنید مارا بیا گاہانید تا بدان مستفید باشم کہ بر ما مشکل است و سخن دیگر شما یکے را در دوزخ بر دید و در قعر دوزخ ایستانیدید و از اسرار آن اطلاع دادید چون آن شخص باز بعالم ملک آمد باید آتش این عالم بہ نسبت آن آتش ہفت درجہ سرد ست نسوزد محققان و عارفان و اولیا و انبیا را سوختہ است دیگر گفتم آنکہ مطلع بر ضمایر و اسرار باشد و از حال و کار آئندہ داند ہر نفسے و یکے سر پوشیدہ ہیچ شد زن و پسر و شخصے دیگر کہ وے را با و نسبت است پنہانی ایشان را مرد مکشوف علیہ مطلع است پس چہ کند قریب خود را ہم بدان گذارد مداہن و مباحی باشد یا بر موجب آن اقامت استحقاقے کند ہر دو میسر نہ و سخن از عالم حقیقت پرسیدم شما میفرمائید کہ ہمہ اوست بیک زبان و بیک اتفاق ہمہ گفتند آرے گفتم این کہ فرمودید ہمہ اوست حمل ہمہ بر وے چگونہ درست آید این سخن را کیفیتے و بیانے ہست یا نہ بر من عاجز مسکین در ماندہ مضطرب گشتہ برنجیدند گمان بردند کہ مگر بطریق الزام و احتجاج میگویم باز بانصاف آمدند سخن را جوابے نبود اقرار بعجز بود اما گمانے بر من بردہ بودند دانستند مگر بالزام میگویم از ان باز گشتند بہ صلح رفتند۔

نہایت بیان بدین جا بود کہ ہمہ اوست و آن درست نہ سیر و سلوک چگونہ تمام شد و اصل بچہ اعتبار گشت در این بیانے کہ کردیم سیر فی اللہ و از سیر باللہ و از سیر من اللہ محقق مثبت شد ولیکن تعین تشخیص نکردیم کہ بر عارف ذایق و بر شاہد واجد پوشیدہ نیست و آنکہ خواہد در کلام ما

بے مشاہدہ حال سخنے پیوند دفسردہ ماند درست نرود عجز خویش خود داند مگر طالب گردد امّا السیر من اللہ الی اللہ اکنون آغاز شود۔

دوّم احتمال معنی قول گرگانی است گویم آن شیر بیشۂ حقیقت آن گرگ بادیۂ قربت آن نہنگ دریاے وحدت آن پلنگ قلۂ صمدیت چنین می فرماید و برین جملہ اشارتے می نماید اگر ذات او را تنزیہ و تسبیح کما ھو حقہ کوشش کنی بجاے رسی کہ جز عبارت از مثال نقطہ نبود کہ بہمہ وجہ از تجزیہ و تقسیم قابل نباشد و جز تصور ذہنی را مجال مساغ نہ و اگر از ابتدا و انتہا و از عدم تناہی او شعورے یابی این جہان و آن جہان و صد ہزار این و آن در تصور آری شبنمے از ہفت دریا با دریاے محیط کمتر باشد چہ کنیم در مثال جز این عظیم تر نیست ورنہ بدان تمثیل کنیم۔

چون این دانستی محی الدین و اتباع او و محققان دیگر کہ یک وجود گفتند متمثل بدین ہمہ وجودات است این جہان و آن جہان با ہمہ نعیم و اسباب آن و جحیم با ہمہ موذیات و موالمات آن و عرش و ثری از ہر قل و کثر و جل و حقر یک وجود است و ورا را آن وجودے نہ اما محمد حسینی کہ مستنیر بنور مرتضوی است و مستضی بضیاء مصطفوی است میگوید با این ہمہ وجود است کہ گفتند کہ آرے فیض او ست تعالی بہمہ صور و اشکال متصور متشکل و ورا ء این وجودات وجودے است کہ این فیض با ہمہ صور و اشکال خود بحنب آن وجود و بحساب آن ذات بصد ہزار مرتبہ کمتر از شبنمے بمقابل دریاء محیط و ہفت دریاء قلزم باشد کرّات و مرّات بلکہ ہر زمان و ساعت ازین وجودات در گزشتند و وراء آن سیر کردند الی ما شاء اللہ نبود احساسے نبود فہمے نبود عینے معینے شئے ہست بود ہست باحساس باریکتر و نازکتر توان دانست۔

روز ولادت حسین علی رضی اللہ عنہما فرشتہ را جبرئیل بحضرت مصطفی علیہ السلام آورد و گفت این فرشتہ روزے بی ادبی کرد از خدا تعالی خواست طیرانے کند و انتہائے عرش را دریابد فرمان شد تو دانی بپر ستین ہفتاد ہزار سال بپرید پرہا بریخت باز از خدا تعالے دیگر پرہا بخواست یافت باز ہفتاد ہزار سال دیگر بپرید پرہا بریخت باز دعا کرد باز یافت سہ کرت ہمچنیں کرد ماندہ شد و پرہا شکستہ افتاد گفت خدایا عرش تو بدین حد وسعت دارد فرمان آمد از یک طرف کنگرہ بدوم طرف نرسیدۂ اقرار بعجز کرد خدایا القہر و غلبہ شناخت التماس پرہا کرد و فرمان آمد تو بی ادبی کردۂ آن روز کہ حسین علی رضی اللہ عنہ بزاید دست او بر تو بمالند ترا پر دہند دست حسین علی رضی اللہ عنہما بر وزدند او پر یافت یک مخلوق متصور متشکل کہ فیض قدیم بدان صورت بود این صفت است و این فیض از ان ذات بصد ہزار در ہزار چہ گویم نمیتوانم گفتن کمتر است چگونہ برابر شود و این محرومان از چہ وہم گویند ورا این وجودات وجودے نیست ہم بعزت آن جلال وہم بہ بزرگی آن حضرت ہر کہ این گمان برد خدا تعالی را نشناخت و نرسید و دولت معیت قربت بدو روئے ننمود وَاللّٰهُ مِن وَّرَائِهِمْ مُّحِيْطٌ او باہمہ از ہمہ و با ہمہ و بی ہمہ ہمہ او و از ہمہ بیرون او و ہیچ یکے از وے نہ و بدو آگہ نہ و ہمہ نہ او و نہ او ہمہ ھو الکل ھو کل الکل ھو کلیۃ الکل و کلیۃ الکلی ھو کل کل الکلی و کلک و کل کلک ھو ھو ھو لا ھو الا ھو السیر من اللہ و الی اللہ اینجا تمام شود اکنون اندیشہ کن اینجا سالک گمان برد کہ واصل شدم و سیر سلوک تمام شد۔

شریعت است و طریقت است و حقیقت است و حق الحقیقت

وحقیقۃ الحق والحق اما شریعت عبارت از گفت انسان کامل ست وطریقت از کرد انسان کامل است وحقیقت عبارت از دید انسان کامل ست وحق الحقیقۃ عبارت از بود انسان کامل ست وحقیقۃ الحق عبارت از بود بود انسان کامل است والحق عبارت از بود بود و از بود نابود ست شریعت وطریقت را دفاتر ومجلدات مستغرق شدہ بیان وگفتار او را اندازہ کجاست ما را گفتن زیادت باشد اما حقیقت را ہم مثالے ونظیرے در کلامے ومقالے آرند کہ عبارت از دید ست مصطفٰی می فرماید صلی اللہ علیہ وسلم کما ترون القمر لیلۃ البدر لا تضامون فی رویتہ شیئًا التمثیل بالنسبۃ الی الرای لا للمرئی وبینندگان جز این ہم گویند وجائے دیگر فرماید رائیت ربی لیلۃ المعراج فی احسن صورۃ وہم میگوید فی صورۃ امرد شاب قطط صحابی گوید رایت ربی فی صورۃ امی ودر قرآن ہم ازین بیان نشان دہد یداللہ فوق ایدیہم وجاء ربک والملک صفا صفا وجوہ یومئذ ناضرۃ الی ربہا ناظرۃ احمد حنبل گوید رحمۃ اللہ علیہ رائیت ربی فی المنام الف الف مرۃ والرؤیا الصالحۃ جزء من النبوۃ ۔ ہمین رویا باشد وجواز رویت خدای تعالی در خواب ہم در دنیا در عقائد اہل ملت مسطور است ونیست کہ در خواب بینند چیزے دیگر باشد ودر بیداری چیزے دیگر ودر دنیا چیزے دیگر ودر آخرت چیزے دیگر تعالی اللہ عن الحدوث والتغیر انہ سبحانہ لا یتغیر بذاتہ ولا فی اسمائہ بحدوث الاکوان وخواب را بر بیداری در بعض کتب ترجیح دہند اگر موجب ترجیح این بیان باشد کہ گفتم نیک بر استقامت واستحکام آید محمد واسع گوید ما رایت شیئًا

ہ و الحق عبارت از بود بود و از نابود بود

ہ صحابی

الّا و رایت اللہ فیہ نکرہ در محل نفی عموم اقتضا کند و خلا را بنز داہل صفا وجلا وجودے نہ اشارت بدوام رویت باشد دیگرے گفت ما رائیت شیئا الّا و رایت اللہ قبلہ سیومی گوید بعدہ و معہ ہم گفتہ اند ہر یکی از جاے مقالے کردہ است اما مقصود ہر یک قریب المآخذ ست از خواجہ خود شنیدم شبے اقبال خادم مرا پیش شیخ برد و خود بیرون شد شیخ طاقیہ بر سر من نہاد و خرقہ ہزار میخی در برمن کرد فرمود برو مشغول باش سخت مشغول شو از پیش برخاستم تا دوگانہ شکرانہ بگذاردم دیدم آن حجرہ و بام و در و دیوار ہمہ شیخ بود خود ندانستم چون بیرون آمدم عجب دیگر این بود بار دوم رفتم نظر کردم بران حال بود کہ نخست دیدہ بودم و کذلک کرۃ سیوم و بعد ازان فرمود من ہم آمدم مشغول شدم سخت مشغول بودم آن شب دیدم آنچہ دیدنی بود خدمت شیخ کبیر در خانہ ملک قیربک سماع شنید در خانہ آمد اصحاب را می پرسید در خانہ قیربک رفتیم سماع شنیدیم خلق ما را چہ میگفت محی الدین کاشانی عرضہ داشت کرد خلق نیکوئی گفت شیخ گفت سبحان اللہ ما را در خانہ قیربک چہ بود و خلق چہ میگفت و مولانا مذکور گفت چہ جاے رویت بود فرمود آرے اگر رویت بنود دیگر چہ بود۔

آوّل حال طالب را جز این مقصودے نباشد و ورا و این صورت مردمانرا در خاطر نقش نہ بندد اما نگارخانہ رنگ آمیز نیست عرفا شرک تا مند و آنکہ گویند بینندہ چہ داند کہ چہ بود او بود یا چیزے دیگر وجدت بردھا فی قلبی بیان این وجدان کردہ است نشان این عیان دادہ است بینندگان دانند کہ چہ می بینند و آنکہ گویند علامت بینندہ این است کہ بیان نتوان کرد دو احتمال دارد یکی آنکہ شئ را دیدہ اورا رنگے نہ او را کیفے نہ او را جہتے نہ خلقے نہ قدامے و فوقے و تحتی نہ طولے نہ عرضے نہ عمقے نہ بسطے نہ یمینے نہ یسارے از

چه بیان کند و چه توان کرد دوم احتمال آنست که اگر گوید کافر با شد بت پرستش خوانند و در حکم شرع موجب ملامت گردد جوانے را کودگان سنگسار میکردند ذوالنون مانع آمد کودکان گفتند آنچه او میگوید اگر تو بشنوی سخت تر بزنی ذوالنون گفت چه میگوید گفتند ما نتوانیم هم از وی پرس که میگوید خدا را بدین چشم می بینم ذوالنون بنزد آن جوان رفت پرسید گفت آرے ای ذوالنون اگر نه بینم چون زیم ذوالنون گفت محکم ترش بزنید اما این نشان نیز احتمال دارد روح انسان بر سالک تجلی کند همبرین صفت با شد که گفتیم بلکه احیا و امانت وسجود کائنات هم با آن بود سالک را تفرقه دشوار باشد و در نشان دوم احتمال تخیل نفسانی و تصور شیطانی هم هست نشان همانست که مصطفے فرمود صلی الله علیه وسلم وجدت بردها فی قلبی (مصراع) دل داند و من دانم و من دانم و دل ذایق شکر بهیچ عبارت حلاوت ولذت را بیان نتواند کرد اما همو داند که چشید من رای علم ومن ذاق عرف موسی علیه الصلوٰة والسلام درخت وآتش دید از وی اِنِّیٓ اَنَا اللّٰہُ شنید و علامت تحقیق تجلی را ایجاد شئی لا عن مادة ومثال معاینه و مشاهده کرد پس اَرِنِیٓ اَنْظُرْ اِلَیْكَ بر چه میگوید جواب لَنْ تَرٰانِیْ چرا شنود با مردم آشنا و محرم دیده دیدار عدم نمودار را چرا تاکید کنند و تازیانه لَنْ تَرٰانِیْ بر روے او چرا زنند مگر خواست پرده تمثل را از میان برگیرد عین بعین نظاره کند گفت عین ما را دیده ورئی تو نتواند دید سبحات وجه روے ما را از همه نظرها حجاب کرده است وَلٰکِنِ انْظُرْ اِلَی الْجَبَلِ چنانچه آن بار درخت و آتش را مثال کردیم و درار آن عکس جمال قدسی افروختیم عکس عکس بر تو مشاهده شد این بار هم اگر از ان درخت برخوردار میسر و ممکن باشد همان مثال ست آن بار آتش آتش بنود درخت درخت نه

وَكَذٰلِكَ الْيَوْمَ تُنْسٰى اَىُّ[۱] جَبَلٍ جَشْلٍ حُبَلَ وَرَشَطَ عَلٰى جَبَلٍ
جَشْلٍ وَلَيسَ هٰذَا الْجُبَيْلُ وَالْجُبَلُ شعر

فکان ما کان مما لست اذکرہٗ   فظن خیرا ولا تسال عن الخبر

عکس رانا تاب ندا ری تو نمانی کوہ نما ند کہ بیند و کرا بیند و کدام فرجہ روے
نماید و کوہ بشریت آن دریچہ ندارد کہ بر آن جز عکس عکس تجلی ورشے روشن
شود و کوہ ستوہ ہستی کہ سرمایہ ہراندہ است پیش دل موسی کوہے وسدے
گشتہ چون بجز و شاید کہ عین ما را بعین ما مشاہدہ توانی کرد ما را جز ما کہ تواند دید
اول قصہ حقیقت بود کہ گفتیم کہ عبارت از دید است دوم خواست حق الحقیقۃ
است کہ عبارت از بود است درین خواست استحالتے و امکانے بیان کردن
محال باشد کہ تو تو باشی و حق الحقیقت صفت تو گردد امکان بود تو از خودی خود
باشی و در بود حقیقت نابود گردی بود نعت تو گردد صوفی پیش جنید الحمد للہ گفت
جنید فرمود اتممہ گفت کیف اقول قال قل رب العلمین قال
وما العالمون حتی یذکر معہ قال قل ان الحادث اذا
قورن بالقدیم لم یبق لہ اثر مطالعہ مکتوب ملکوت چنانچہ
وآنچہ در رویت از نعیم و لذائذ و حور و غلمان و قصور و اثمار و باغ و بستان
و شراب و مستی و خوشی وادمان[۲] و دیگر دیدن دوزخ وآنچہ در رویت از موذیات
و مہلمات کالعقارب والحیاۃ وانواع عقوبات و مضایق ظلمات مثلاً بیند کہ
مردم را پرکالہا[۳] کردہ اند در تابہ بر روغن نہادہ فرو و آن آتش کردہ اند و ہر پرکالہ ہیچو
یخنی[۴] است جان و حس وجدان در ہر یکے باقی است و نظارہ کُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُوْدُهُمْ
بَدَّلْنَاهُمْ جُلُوْدًا غَيْرَهَا آتش را بنید از تارک سوختہ می آید تا بپا بیسر

[۱] کدام درخت کہنہ بہم پیچیدہ مخلوق است و ثابت و محکم بر کوہ تنا ور عظیم بہم پیچیدہ و محال آنکہ نہ درخت است نہ کوہ [۲] ادمان یعنی پیلے در پیچ خوردن [۳] پرکالہ یعنی پارچہ پارچہ ۔

لیکن نہ این چنین است یکبار سوزد تمام شود خاکستر گردد بلکہ آن قدر کہ می سوزد
و باز تنے درست می شود ہمچنین شدہ می آید تا بتمام تن میشود باز از سر آغاز
می شود از پای تا سر ہمچنین میرود و از سر تا بپا ہمچنین می آید ہر نظارہ کہ می کند
می تواند دمے ایستادن اما مشاہدۂ ظلمات از ہمہ دشوار تر است سالک
باختیار در میان آن نمی شود اما برندہ را مقصود است کہ البتہ نماید بستم دہکہ زند
درونش اندازد مقصود اطلاع اوست داو متحیر گشتہ و حیران و ہیمان ماندہ باز
آید و کذلک مشاہدہ صراط و میزان و حساب و عرصات و جلوس بر کرسی قضا
و سوال گور و عروج بر سموات الی العرش المجید و لوح را بیند بر مثال تخت
کہ او را دو شاخ باشد ملکے در بر گرفتہ بیند درازی او را از ثری تا عرش اعلیٰ
تصور کند اما بحقیقتہ اللہ اعلم و کذلک قلم نہ او را انبوبہ نہ تراشے نہ قطے و نہ طولے
نہ عرضے و نہ شکلے و ہمارہ در جریان و دے بیند و قفلے و پردہ و دربانے در گرفتہ
ایستادہ و چوبے بدست او و آن دربان آدمی و فرشتہ نیست چوبے کہ بدست
اوست از زر نیست و نقرہ نیست و زبرجد نہ و مروارید نہ طولے و عرضے نہ و سراچہ
زدہ اند آن سراچہ از دیبا و حریر نہ دراز و پہنا نہ یافتہ و دوختہ نہ مکانے کہ ہرگز
او را مکان نام نہ توان نہاد اما چون انجا ایستاد ضرورت عبارت از جا
کنند ورنہ آنجا جا کجا درون آن سراچہ تا کیست تا چیست تا کجا برند تا چہ
دید و کرا دید برندہ سالک را تا آنجا برد پس آن اللہ اعلم تا با آن روندہ
درمیان چہ می رود اما برندہ خواہ شیخ خواہ مرشدے دیگر خواہ رسول اللہ
صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم بر در ایستد از درون خبرے ندارد کہ چہ می رود اما چون
او باز گردد برندہ از بردہ پرسد کہ چہ بود تا او را از ان چہ خوش آید گفتن بگوید و چہ
خوش آید نہان داشتن نگوید و ضنت کند مقصود پرسیدن این برندہ این باشد

ضنت یعنی بخیلی کردن بچیزے عزیز

اقل علمے حاصل شود کہ وقتے نبود از انجا بسیار چیز کشف او شود این ہمہ کہ گفتیم از اقسام کشف حقیقت بودہ است۔

جوانے در تربیت ابوتراب نخشبی رحمتہ اللہ علیہ بود ابوتراب باو گفت برین استعداد کہ توئی بخدمت بایزید بیائی جوان گفت چہ خواہم دید بایزید را خدائی بایزید را اینجا ستہ ہفتاد بار می بینم ابوتراب گفت کہ یکبار روی بایزید را بینی بہ از آن کہ خدا تعالی را ہفتاد بار بینی جوان گفت کیف یکون گفت آنچہ تو بینی بقدر استعداد خود بینی و آنچہ در بایزید بینی بقدر بایزید باشد ابوتراب از دید مبود خواست بر دو جوان طالب بدید رسید و از بو چیزے ہم نشنود ہر آئینہ ہمیدان آسود از دید تا مبود بسے بوادی و فلوات[س] است و بسی خنادق و جبال تا کدام محبوب حضرت است و خواستہ عزت است کہ از دید مبود آید ابوعثمان مکی بر مشایخ بغداد مکتوب ارسال کرد مضمون ای مشایخ بغداد و اے صوفیان عراق ہزار در ہزار کوہ ہائے آتشین و خندق ہائے پر خار شمار ا قطع باید کرد سختان اگر قطع گردید و اگر نہ درچکار اید جنید صوفیان بغداد را جمع آورد و این مکتوب بحضور ایشان خواند باتفاق گفتند ازین کوہ ہائے آتشین و خندق ہائے پر خار فناد رراہ خدا اے مراد داشتہ است تا چندین ہزار بار فانی نگردید بمقصود نرسید جنید گریست گفت ازین کوہ ہا و خندق ہا جز یک کوہی و یک خندقی قطع نکردہ ام حریری گریست و گفت شیخ تو جنید کہ یک کوہے و یک خندقے قطع کردی مسکین حریری جز سہ گامے بیش نرفتہ است شبلی نعرہ زد و گفت شیخ تو جنید کہ یک کوہے و یک خندقے قطع کردی و شیخ تو اے حریری کہ سہ گام رفتی مسکین شبلی گرد این راہ ندیدہ است این گفتار از دیدن

س۔ فلوات یعنی بیابان

تابودن است۔

پس بدانکہ حق الحقیقت کہ عبارت از بود انسان کامل است ودرہیچ عبارت بنظرے ومثالے وبوہمے وخیالے درنیاید وازان تنبیہ نتوان کردمگر بچیزے موجزے بطریق اشارتے وانموذجے ورمزے بلحظے وغمزے بایزید گفت سبحانی ما اعظم شانی جنید گفت لَیْسَ فِی جُبَّتِی سوی اللّٰہِ حسین منصور گفت انا الحق ابوالحسن خرقانی میگوید انا اقل من ربی بسنتین دیگر گفت لا فرق بینی وبین ربی الا انی تقدمت بالعبودیۃ محققے دیگر گفت الصوفی ھو اللہ وحریری گفت الفقیر لا یفتقر الی نفسہ ولا الی ربہ ومحققے دیگر گفت اذا تمّ الفقر فھو اللہ ودیگر گفت انا ابن الاَزَلِ وصحابی گوید ولدت اُمّیّ اباھا ہم گفتار ایشانست کہ ہیچ این ہیچ برہیچ گواہ شد شبلی گفت انا اقول وانا اسمع وھل فی الدارین غیری۔

درکلام صوفیان کہ گمان اتحادرود آن حکایت از حق الحقیقۃ ودان اما حقیقۃ الحق لا یحطی بہ نبی مرسل ولا ملک مقرب ولا ولی عارف ولا صدیق محقق اگر گوئی کہ او تعالیٰ اگر خواہد بر حقیقۃ خویش خود آشنا کند گوئیم ان اللہ لا یوصف بالمحال از افعال بصفات روند از صفات بذات گرایند وازذات بذات وراء این درفہم درنیاید گفت اعوذ بعفوک من عقابک از فعل بفعل رفت وگفت اعوذ برضاک من سخطک از صفتے بصفتے رفت اعوذ بک منک از ذات بذات وازآنچہ ازجملہ نسب واضافات وعبارات واشارات وفہوم وشعور بیرون بود گفت ما ابلغ مدحتک لا احصی ثناء علیک انت

کما اثنیت علی نفسک از بعضے به بعضے کفایت کرد باقی را طرح داد از فعل بفعل روند و از صفت بصفت روند و از صفت بذات و از ذات بذات سپس آن ورا و وراست از وحکایت و گفتار نیست از روبه بازی گرگانی که در کلام انتظام آورد و در کلام سبحانی بران اشارتے کرد علماء ربانی دانند حضرت ابراہیم خلیل در ظلمات رعایت اسباب مضطرب و متحیر و متحقق اند خلیل بر میعاد و لیل راضی نباشد جز بمشاہدہ و معائنہ و ملاقات طرفة العینے لحظہ نہ کند دلش ازین خطرات که بازآرد واین ہوا و ہوس که گرداند باشد ہم عیان شود کسے راکہ بے او این ہمہ دردمندی و سوختن اختیار کند دریا رشوق چون شورید و شور طلب درگداز آورد اَمَّن یُّجِیْبُ الْمُضْطَرَّ اِذَا دَعَاهُ مقدمہ قبول شد و علم حصول مقصود کشادہ برآمد بشارت اُدْعُوْنِیْٓ اَسْتَجِبْ لَکُمْ استقبال کرد فَلَمَّا جَنَّ عَلَیْهِ الَّیْلُ عبارت از درماندگی و اشارت بر بیچارگی اوست و ہیہات و اضطرار و تزلزل و اضطرابش ذای کَوْکَبًا از بادیہ طلب بدروازۂ شہر مقصود رسید نظم

معشوقہ بسامان شد تا باد چنین بادا کفرش ہمہ ایمان شد تا باد چنین بادا

مقصودے که ورائے ہمہ مقاصد است یافت و منتہی و مبلغ ہمین دانست دل خواست بدان دہد و ہمبران قرارگاہ سازد افول که دلیل برزوال و زبول دارد مشاہدہ کرد و گفت ہر آئینہ این تمثیل باشد تمثل و تشکل عین و صفت و تغیر و تبدل دارد عاقل کامل و بالغ فاضل متغیر را مقر نسازد که متغیر را محل قرار نیست سے اہل تمیز خانہ نکردند بر پلے۔

واہل صفا و وفا دل بکل ندہند لا یتجلی فی صورۃ مرتین ہمین دلیل کرد بر لاثباتی و بیقراری اشارت نمود بارے گفت فی احسن صورۃ

دیگرے گفت امر دِ شاب قطط ثالثہ گوید فی صورۃ اِحی ازین صورت
وازین ہئیت وازین شکل وازین مثل می باید گذشت گفت لَآ اُحِبُّ
اَلْاٰفِلِیْنَ من اورا دوست نمیدارم کہ در جمال اوزوالے وذبولے بود
وہم من اورا نمیخواہم کہ اورا وفائے وثباتے نباشد من اورا نمیخواہم کہ با من
نماند ہمت بلند از دید بود بر دو در بود بزوے وبلوغے نمود وتحقیق کرد کہ ہمین
است ماومن ومبرکے وازین پیشتر رہ نباشد وازین بہتر آسودہ تر ملجائے و
منجائے مقرے ومقصدے نیست فَلَمَّا رَاَی اَلْقَمَرَ بَازِغًا قَالَ
هٰذَا رَبِّیْ اما در بود اتہام بود بود این بقیہ را نقیہ نیست اما از بود تا بود بود
واز شہود تا وجود واز وجود تا وجود وجود وجود اگر فہم طلوع وافول نزول کند
حصول درمحل حلول در منزل باشد چون برین افول وطلوع ابراہیم علیہ
السلام مطلع شد پیشتر رہ بر دراطریق نیافت شبلی نبود شبلی مگر آنکہ ہم بعیاذت محبوب
پناہد گفت لَئِنْ لَّمْ یَهْدِنِیْ رَبِّیْ لَاَكُوْنَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّالِّیْنَ وطلوع
ہم مطلعے تجلی کرد ہر آئینہ ہرحقے را حقیقتے باشد فَلَمَّا رَاَی الشَّمْسَ بَازِغَةً قَالَ هٰذَا
رَبِّیْ هٰذَآ اَكْبَرُ فَلَمَّآ اَفَلَتْ وہم وفہم را مدخل نہ مثال ونظیر را مساغ نہ
تخییل وتمثیل را گمان نہ شیطان وملک نبی وولی را رہ نہ چہ تدبیر تقلید وتمکن اقرار
بعجز وانکسار ونکوس راس وانحصار اِنِّیْ وَجَّهْتُ وَجْهِیَ گفتار ہمین کہ تو توی
چنانکہ ہستی ہستی اعتقاد کنیم ہمین قدر کہ ہستی وچون ترا بصفت یاد کنم چہ گویم فَاطِرِ
السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وجود را ہمین دانم کہ مشرک نہ ام آرے از دید بود آمد
واز بود بود بود درفت واز ان ہم درگذشت تا بصرف صرف رسید اُنْزُ هٰلكَ
عما یوحدلک بہ الموحدون چنین اشارت داد حکیم ملحد را ازین کہ
خبر داد الدخول فی الکفر الحقیقی والخروج عن الاسلام المجازی

وان لا تلتفت الا بما کان وراء الشخوص الثلٰثة۔ کان رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم دایم الحزن والبکاء چوں دریافت اونا یافت شد از گریہ و اندوہ
و از آہ و ستوہ چہ کم آید فیض قدیم نسبت او نمی موابا شد کہ بمقابلہ چند ہزار ہزار
ہمچو دریائے محیط چہ گوئی آں ابلہ بی راہ وآں عالم جاہل وآں پیر طفل شیر خوارہ
وآں عارف ناداں وآں مرشد گمراہ وآں پیشوائے پس افتادہ را کہ گوید سیر
سلوک تمام شد زیرا چہ نتیج نخواہد آمد ندانست کہ در قول گرگانی معنی بیتنے
ظاہرے صریحے است کہ او میگوید وھو بعید فی السلوک غیر واصل یعنی ہمہ
مقاصد رسید و ہمہ درجات اعلیٰ فائز گشت با ایں ہمہ سیر سلوکش تمام نشد طلبش
از سر نہ رفت ہوسش کم نہ گشت چنانچہ گوئی مجنوں در طلب لیلی چنیں وچنیں
مقاسات و تعب کشید بعد اللتیا واللتی ہمہ مرادات رسید و ہمہ ہواہا وہوسہا
راند با ایں ہمہ عشقش تمام نہ شد طلبش کم نگشت و ہوس لیلی از سینہ نرفت اللھم
انت فی عماء واحمد حبیبک فی دلہ حس و عقل و طبع و دل و روح از نہجہا
خبرے نہ دارد و ہیچ سبیلے شئی ما ئی احساس نتواند کرد مگر روح اعظم کہ او را فیض
قدیم می خوانیم بسبب اتحادی کہ با وی تعالیٰ دارد از ہر شعور او ہر یکے بقدر نسبت
قربت و جنسیت نصیب و میراث گیرند و ہر یکے بدو محظوظ باشد حتی القالب
جل الملبس ایضاً علم الیقین حکایت از دید است ایں علم بعد دید است جز ایں
در گفت و شنید است یثبت و ینفی عین الیقین عبارت از بود است حق الیقین
عبارت از بود و ورائے ایں بیروں از گفت و شنود ہر آئینہ اشارتے نفرمود
فاما الحق فالقول فیہ ما قال رسول الحق صلی اللہ علیہ وسلم تفکروا
فی آلاء اللہ ولا تتفکروا فی ذاتہ ویحذرکم اللہ نفسہ ہمیں اشارت
کردہ است بزرگ بسکت جواب داد کہ کون سخن نمی ارزد و کون در سخن نمی آید بریں موضوع اگر

عما بمعنی ابر

محمول کنیم قضیہ صادق باشد از انچہ ایں نظیر بروفق ایں خبر است اذا ذکر اللہ فاسکتوا الحمد للہ رب العالمین

تمت رسالۃ استقامۃ الشریعۃ بطریق الحقیقۃ۔

رسالہ

در مسئلہ رویت باری تعالیٰ عزاسمہ و کرامات اولیا

تصنیف

قدوۂ کاملان و سرخیل عارفاں حضرت

سید محمد حسینی گیسو دراز خواجہ بندہ نواز

قدس اللہ سرہ العزیز

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

فصل بدانکہ امام رضی اللہ عنہ در تصنیف خویش کہ آں فقہ اکبر است مسئلہ رویت را صریح ذکر نہ کردہ است و امام فخر الاسلام بزدوی در تصنیف خویش در بزدوی فرمودہ کہ مسائلے از آں اصحاب مروی است ازیں اصحاب اصحاب امام اعظم امامؒ ابو یوسف و امام محمدؒ مراد است دلیل کند کہ فردا آمنّا و صدّقنا خدا تعالیٰ را مومناں بچشم سر خواہند دید ایں گفتار دلیل کند بریں کہ مومناں خدای تعالیٰ را خواہند دید بنصِّ و ایں مسئلہ را زیدیہ و معتزلہ منکر اند و قوم دیگر ہم و برائے اثبات ایں مسئلہ را ہیچ یکے از علماء ثلثہ دلیلے معقول نہ گفتہ و تمسک با حدیث و گفتار صحابہ و تابعین رضی اللہ عنہم و تبع تابعین و سلف صالح نکردہ اند و ہر کہ اینجا معقول سخنے کردہ است ایشاں او را مبتدع می نامند و اگر احادیث رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم را و گفتار صحابہ رضی اللہ عنہم و تابعین و تبع تابعین بیارم کلام مطول گردد قریب جلدے شود اگر ترا مطلوب باشد در کتاب احادیث ببیں صریحاً مسطور است و در کتاب سیر دریں آیۃ لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْاَبْصَارَ میگوید لا تدرکہ الابصار ای فی الدنیا و آنچہ در معقولات ما خواندہ ایم و گفتہ ایم در صحائف و طوالع و مطالع اگر بنویسیم ہمانا کہ بدعت باشد کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم صریحاً نگفتہ ہمیں خبر دادہ کذٰلک الصحابۃ والتابعون و تبع التابعین اما چیزے ما از جنس معقول

بگوئیم تا اسکات اہل ضلال زیدیہ واہل اعتزال میسّر آید بسیار رہ عوام زدہ اند و بعضے فقہا ہم کہ نام ایشاں نمی ستانیم کہ تو ایشاں را معتقدی اما اجماع ایشانست کہ رویت در دنیا نباشد زیرا چہ رویت اجل النعم است و دنیا اخس الاشیاء آنکہ اجل نعم بودہ باشد چہ نسبت کہ در اخس باشد اما در عوارف است کہ صاحب او شیخ الشیوخ ست و مرشد طائفۂ صوفیان ست فرمودہ است الدنیا لمح یسیر فی الدنیا خیر شیخ رحمۃ اللہ گفت در دنیا لمح بسیر است از کثیر کہ مانع است الغرض باز گردم بر سخن کہ ما را سخن معقول با زیدیہ واہل اعتزال می باید گفت بدانکہ اللہ سبحانہ وتعالیٰ ذات خود را خود می بیند پس دیدن ذات او امر ممکنے باشد و برائے امر ممکن مخبر صادق خبر داد کہ او بہتر و مہتر بہ انبیا است و ما اعتقاد کردیم و اگر بر گفتۂ او اعتقاد نکنی کافر گردی و ملحد و بے دین باشی این سخن معقول صرفے است جملہ این طائفہ بگویند اما مرد ماں این گویند کہ این چشم حدقہ و پیغولہ دارد کہ عکس ہر چیزے در وظاہر میگردد این را رویت می نامند و این را با خداوند تعالیٰ چہ نسبت محمد یوسف الحسینی میگوید آفتاب را کہ تو می بینی چشم تو فیض از نور آفتاب میگیرد و بداں فیض چشم تو آفتاب را می بیند کذلک بندہ را اگر خدا تعالیٰ بر ور حمت خاص کند فیضے از نور قدسی و صبوحی باید ازیں چشم بدیں نور او را بیند پس این چشم ندیدا و را نور او را و بدیں این سخن راست آید لا یری اللہ غیر اللہ اینجا سخن بسیار است بطرق مختلفہ ان شاء اللہ تعالیٰ اثبات آں خواہم کرد اینجا گویند او را دید چشم بندہ چہ دید بدانکہ بر آبے صاف آفتاب تافت عکس آفتاب در آب پیدا آمد دیوارے صفائی ندارد و مکدر و ظلمانی کہ قابل انعکاس نیست چوں مقابل آں آب کہ درو عکس آفتاب ظاہر شدہ است افتد عکس عکس در وظاہر شود اگر این دیوار گوید من آفتاب را دیدہ ام راست گفتہ باشد در حس ظاہر حس را غلط باشد

اما در عکس غلط نیست اینکه مرید توجہ دل پیر میکند براین موجب است دل پیر صاف و شفاف عکس پذیر شدہ است فیضے از نور رسول صلی اللہ و آلہ و سلم گرفتہ است دل ایں مرید کہ دل خود را محاذی دل پیر داشتہ بتصور وقتے باشد کہ بینہما محاذاتے درست افتد برابر عکس بر دلِ پیر ظاہر شدہ است عکس آں بر دل مرید ظاہر گردد ہمچوں دیوارے بود چوں مقابلِ آں صاف شد ہر چہ او محظوظ بود ہم ایں بداں محظوظ شد معتزلہ گویند برائے رویت را قرب قریب نباید و بعد بعید نہ و ایں صفت اجسام است ایں معتزلہ کہ ایشاں را مخانیث الحکما گویند نہ بر مذہب یونانیاں بر عقلِ صرف میروند و نہ بر تقلید کتاب و سنت ہر آئینہ مخانیث باشند جواب ایں سخن کہ ایشاں گفتہ اند عنقریب گفتہ آید۔ از محققاں ہمچنیں گویند رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم را شب معراج رویت بود و اکثر فقہا بر ینند کہ رویۃ نبود تمسک بقول ام المومنین عائشہ رضی اللہ عنہا میکند کہ او گفتہ من قال ان محمداً قد رای ربہ لیلۃ المعراج فقد کذب علی رسول اللہ و ایں قصہ براین جملہ است کہ عائشہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم را پرسید کہ ھل رایت ربك لیلۃ المعراج قال لا و ابوبکر پرسید او را جواب داد کہ نعم توفیق بین الکلامین ایں باشد عائشہ رض عورت است صغیر السن اگر باوے گوید کہ آرے دیدم او در تشبیہ و تجسم افتد ضرورت شد کہ باوے گوید کہ لا و اما ابوبکر عارف است خدائے را بصفاتہ و نعوتہ شناختہ است باوے ضرورت گوید نعم یعنی آرے دیدم اینجا گویند کہ بین الکلامین نسبت کذب میشود گویم با عائشہ گفت لا یعنی رویت بود و ادراک نہ بود چنانچہ در کتاب اللہ است لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ با ابوبکر گفت نعم آرے زیرا چہ او عارف است و در وہم تشبیہ و تجسم نخواہد افتاد و در لطائف قشیری است مفسراں گویند راہ جبرئیل و محققاں گویند راہ ای ربہ و ایں محققاں دیوانگان امت محمد صلی اللہ علیہ

سلم ہمچنیں گویند کہ یک نفس از دیدار او تعالیٰ محروم نہ ایم اکنوں با تو گوئیم کہ در عوارف
المعارف است کہ عقبیٰ او دنیا شود و دنیاے او عقبیٰ گردد اول او آخر شود و آخر
او اول گردد چوں دنیا عقبیٰ شد ہرچہ در عقبے باشد در دنیا باشد در تفسیر لطائف
قشریست در ایں آیۃ کہ قولہ عز من قایل اَفَمَنْ شَرَحَ اللّٰهُ صَدْرَهٗ لِلْاِسْلَامِ
فَهُوَ عَلٰى نُوْرٍ مِّنْ رَّبِّهٖ سُئل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عن
شرح الصدر المذکور فی القرآن ما ھو فقال علیہ السلام نور یقذف
فی القلب فقیل وما امارت ذلک النور یا رسول اللہ قال التجافی عن
دار الغرور و الانابۃ الی دار الخلود والاستعداد للموت قبل نزولہ استاد ابو القاسم
سخن تغییر تمام کرد پس آں ازاں خود میگوید النور الذی من قبل سبحانہ و تعالیٰ
نور اللوائح بنجوم العلوم ثم نور اللوائح ببیان الفھم ثم نور الطوالع بزواید اللوامع
الیقین ثم نور المکاشفۃ بتجلی الصفات ثم نور المشاھدۃ بظھور الصفات
ثم انوار الصمدیۃ فعند ذلک لا قرب ولا بعد ولا فقد ولا وجد ولا فصل
ولا وصل بل هُوَ اللّٰهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ۔

ای مسکین محمد یوسف حسینی کجا افتادہ ایں دریائیست کہ ایں را پایابی نیست ایں
دریائے ست کہ او را ساحلے نیست چہ بیہودہ دست و پا میزنی محرم نداری موسے
نداری ہمکارے با تو نیست اقطع لسانک واکف بیانک ترا ایں دم جز ایں سخن
نیست کہ ھیھات ھیھات امض علی رسالک و آنانکہ تمسک بقول عائشہ رضی اللہ
عنہا کنند ایں قدر ندانند کہ او صغیرۃ السن بود آں روزے کہ ایں آیت نازل شد قَدْ
سَمِعَ اللّٰهُ قَوْلَ الَّتِيْ تُجَادِلُكَ فِيْ زَوْجِهَا وَتَشْتَكِيْٓ اِلَى اللّٰهِ وَاللّٰهُ يَسْمَعُ تَحَاوُرَكُمَا
عائشہ گفت میان من و آں عورت یکجا در پردہ بود من نشنیدم خدا تعالیٰ شنید پس دانستم
کہ چیزے باشد کہ ما نشنویم و ندانیم اللہ سبحانہ و تعالیٰ می شنود و می داند و چگونہ گوید من دیدم

او امروز بدیں ایاں می آرد غنائم آمده بود رسول الله صلی الله علیه وسلم غنائم را
قسمت می کرد یک دامنی از آں عائشه گفت که مرا بده رسول صلی الله علیه وسلم در قسمت
انداخت عائشه بارسول خدا گفت لوکنت نبیا لعاملتنی بما تعامل الانبیاء مع
نسائهم یعنی اگر تو پیغمبر می بودی با من آں معامله میکردی که انبیا با زنان خود کردند ابوبکر که
پدر اوست طپانچه زد و گفت هو النبی او پیغمبر است رسول صلی الله علیه وسلم فرمود که او
را مزن که او خورد است اکنوں تو اندیشه کن باوے چگونه گوید که دیدم ای عزیز سرکارے
که هست جز اہل ایں کار ندانند ہمیں معراج بعضی گویند که بتن نبود بخواب بود ایشاں
معتزلانند مردے سنگے لعلے افتاده یافت گماں برد که لعل بدخشاں است باعزاز و
اکرام تمام برگرفت در بغل کرد بر مرد گوہر شناس آورد و گفت که چیزے کالائے نادر
آورده ام مقام خالی کن تا ترا بنمایم او مقام خالی کرد ایں مرد از بغل کشید باعزاز و اکرام اورا
نمود آں مرد را بر و شفقت آمد ایں سنگ است و جز پامال را نمیشاید و جز برائے
استنجا بکار نمی آید گفت ایں را نگاه داریم تا خریدارے آید و ایں قدر مال تو اندداد و ورا
در صحبت خود داشت تا آنکه آں مرد آبگینه شناس شد باوے گفت که بادشاه ایں چنیں
لعل می طلبد که تو داری اکنوں بیا تو ہم قیمت کن که چه ارزد در صندوق که در جامہائے
پیچیده داشته بود کشیده بدستش داد گفت اں اکنوں بہلے بکن که چند ہزار ارزد او
از دست انداخت و گفت ہیچ نمی ارزد ایں پرکاله کلوخیست که ہیچ کار نمی آید گفت
آں روز مرا چرا نگفتی گفت تو مرا دوست نمیداشتی مرا شفقت آمد علم ایں آبگینه آموختم۔

ای عزیز سر باسمه سر است ہر کسے محرم قصه نیست۔ بیت

عشق بازی نه کار ہر بشریست　　　عشق بازنده مرد پخته تر یست

شیخ عبدالله انصاری گوید عبدالله بیابانی عمرے بوده در طلب آب زندگانی
رفت بر ابوالحسن خرقانی آنجا خورد آب زندگانی چنداں خورد که نه او ماند و نه خرقانی چگونه

بود ائی وانی بسیاراں در شہر برمن آرزو تعلم عوارف کردند با ایشاں گفتم اگر چیزے
ازاں عالم کہ شیخ اشارت خواہد کرد شمارا بداں مشاہدہ باشد اشیاء دیگر کہ آن مشاہدہ
شمانیست دراں تقلید کنید شمابکلی بیگانہ باشما اسرار چگویم ۔ بیت

ہزاراں ستائش ہزاراں سپاس کہ گوہر سپار د بگوہر شناس

سخن ہمانست کہ عبداللہ انصاری گفت آمئی دانی

ومسئلہ دیگر مذہب اہل سنت وجماعت است کہ انبیاء رسل فاضل اندازه
ملائکہ مقرب معتزلہ و مولانا فخرالدین رازی برعکس ایں گویند سرطائفہ بدلیل متعلق
اند اگر در اثبات ونفی آں مشغول شویم کتاب دراز گردد وچنداں نفع نہ باشد و
سخنے مختصر گفتہ آمد کہ خواص بشر فاضل است بر عامہ ملک گفتہ اند شبہا صہیب و
سلمان و ہلال وبلال برد را بوبکر و عمر می آمدند کہ ایشاں افضل صحابہ اند در میزدند ومیگفتند
تعالوا نومن ساعۃ ایں سخن بر ایشاں مشکل شد بر رسول صلی اللہ علیہ وسلم آمدند و
گفتند الَسْنَا مومنین یا رسول اللہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمود انتم
المومنین ورب الکعبۃ یعنی بخدائے کعبہ کہ شما مومنانید ایشاں گفتند کہ ایں
چیست کہ ایشاں می آیند بر در ما ومیگویند تعالوا نومن ساعۃ رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم فرمود ازیں ایماں ایماں دیگر مراد میدارند گفت کہ آں ایمان کدام ایمان
است وچہ معنی دارد ازینجا معلوم شود کہ ایماں مراتب ودرجات دارد رسول فرمود
ما فضل ابی بکر بکثرۃ الصلوۃ والصوم ولیکن شی وقر فی قلبہ رسول
اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمود حارثہ را گفت کیف اصبحت یا حارثۃ حارثہ گفت
اصبحت مومنا حقا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمود فلتنظر فیما ذا تقول ان
لکل حق فما حقیقۃ ایمانک حارثہ گفت اسہرت بلیالی واظمات نہاری
فکانی انظر الی عرش ربی بارزا گفت شبہا بیدار بودم وروزہا روزہ داشتم

ایں زماں این چنیم چنانستے کہ عرش خدای تعالی را آشکارا می بنیم رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وسلم فرمود اصبت فالزم کارے بصواب کردہ پس ہمیں را لازم گیر اینجا مشائخ ہر یکے
چیزے گفتہ اند شبلی میگوید مسکین حارثہ نظرش از عرش در نگذشت شیخ روزبھان شیرازی
میگوید یا حارثۃ اصبت للسلوك فالزم علی هذہ السلوك حتی تصل الی
مقصودك محمد یوسف حسینی گفت کہ حارثہ ادب نگہداشت نگفت انظر الی ربی و
مرادش ہماں بود معتاد میاں مردم ہمیں است کہ گویند پیش تخت پادشاہ شدہ است
و نگویند کہ پیش سلطان شدہ است مراد ہماں باشد و گویند رایات اعلا آمد مقصود
ہماں است کہ پادشاہ آمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمود اصبت فالزم بصواب
رسیدی و ادب نگہداشتی و ہم چنیں بیں و ادب نگہدار و ہمبریں می باش سر افاش
مکن شیخ ابوبکر کلاباذی بمبالغہ انکار دارد کہ در دنیا نہ بظاہر نہ بباطن رویت بود محمد یوسف
حسینی میگوید یعلم اللہ من آں طائفہ را دیدہ ام کہ ایشاں یک ساعتے از دیدار او محروم
نماندہ اند لاحول ولا قوۃ کجا افتادہ ام بیت۔

سخن کوتاہ کن گیسو دراز ا   چو میدانی کہ محرم در جہاں نیست
کناساں را بخش مشک عنبر   بر خوک مبند زر و زیور

مسئلہ دیگر کرامات اولیا حق است و بود و باشد و ہست انشاء اللہ
تعالی سپس ایں کلام گفتہ آید کرامات عبارت از خارق عادت مستمرہ است نہ اثبات
محال مثلا عادت مستمرہ اینست میوہ تابستاں ہم در تابستاں باید و میوہ زمستاں
در زمستاں و خارق عادت ایں است کہ میوہ زمستاں در تابستاں و میوہ تابستاں
در زمستاں و دیگر آب بطبیعت مغرق است خصوص شئ ثقیل را کرامت اینست
کہ بحسب خارق عادت یکے پای بر آب نہد چنانکہ یکے بر سنگے و یا بر زمین خشکے
پاے نہد و بگذرد او ہمچناں بکام خود رود و ہوا پریدن مخصوص بہ طیور است انسان

چنانچه پرنده میپرد همچنان پر دایں را و صورت است یا در هوا ایستاده میرود یا
چنانچه کبوتر و زاغ میپرد همچنان بپرد و دیگر که چند روز و چند ماه پی سیر تواں کرد
یکے بیک ساعت لطیف آں زمیں را پی سیر کند و دیگر حافظے قران را در روز
و شب ختم می کند یا در نیم شب و کرامت اینست که در یک روز چند ختم میکند
از اطی حروف میگویند و دیگرے خبر از امر غیب مید هد که چنیں شد یا خواهد شد
در واقع همچناں باشد شیر درنده است و مارگزنده است او را اندر دو مارگزد مثل
ایں حکایتها خواجه ابراهیم خواص را بسیار بوده است و در کتب سلوک نوشته اند
خواجه من قدس سره با قاضی شه بالمی که یار بزرگ خدمت شیخ بود می فرمود که همیں
ساعتے که تو نشستی خضر خاست و تو نشستی و یارے را فرمود هر که صلوة الخضر را ملازمت
کند البته با خضر ملاقات شود و چهار روز گذارد صلوة الخضر را با خضر ملاقات کرد حکایت
کرامات اولیا چگویم بسیار است ایں تحمل آں نتواند کرد ابدال و اوتاد سیر طیر دارند
کرامتها دارند من ایشاں را دیدم الغرض کرامتهائی اولیا را انکار نه کنی انکار کرامت
متضمن انکار قدرت باریست تعالی ۔

سخن نغز دیگر خلاف است میاں اهل تصوف ولی خود را بداند من ولیم یا نه
قومے گفته که ولی خود را نداند که من ولیم زیرا چه آں موجب عجب و خودبینی باشد و آں
مرد مردود شود اما من میگویم ایں ولی است متعبد و صالح و از هواے پریشاں بکلی باز
آمده با ایمان میرود فرد آمنا صدقنا او را مرتبه اولیا بدهند اما ولی که ولایتے باو
داده اند و حل و عقد آں ولایت بدست او کرده اند ممکن باشد قابل باشد که
او بداند که من ولیم در نقش خاتم امام زین العابدین بود انا ولی الله ایں زین العابدین
از دوازده امام است رضی الله تعالی عنه که ایشاں را همه معصوم خوانند ابوسعید
ابوالخیر رحمه الله علیه بحکم مسافرت خواست در شهری درآید بر در آں شهر دیوانه

نشستہ دید باشراق باطن شناخت کہ این شہر در ولایت این دیوانہ است ابوسعید باوے گفت خواجہ باجازت شما در ولایت شما در آیم و نظارہ کنم دیوانہ فرمود بوسعید اور آئی بشرطیکہ در ولایت ما خیانت نکنی بوسعید راگذر در بازار افتاد ظالمے بر مسکینے ظلم میکرد بوسعید خاطر داشت تا ظلم او دفع شود ابوسعید را او در دکہ شرط این بود کہ تصرفے و خیانتے نکنم بوسعید آمد کہ آں دیوانہ عذر خواہد مجرد دیکہ آں دیوانہ ابوسعید راو ید فرمود ابوسعید ادانم کہ در ملک ما خیانت کردہ بوسعید گفت خواجہ بخشندہ باشد گفت نہ بخشم برجانت زنم یا بر ایمانت ابوسعید لرزید گفت ایمان راز نہار جاں را تو دانی ما را سہ روز فرصت دہ گفت فرصت دادم بوسعید سہ روز در مراقبہ بود سیوم روز إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ را بر وجود خویش فرو خواند اکنوں توچہ میگوئی این خود را می داند کہ من ولیم یا نہ اگر این و امثال این می نویسم جلد سے مستغرق شود و ہم تمام نشود۔

معتزلہ خذلہم اللہ تعالیٰ منکر کرامت اولیا اند معلوم می شود کہ ہیچ کس میان ایشاں ولی نبود و نخواہد بود و معتزلہ میگوید بندہ خالق افعال خویش است اکنوں تو فکر کن کہ این شرک جلی ہست یا نہ اہل سنت و جماعت رضوان اللہ علیہم اجمعین می فرمایند ہو تعالیٰ خالق لافعال العباد کما ھو خالق اعیانھم اینجا گویند افعال عباد را خود بیافرید ثواب و عتاب آں چہ معنی دارد محققاں گویند ہر کہ او را برائے دوزخ آفریدہ است در مظہر او افعال دوزخیاں آفرینند کذلک آنکہ برائے بہشت آفریدہ است اینجا سخنے میشنوانم تو با معان فکر کن این اشکال در آں حل میشود در مصابیح است کہ موسیٰ صلوات اللہ علیہم با آدم علیہ السلام گفت کہ دانہ گندم خوردی ہمہ را از بہشت بیروں کردی آدم علیہ السلام گفت تو در توریت خواندہ پیش از انکہ مرا بیافرید چندسال این نوشتہ بود وَعَصٰی

اٰدَمُ رَبَّہٗ فَغَوٰی موسیٰ علیہ السلام گفت چہار ہزار سال آدم علیہ السلام گفت
مرا ملامت میکنی بکارے کہ پیش ازاں کہ مرا آفریدہ چہار ہزار سال تقدیر کردہ بود
من توانم اینچہ او تقدیر کردہ باشد غیر آں کنم فحج آدم علی موسیٰ آدم بر موسیٰ غالب
آمد موسیٰ علیہ السلام ملزم شد عمر رضی اللہ عنہ گفت انتبرع بالعمل ونتکل علی
ما قدر لنا فقال لا وکل میسر لما خلق لہ فقراٗ وَاَمَّا مَنْ اَعْطٰی وَاتَّقٰی وَ
صَدَّقَ بِالْحُسْنٰی بالا نوشتہ ام این ہر دو آیت ہمبراں مرتب می شوند تا دانی از من
پرسید علی ہذا امر معروف و نہی منکر بیکار باشد و ذلک ایضا من تقدیر الرب
سبحانہ و تعالی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم را پرسیدند ھل یرد الدواء القضاء
فقال لا فقال ذلک من تقدیر اللہ تعالیٰ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم در
مرض موت ہر چند او بوحی دانستہ بود کہ عمر من بآخر رسیدہ است تا آنکہ در حجۃ الوداع
فرمود لعلی خذوا عنی مناسککم لعلی لا احج بعد عامی ھذا و در احیاء علوم
است کہ در اثنای تذکر گفت کہ انی اری قد اقترب الاجل فبکا و بکوا
خود گریست و صحابہ ہم گریستند سبب آں پرسیدند کہ اگر اتفاق تقدیرا فنچنین
ترا کہ شوید گفت آنکہ افضل شماست و بمن نزدیک تر است گفتند و آں کیست
گفت علی رضی اللہ عنہ الغرض ایں و امثال ایں بسیار است و ہم در مرض موت
عزرائیل آمد گفت مرا فرمان است اگر تو فرمائی در تو تصرف کنم گفت باش تا جبرئیل بیاید
جبرئیل آمد باوی گفت کہ عزرائیل میگوید اگر تو میگوئی در تو تصرف کنم جبرئیل گفت ان ربک
لمشتاق الیک خدائے تو مشتاق تست یعنی آں رفیق را اختیار کن بعد ازاں
رسول صلی اللہ علیہ وسلم گفت الرفیق الاعلی والحبیب الاولی عائشہ گوید بعد ازاں کہ
ایں سخن شنیدم دانستم کہ رفتن اختیار کرد والمقصود گفتہ اند مات رسول اللہ صلی
اللہ علیہ وسلم و قد سال الدواء یعنی بایں ہمہ کہ یقین داشت و یک وار

میجوشید حکمت را وعمل ظاہر را ترک نیاورد نشاید کسے را آنچہ حکمتست آں ترک آں سنت ورد
پیغمبر نیست اکنوں بداں کہ بایں ہمہ کہ معلوم شد کہ او خالق افعال العباد است
کما ہو خالق اعیانہم امر بمعروف ونہی از منکر بیکار نہ باشد قال اللہ سبحانہ وتعالیٰ
اَوَ لَمۡ یَرَ الۡاِنۡسَانُ اَنَّا خَلَقۡنٰہُ مِنۡ نُّطۡفَۃٍ فَاِذَا ہُوَ خَصِیۡمٌ مُّبِیۡنٌ ۔ عجب کاریست
کہ خود بیافرید واورا خصیم خود ساز د بعد ازاں ازو گلہ کند ۔ ای عزیز غوری غائر است
فہم من وتو اینجا نرسد فرید عطار گوید بیت

سبحان خالقے کہ صفاتش زکبریا	در خاک عجز میفگند عقل انبیا
گر صد ہزار قرن ہمہ خلق کائنات	فکرت کنند در صفت عزت خدا
آخر بعجز معترف آیند کہ ای الٰہ	دانستہ شد کہ ہیچ ندانستہ ایم ما

سالہا باشد کہ ایں بیت وردوقت ماست بیت

عجب این است کہ من واصل و سرگردانم	عجبے نیست کہ سرگشتہ شود طالب دوست

متشابہات کہ در کتاب اللہ واحادیث رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
خواندہ واز مفسراں ومحدثاں کہ شنیدہ کہ معانی آں پس عند اللہ است بر بشرے
کشف نیست سریست میاں خدا و رسول خدا بلکہ گفتہ اند متشابہاتے کہ در قرآن
ہست فردا بر رسول صلی اللہ علیہ وسلم کشف شود بیان آں من توانم کرد چنیں گویند
کشف سر العبودیۃ کفر کس باشد کہ برایں مطلع گردد او کشف کند کفر باشد
وگفتہ اند کہ مہدی علیہ السلام بیاید متشابہات را بصورت شرع بیان کند باد ادای
بعد ادائے فریضہ رسول صلی اللہ علیہ وسلم فرمود بیائید ہمہ روے من بہ بینید ہمہ
روے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دیدند مگر علی علیہ السلام ندید دوم روز علی علیہ
الصلوٰۃ والسلام گفت بیائید ہمہ روے من بہ بینید ۔ انتظار فرمان رسول صلی اللہ
کردند رسول صلی اللہ علیہ وسلم فرمود آنچہ علی رضی اللہ عنہ میگوید بروید بکنید روز

دیگر ابابکر صدیق رضی اللہ عنہ از رسول صلی اللہ وسلم باستکشاف آں درپیوست
رسول صلی اللہ علیہ وسلم فرمود وشنیدہ درحضرت بودم صورت قدوسی تجلی کرد مرا
درکنار گرفت وتسپلید خنکی ولذتے یافتم کہ درتحریر وتقریر بیان نتواں کرد چوں بخویش
آمدم براے امتاں خواستم کہ ازیں نصیب امتان من شود فرمان آمد چندیں ہزار
پیغامبراں بودہ اند درمیاں ہمہ ما نصیب توکردیم و معتاد من ہست ہرچہ مرا
دہد براے امتاں خواہم ابوبکر ترا بردم گفت من ایں را دریں نصیب نکردہ ام
ہمچنیں عمر وعثمان وعلی را بردم فرمان آمد ماہمی میخواستم باز آں صورت تجلی کرد ازاں زیادہ
ولطیف تر باپیرایہ بسیار علی را درکنار گرفت وسخت تسپلید علی از خود رفت و
بیہوشانہ افتاد و باز اورا بقدرت خویش بدو داد من وعلی یکجا شدیم و براے
امتاں خواستم فرمان آمد ہر نعمتے خاصہ کہ شما را میدہم شما آنرا عام می کنید گفتم الٰہی فضل
ورحمت ترا نہایتے نیست فضحك الرب تعالی وفرمود ہرکہ فردا و پس فردا
بعد فجر بامداد روے شما بیند ازیں نصیب یابد من نبی بودم مقدم شدم علی متابع
من بود پس ببیت

توا و نشوی ولیکن اگر جہد کنی جائے برسی کز تو توئی برخیزد

ایں حکایت را در مجمع الابدال نوشتہ دیدہ ام رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
برکمیاں ساختہ می شد حاتم بلیغ برکمیاں نوشت کہ رسول اللہ صلی اللہ والہ وسلم
برشما ساختہ می شود کاغذے بدست عورتے زالے داد وگفت کہ بہ تعجیل برو
وایں کاغذ بمکیاں دہ جبرئیل رسول اللہ صلی اللہ علیہ والہ وسلم راخبر کرد ابوبکر وعمر
راپس او دوانید ایشاں اورا تفحص کردند کاغذ را نیافتند رسول صلی اللہ علیہ و
سلم علی رضی اللہ عنہ را فرستاد زجر و توبیخ براں عورت کرد و گفت واللہ کہ خدا
ورسول او دروغ نگویدا ے عورت آں کاغذ بدہ والا نہ بسزاے خود خواہی رسید

ماہمی را نخواہیم و میخواستیم

او از میان موئہا سے خویش کاغذ بر کشید و داو عمر گفت دعنی یا رسول اللہ
اضرب عنق ھذا المنافق رسول صلی اللہ علیہ وسلم فرمود ما تدری لقد
اطلع اللہ علی اھل البدر فقال اعملوا ما شئتم فقد غفرت لکم
نمیدانی عمر کہ خدائے تعالیٰ بر اہل بدر برحمت و فضل مطلع شد و گفت ہرچہ خوش آید بکنید
بتحقیق من شمارا آمرزیدم شخصی بخدمت شیخ نظام الدین محمد بدوانی می گریست
سبب گریہ او پرسید گفت خواجہ پدرے داشتم پریشان حال بود فوت شد نمیدانم
تا بروچہ شد شیخ فرمود وقتے بر ما آمدہ است گفت نہ گفت مارا دیدہ است
گفت نہ فرمود وقتے در غیاثپور ما آمدہ است گفت یکبار کارے داشت
برائے کار خود آمدہ بود خدمت شیخ فرمود غم مخور ہمیں قدر بسندہ است اورا لقیط
خالہ خواجہ ما پیش خواجہ می گریست موجب گریہ اش پرسید گفت از آتش دوزخ
می ترسم خواجہ فرمود ہر کہ دست بر دست ایں ضعیف نہادہ است فردا اورا
از آتش دوزخ نجات باشد۔

ای عزیز اگر مثل و مانند آں بنویسیم کہ مرا از اولیاء اللہ محقق شدہ است
مجلدات مستغرق شود مقصود ایں است کہ برائے الہیات منحصر نیست تا از
جدوجہد باز نمانی و طلب بر جا داری و عقیدہ مستحکم کنی گر بنگ ام مرا از ایشاں گیرند
در بدم مرا با ایشاں بخشند بدانی کہ برایں طائفہ متشابہات مکشوف است
اما فرمان کشف نیست و ہر کہ کشف کردہ است چنانکہ حلاج و قاضی کشتہ و سوختہ
شد قال اللہ تعالیٰ مِنۡهُ اٰيٰتٌ مُّحۡكَمٰتٌ هُنَّ اُمُّ الۡكِتٰبِ وَاُخَرُ
مُتَشٰبِهٰتٌ تا آخر آیۃ اگر ترجمہ آیۃ بنویسیم زیادتی باشد زیرا چہ مفسران تفسیرے
نہ کردہ اند فَاَمَّا الَّذِيۡنَ فِىۡ قُلُوۡبِهِمۡ زَيۡغٌ ایشاں قومے اند کہ بر اسرار باری تعالیٰ مطلع اند
من عند انفسھم ہرچہ خواستہ اند گفتہ اند ابۡتِغَآءَ الۡفِتۡنَةِ وَابۡتِغَآءَ تَاۡوِيۡلِهٖ ہمیں معنی دارد

وَمَا یَعْلَمُ تَاوِیْلَہٗ اِلَّا اللّٰہُ وقف منزل میگویند اما محققان وَالرّاسِخُوْنَ
فِی الْعِلْمِ را عطف میکنند بر اِلَّا اللّٰہُ ومیگویند یَقُوْلُوْنَ اٰمَنَّا بِہٖ کُلٌّ
مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا این معنی بکشف ومشاہدہ است وبمشاہدہ دانستہ اند واز و
شنیدہ اند کُلٌّ مِّنْ عِنْدِ رَبِّنَا بعضے ازین محققان میگویند کلام این است قال
بعضہم الراسخ من طولع علی محل المراد من الخطاب لفظ
طولع گفتہ اند یعنی خداوند سبحانہ وتعالی اورا مراد خطاب اطلاع داد وہیست
پس ضرورت باشد والراسخون عطف گویند وواسطی رحمۃ اللہ علیہ میگوید
الراسخون ہم الذین رسخوا بارواحہم فی غیب الغیب
فی سر السر فعرفہم باعرفہم وخاضوا فی بحر العلم
بالفہم لطلب الزیادات فانکشف لہم من مدخور
الخزاین تحت کل حرف من الکلام من الفہم عجایب
للخطاب وآنکہ میگویند عجائب للخطاب حروف را طبایع وخواص و
حقایق بیان کردہ اند واگر آنرا در کتاب آرم برمردم فہم آن مشکل شود۔
جفرہا فیہ ازان سید جعفر صادق علیہ الصلاۃ والسلام است ویک
جفرے ازان ابوولید سینا است گفتار آنرا از قبیل کشف اسرار باشد
فامسک اللسان وقبل اکرام امثال ہذا اولی واہلا ونطقوا
بالحکم ارواح ایشان در عالم احدیۃ طیرانی اند وانچہ از عکس پرتو احدیۃ
اطلاع یافتہ اند آنرا غیب الغیوب نامند و سر السر خوانند زیرا چہ اللہ غیب
غیب الاطلاع علی خطیاتہ وحکمہ غیب الغیب باشد سر السر را ہمہ ورین دایرہ
نقطہ بند و عزفہم اللہ خدا تعالی ایشان را اشنا ساگردانید وفہمے کہ عزیزترین فہم
است کہ جز بانبیاے مرسل واخص خواص الاولیاء نہ بخشیدہ آن فہم ایشان

را بخشید چون بدین دولت رسیده اند در دریای علم خوض کرده اند آشنا شده اند و غوطه ها خورده اند و جواهر هر جنس از قعر آن دریا بیرون کشیده اند ضرورت آمد که سخن ایشان محض حکمت گشت و مخ مراد شد. ای عزیز ترا باید که عمرے در طلب مجاهده و ریاضت باشی مگر فهمے ازین نصیب شود و الله اعلم بالصواب.

حدایق الانس

تصنیف

حضرت قدوة الواصلین الکاملین سید السادات

سید محمد حسینی گیسو دراز

رحمۃ اللہ علیہ رحمۃً واسعۃً

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

حمد بیحد وثنائے بیعد مر خالقے را کہ از جملہ مخلوقات نوع انسان را مخصوص
بہ تشریف عرفان و مختص بشرف وجدان گردانید و با این ہمہ عجز و حرمان نصیب
این بیچارہ نکرد و ہزار حجب در راہ وصول این واماندہ نہاد و با آنکہ قرب قریب
بآیت نَحْنُ اَقْرَبُ اِلَیْہِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیْدِ اثبات کرد۔ شعر

ہزار ہزار

واشد ما لاقیت من الم الھوی　　قرب الحبیب وما الیہ وصول
کالعیش فی البیداء یقتلہا الظما　　والماء فوق ظھورھا محمول

تعالی عن کل عیب ونقصان وعن رجوع حال الی حال
وحدثات۔

و درود معظم بر روضہ مطہر سرور اولیا بہتر مہتر انبیا سریر سلطنت سیمرغ
ربوبیت متمم دایرۂ نبوت سپہسالار روضۂ قدس حریم حرم انس مقرب
حضرت اعلا فکان قَابَ قَوْسَیْنِ اَوْ اَدْنٰی۔ بیت

از احمد تا احد بسے نیست　　میمے بمیان حجاب معنی است

و بر آل او و اصحاب او کہ خیر آل و بہترین اصحاب اند خصوصاً برگزیدہ
ترین جہانیان مقتدائے عالمیان مقرب حضرت ربوبیت انیس جلیس در

ثبوت زبدۂ اولاد رسول روشنی چشم بتول مکشوف باسرار ومغیبات محفوظ بتجلیات دینیہ
وکشوفات محی سنت رسول المنان السایر بسیرت سفیر الرحمن قدماً بعد قدم دماً
بعد دم الفایض بما حصل بہہ خاتم النبیین انظ فربما اوتی بہہ آخر خلفاء الراشدین
مطلع الانوار منبع الاسرار دلیل الطریقت ترجمان الحقیقت ولی الرشاد المرشد
ارشاداً انفع یوم التناد ذو النجح والنجاح بو الفتح والفلاح استاد الشیوخ الاکابر الجامع
بین علم الباطن والظاہر قدوۃ العارفین عمدۃ السالکین صدر الدنیا والدین
مقدم القوم والتقی العالم المربی الربانی الولی الاکبر الصادق محمد یوسف الحسینی
الملقب بگیسو دراز قدس اللہ روحہ ونور ضریحہ اصطفاہ اللہ بقربہ وجوارہ
فی یوم الاثنین واصطنعہ لنفسہ وخلصہ عن مصاحبت اہل زمانہ واسکنہ
بحبوحت جنانہ بعد الفجر فی السادس عشر من ذی القعدہ سنتہ ثمانمایتہ وخمس
عشیرین وقد عاش مایتہ وخمس سنین فی محبتہ وعبادتہ وبذل نفسہ فی طاعتہ
محبا لہ فہیہات ہیہات لم یات الزمان بمثلہ ان الزمان بمثلہ لغریب۔
قد غاب عنا الشامل لہ وراء المعارف المشتمل علی یواقیت الحقائق المفیض
لاہل الزمان فی کل وقت واوان۔ مصرع

الدھر تفجع بعد العین بالاثر

فاتخذ جوار رفیق الاعلی والحبیب الاوفی وترکنا خاسرین خائبین علی
افاضتہ آثار محبتہ واصحابہ انوار لحظتہ فبقینا فی قوم لاعلم لہم ولا ادب ولا امل
انہم فی طول الامل ولا حلم لہم ولا ادب ہم فی تحصیل المکسب ولا عرفان لہم فی
المعاد ولا وجدان لہم فی الحقائق یا لیتنی قدمت قبلک حتی لا بصرت سواک
اللہم اجعلہ راضیاً عنا واجعلہ لنا شافعا ومشفعا واعنا فی محبتہ ورضاہ واحشرنا
یوم القیمتہ فی زمرۃ خدامہ برحمتک یا ارحم الراحمین۔

امّا بعد چون این بیچاره درافتاده از آن نظارهٔ جمال آن بے نظیر قطب فرید چند ورقے کہ شفاے دل علیل درجاے وصلت جمیل مسطور از ان درگاه باجاه مقرب آلہ در بیان معارف مرموزه و حقایق مکنونہ کہ مسمی بہ حدایق الانس است کہ انیس خاطر حزین و دل غمگین این بیچاره گشتہ مشتمل بر ده حدیقه۔

حدیقه اول در بیان قول اہل تصوف النهایت الرجوع الی البدایت

حدیقه دوم در بیان ارتباط اعضا با دل و متاثر شدن وے با عمال جوارح۔

حدیقه سیوم در تجلی حق تعالیٰ بر عامہ مخلوقات و دوری و نامقدوری ایشان از د

حدیقه چہارم در بیان شریعت و طریقت و حقیقت و حق الحقیقت و حقیقت الحق۔

حدیقه پنجم در بیان مجاز کہ عالم مجاز و عالم حقیقت چہ معنی دارد۔

حدیقه ششم در بیان متعلق شدن با خلاق خدا و متصف بصفات او تعالیٰ و تقدس۔

حدیقه ہفتم در بیان نصب کردن حق منصب شیخوخت بیکے و در بیان وزن اعمال و چیزے از تمثلات۔

حدیقه ہشتم در معنی نماز بجماعت و در بیان اسرار ارکان صلوة۔

حدیقه نہم در بیان مراتب دل و اطوار او و چیزے از عدم خلقت قران۔

حدیقه دہم در بیان کیفیت دل۔

کہ ہر حدیقه از روضہ رضوان الانس و حظیرهٔ از حظائر قدس است نظاره کرد و آن را فہرستے بنود خواست تا آنرا فہرستے کند و دو حدیقه دیگر کہ بعد اتمام این نوبسانیده بود ندیکے در بیان ازلیت و ابدیت محبت حق و اختیار کردن عاقل محبت را دوم اختیار کردن طالب راه ارادت و طلب تجلی در سلک این مجموعہ منسلک گرداند تا تضییع آن لازم نیاید و ہدیہ بقدر مہدی در درگاه تقرب وہادی باشد۔

حدیقه اول از مقالات اهل تصوف که

النهایت الرجوع الی البدایت

این کلام محتمل بچند معنی است. یکے این است که در عوارف گفته
است آنکه او بنهایت رسد کار را او اینست آنچه در بدایت کرده بود از تعبدی
واز تکشفی واز تخلی وتحلی تقشفی واز تجلیی وتخلقی هم بدان باز گردد. وهمین سخن من از
خواجه خود شنیدم وهمچنین میفرمود که خواجه هم نقل از عوارف میفرمود گمانم برین است
مگر اسناد هم بعوارف بود نیکو سخنے است این اما یک گفتاریست اینجا که نقطه
رجوع ازان باب است زیرا چه رجوع این تقاضا کند که در وسط کار ابتدا را گذاشته بود
چون بانتها رسید هم با بتدا بازگشت واین چنین نیست آنچه میگرود با بتدا تا آنکه بانتها رسد لازم ودوام
آن بوده است تا آنکه بانتها رسید پس رجوع چه معنی دارد مگر آنکه این تحمل کنند که
هم بر کار ابتدا مستقیم و مستدیم ماند گوی رجوع کرد یعنی با موجب آنکه او بکار اول
باز نگردد که او را روزگارے دیگر پیش آمده یا این هم باز نگشت بکار اول باز نماند
همبدان مستقیم شد گوئی رجوع کرد معنی دیگر در اول کار پیش از آنکه شروع در سلوک
کند در نفس او هوس وآرزوے ومشتهاے ومبتغاے بود چون در سلوک
شروع کند آن همه را از خود بدر کند چون بانتها رسد فعل او وعمل او از روے
ظاهر همه بدان باز گردد شخصے که از اول حال پیش از شروع در سرا وسری بود
چون بانتها رسید همان سری از سرا دسر بر کند چنانکه گفته اند که رخصت است
که سروران را سری در سر باشد واگر اول حال هوس زنان وکنیزکان داشت
آخر حال همبدان رجوع کند. رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم بست وپنج سال
بوده است که گرد عورت نگشته بود پس آن خدیجه رضی الله عنها. انکاح کرد تا او

ن تشفی
ن می نمود
ن با بتدا میکرد

زندہ بود زنے وکنیزکے جزا و نبودہ است چون دولت قربت وعزت وصلت بکام رسید نہ حرم کرد تا آنکہ شبے بر ہر حرمے نہگان بارے رفت نہ ودر نہ ہشتاد ویکے شود وخداوند سبحانہ وتعالی درحق او این فرمود کہ ہر عورتے کہ نفس خودرا بہ نبی اللہ بخشد بے نکاح وتعین مہر نبی اللہ را روا باشد بحکم این آیت اِنْ وَّهَبَتْ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ اِنْ اَرَادَ النَّبِيُّ اَنْ يَّسْتَنْكِحَهَا خَالِصَةً لَّكَ مِنْ دُوْنِ الْمُؤْمِنِيْنَ حکایت ہم ازین مسئلہ کردہ است۔ او اول حال معتزل بودہ است چون بکمال انتہا رسید در باب او این ہمہ شد صوفی بود از زینے کہ در آن زمین امساک مال وشح حال شہرت دارد خاصیت آن ولایت اینست بزرگے کہ در آن زمین بکمال انتہا رسید در نفس او این امساک واین طلب بود چندان مال جمع کرد کہ از لکہا گزشت فعلی ہذا مردنتہی را این خاصیت باشد کہ رجوع او وبازگشت او بدان باشد کہ پیش از شروع در سلوک بود۔ اینجا متوہمے گمان نبرد کہ والعیاذ باللہ او از مواہب واز موارد الہیات باز ماند استغفراللہ این میگویم کہ این اہوۃ او را در راہ وبہ حرمان نیند از دو بہر ہواسے کہ او مشغول باشد در عین تجلی وکشف بود نتوان گمان بردن کہ رسول علیہ السلام ہمہ شب بتقرب زنان مشغول بود چہ او از خدا محجوب محروم بودہ است لا واللہ ہمدران حالت ہمدران کار در عین تجلی وظہور ومقصود وعین عیان بودہ است بدانی کہ مرو عارف وسالک وہالک راہرچہ الذے واشہے بود تجلی او در آن الذو اشہی اجلی واہی بود چہ دانم توچہ فہم کنی آئی دانی ہمبرین قیاس با رسول اللہ کہ خیرالناس است عارفان ذکر را استخارہ واستنباس است اَفَرَاَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ اِلٰهَهٗ هَوَاهُ فیما نحن فیہ قضیہ منعکس است اقل من کل قلیل حالت اینانست ہمبرین

جملہ است کہ ما رایت شیئا الا ورایت اللہ فیہ۔ ما رایت شیئا سالبہ کلی است الا ورایت اللہ موجبہ کلی است۔

ومعنی دیگر۔ ابتداے وجود انسان اول ولادت اوست تا آنکہ او بالغ نشود بروے تکلیفے نیست مرفوع القلم است بر وقلم جاری نیست چون بود سالک بانتہاے احوال ومقامات رسد آنچنان گردد کہ تکالیف از و بخیزد چنانچہ در اول حال بود چنانچہ سقطت عنہ کلفت التکالیف ہمچنان شود کہ گویند باوے اعمل ما شئت فانک معفو واین مسئلہ در شرع برین معنی درست باشد کہ او را ذمہ تکالیف نماند کہ او درین معنی باشد کہ او در ذمہ تکلیف محو گشتہ است این سخن نازک است وہر کسے را بدین عمل استوار ندارند محل سخن مدعیان کاذب وہوا پرستان متنفس است بدین کلام ہذیانے گویند وہر چہ خوش آید کنند نعوذ باللہ من شرہم ہر کہ این دعوی کند وبرین رود کشتن او بہتر از کشتن صد کافر باشد این کسے است کہ او را بر نفس خود وبر اہل وبر مال خود این نتوان ساخت۔

معنی دیگر الرجوع الی البدایت این باشد مبدا ومعاد او را یک گردد چون او بانتہا رسید ہمانچہ اوّل دید ہمان را بمشاہدہ دید۔

معنی دیگر ہر چند کہ در اول حال بود ودر وسط کار سلوک کرد وتجلیات وکشوفات نقد بذیل خرقہ او بربستہ اند تا آنکہ او ہمین شد کہ پیشتر رہ نماند بانتہاے انتہا رسید در قعر دریا استاد پس آن چنان عاجز ومتحیر وورماندہ دید چنانچہ در اول کار بود این سخن ایشان است۔ رباعی

ہرگز دل من ز علم محروم نشد	کم ماند ز اسرار کہ مفہوم نشد
چون نیک نگہ کردم از روے خرد	معلومم شد کہ ہیچ معلوم نشد

وعطار نیز بدین گفتار اشارتے کرده است - **بیت**

سبحان خالقے که صفاتش زکبریا   در خاک عجز میفگند عقل انبیا
گر صد هزار قرن همه خلق کائنات   فکرت کنند در صفت عزت خدا
آخر بعجز معترف آیند کالے اله   دانسته شد که هیچ ندانسته ایم ما

خواجه ما میفرمودند که مردم رب را دانسته اند اما ربوبیت را نشناخته اند
این سخن بعید الغور دقیق الفهم است -

معنی دیگر سالکے سلوک کند هر نفسے و هر دمے خود دا داند که من از عالمے
بعالمے و از جهانے بجهانے میروم چون کار با نتها کشد خود را همانجا یابد که در ابتدا
کار بود مثل او بدان ماند چنانچه خر و ستور خراس هر چند که ره رفت و بوهم خود
قدم زد تا با خود گمان برد که چند فرسنگ رفته باشم چون چشمش کشوده همدران مقامے
که ربیط طبیله بود همانجا ایستاده یافت -

معنی دیگر شخصے باشد که او را کشوفات تجلیات متوالی است ساعتے
ازان فرصت نیست تا آنکه او بداند وراے این چیزے دیگر نیست تا آن که
قایل بطلق و متقید شود با جمال و تفصیل گراید و جزی و کلی گوید او بمثال کلی طبعی
است او را در خارج وجودے نیست او در ضمن جزئیات موجود است
چنانچه محی الدین ابن اعرابی و قاضی عین القضات و حکماے یونانیان و آنکه
متابعان ایشانند اگر مرشدے محققے متابع سنت رسول الله را بحقه شناخته
مرید را آنجا رساند که جزیکے وجود باز از همه وجودات نبیند و نشناسد و نداند
آنجا بصدق و حق گوید هو هو لا هو الا هو - اے عرفاے روزگار و اے
منتهیات احرار اے مشایخ کبار در سخن محمد یوسف حسینی با فکار رسے
بسیار نظرے گمارید و بدانید که چه گفتیم - و اگر این سخن بر صدق مقال استوار

ندارید فردا سے قیامت آمنا وصدقنا چنگ ایشان و امن من۔ والسلام

حدیقۂ دوم

در بیان ارتباط اعضا با دل و متاثر شدن وے با عمال جوارح

درخت را در بیخ آب دہند طراوت و نضارت آن در شاخ و برگ وگل و میوہ ظاہر گردد گل بشگفد خوشبوے شود و میوہ پر گردد با مغز و مزہ باشد برگ تازہ شود و براستی در روے پیدا آید و شاخ دراز و پر گردد و بیخ استوار تر شود و اگر در بیخ درخت آتش اندازند یا خاکسترے گرم کہ در آتش میباشد حکم او برعکس آن باشد۔ بدان کہ در نوع انسان عکس این است چشم گوش و زبان و دست و پا اطراف دل اند ہر عملے کہ بدین اطراف کنند اثر آن در دل پیدا گردد و اگر بزبان وگوش اعمال صالحہ آید سخن حق گوید و تلاوت کلام اللہ کند و بدعا و تسبیح گراید و گوش سخن حق شنود و آواز کلام اللہ و سخن عظمت و اخبار حکمیہ بشنود و کذلک الصالحات الباقیات فی الطرفین و بدست تحریمہ بند د و مصحف کلام اللہ بدست گیرد و در رکوع و سجود عمل دارد و رفتن بمسجد و خانہ کعبہ معین سازد و صدقہ دہد و بپاے در نماز قیام کند و بقوت پاے رکوع کند و ہم ہمچنین سجود و بمشی پاے در مسجد رود و بر خانہ کعبہ رود و کذلک تعلم علم و کذلک الباقیات الصالحات فی الطرفین جمیعاً و ہم ہمچنین چشم از خیراتے کہ بدو بستگی دارد و تفکر در آیات و بدیدن قطع مجاورات بدان ماند کہ آبے ہنا سے و شیرینے در بیخ درخت دہند در و نضارتے و طراوتے و صفائی و نورے و انجلاسے کہ عکس پذیر وجودات ملکوتی ولاہوتی شود این اثر آن اطراف بود کہ بہ بیخ رسید و اگر بزبان دروغے گوید یا کفرے

گوید یا کلمہ شرکے گوید و دست در مجلسے نا مشروع اندازد و در سرقہ یا غصبے یا
بمال غیرے بنا حقے یا دست انجا اندازد کہ بزنا کشد و بلواطت برد و بپا
بجاے رود بت بپرستد و می خورد و زنا کند و سوے سرقہ رود و کذلک
الباقیات والصغایر المنسوبۃ لہذہ الاطراف بجملتہا۔ آین بدانکہ آتشے یا خاکستر
گرم در زیر درخت اندازد چنانکہ گفتہ ام کہ اطراف مر دل را ہمچنان اندکہ بیخ مر
اطراف خود را تاریکی و کدورتے و غفلتے در دل طاری گردد تا کار بجاے کشد
کہ آنچنان سیاہ گون شود کہ بہ تیغال ماند والعیاذ باللہ خوف آن باشد کہ عاقبت
تا بچہ کشد ہان ہان بہش باش یک اندیشہ کن با خود این سخن را دست آموزہ
روزگار خود مساز کہ مومن ہر فسقے کہ کند بدان کافر نشود وایمانش باقی باشد
آرے ہم ہچنین است تو میگوئی اما باندیش چہ گفتہ ام خوف آنکہ چون درخت
را آب ندہند گل و برگ و شاخ و بیخ خشک گردد پس آن خشک شدہ باز
گشت بتری و تازگی در حیز استحالت افتاد ہیچ اندیشہ می افتد کہ فاسق دو
رو میدارد یو جہے طرف کفرے دیو جہے طرف ایمان۔ دو حلقہ فرض کن یکے را
حلقہ ایمان نام نہ دوم را حلقہ کفر۔ در دایرہ ایمان جز صلوۃ و صوم و تلاوت و
صدقہ و سخن حق گفتن و شنیدن آنچہ امثال اینست نباشد و در حلقہ دوم آن کہ
شرب خمر و زنا و لواطت و سرقہ درین حلقہ بیا بیند بجان و سر خود بگو کہ حلقہ دوم
کہ حلقہ کفر است در و شرک باشد و کفر باشد و کذب باشد و خیانت باشد و سرقہ
و زنا باشد و لواطت باشد۔ ہان و ہان اکنون بدانکہ مومن است ساکن دائرہ
ایمان است والعیاذ باللہ اگر او خواہد کہ سرقہ کند زنائے لواطتے شرب خمرے
و قول کذب را مباشر شود نہ آنکہ او را از دائرہ ایمان بیرون می باید آمد در
دائرہ کفر در باید شد ہیہات ہیہات فہیہات باندیشہ باشید بدانید کہ چہ میگویم

ماثیر باشید مگر آنکه دوا می پیش آمده باشد والسلام۔

حدیقہ سیوم

در تجلی حق تعالی بر عامہ مخلوقات و دوری ونامقدوری ایشان از و قولہ عز من قایل اَلَم تَرَ اِلٰی رَبِّکَ کَیفَ مَدَّ الظِّلَّ

دیدی کہ این عروس حضرت از وراے پردہ ربوبیت چہ چشمک زد ہر طرفے مردم چشم دل کشادہ پس آن صورت اغماز نمود گفت کَیفَ مَدَّ الظِّلَّ درین نظارہ نظرت کشودہ ہیچ فکرت دارد و درین نظارہ ہیچ دیدہ میشود ہرگز ظل راے آفتاب وجود نہ و ہر جا کہ آفتاب سایہ نہ ضرورت باشد کہ ابوالحسن نوری از دوری ونامقدوری این راہ نالد و بوقت خویش شور انگیزی کند اگر اوست من نہ ام و اگر منم او نیست ہیہات فیہات سنائی خود ستائی میکند و دران نمودار خودنمائی میسازد۔ بیت

بے منت او تا سنائی با من است   یا سنای زین قبل در ماندہ ام

نہ آنکہ از قابلیت حظوظ بدر میبرد آنکہ تراچہ واز وچہ نصیب۔ موسی علیہ السلام چہ گفت ارنی انظر الیک تازیانہ سرزنش بر سر وجود او زدہ اندچہ گفتہ اند لن ترانی تو نمی بینی بر نسبت وجود او کہ سد راہ شہود او بود لمحہ یلک زدنی افتاد و آن کوہ وجود را شنیدی چہ شد کہ سد راہ تجلی او بودہ جَعَلَهُ دَكًّا از نیست نابود گشت موسی علیہ السلام را چہ پیش افتاد خَرَّ مُوسیٰ صَعِقًا این بیہوشی و بد ہوشی بنود این نابودگی او سبے خویشی بود چون بخویش آمد ہر آئینہ عدم امکان وصول دید گفت فصلے وصلے نیست فقدے وجدے نہ یک سر رشتہ طرفے مبدا طرفے معاد ہر دو سر را با ہمہ گرفتہ اندیکے در یکے محو و لاحول ولاقوة

الا باللہ۔ بیت

سخن کوتاہ کن گیسو دراز است · کجا تو این سخن ہیہات ہیہات

جار موسی بلا موسی قلم یبق موسی شئ من موسی۔ حکما گفتہ اند الواحد لا یصدر منہ الا الواحد محمد حسینی تو چہ میگوئی میگویم یکے اندر ہمان سیکے وید ی خرقانی چہ پردہ دری میکند از وحدت پیرہن وجود دو پارہ میکند سینہ کشادہ دو مینماید چہ باشد انا اقل من ربی بسنتین انا را بدست حقیقت بکار و تحقیق دور احک کن اقل را یابی اندک اندک از پاک شوی من ربی تعدیہ است بستیں بالجمع وَمَا اَمْرُنَا اِلَّا وَاحِدَۃٌ کَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ نہ آنکہ ہم دریکے رفتہ اند لمح بالبصر چیز و ہمے نماند اگر این چنین نیست آدم علیہ السلام از کجا صورت نمود و حوا بکدام لون بر آمد تلون و تکون از آبے و گلے خاست تفصیل با جمال پیوست مقید با مطلق سیکے شد غوک از دریا است ہم بدریا پیوست اگر خواہ از دریا خبرے دہد سر از آن غرقاب بیرون باید کشید فریاد او کہ میشنود او کرا می شنواند و اگر در غرقاب اوست او خود دران غرقاب غرق است زہے گرداب حیرت لابدلہ ولا سبیل الیہ۔

الحمد للہ علی انی · کضفدع یسکن فی الیم

ان ہی فاہت ملیت مالحا · وان سکتت ماتت من الغم

ماہی را پرسیدند از کجای در چہ حیات تو بچیست باز گشت تو بکدام ماہی چہ گوید از آب رستہ ام در آب میباشم و آب آشامم و مرجع من ہم آب باشد وبے عجب کارے حوا با آدم باز میگردد و آدم بحوا یکے نمیشود۔ بیت

گاہ من او باشم و او من گہے · بو العجب کارے وبس طرفہ رہے

بیان: او من نہ من او نہ وادی دمنی در میان تو نعوذ باللہ انہ الان کما

کان ویکون کما کان فکن الان کما کنت وتکون واللہ اعلم۔
اے عزیز جہد مکن کہ مردمان از حجرۂ تقلید بدر آیند بصحراے حقیقت وحقیقت حق رسند تقلید چیزے باخیر بابرکت است تقلید چیزے بااستقامت وقامت است تقلید چیزے باترس بابیم است تقلید چیزے باذوق وشوق است تقلید چیزے باروح وراحت است تقلید چیزے باوردوباورمان است تقلید چیزے باسوزوسازاست نعرہ وشورصوفیان است وطامات ترہات ایشان ومناجات اہل خلوت ونازونیاز ایشان ومردمان کہ بادیہ گرفتہ اند کہوف وغارات رامسکن وماوی ساختہ اند این ہمہ درمقام تقلید است وہزار درہزار نفر راچون جہد کنند کہ از خانقاہ تقلید بشہر تحقیق آیند اگر یکے بہ تحقیق آید باقی ہمہ درالحاد وزندقہ واباحت گرفتار گردند فایاک وایاہ فایاک وایاہ۔ تو خزانۂ دل طالب راجواہر وزواہر عبادات واذکار ومناجات مالامال کن بنہیم تیکیجے باشد کہ عروس حقیقت بروے تجلی کند وپیرایہ شریعت وطریقت رابرخود گرفتہ باشد اکنون این آن کسے است کہ از ہزار درہزار بہ تحقیق رسیدہ باقی ہمہ دربند خودی وخودرائی گرفتار گشتہ اند والحاد واباحت وزندقہ مایۂ خود ساختہ اند فایاک وایاہ فایاک وایاہ واللہ اعلم

حدیقہ چہارم

دربیان شریعت وطریقت وحقیقت وحق الحقیقت وحقیقۃ الحق

شریعت عبارت ازگفت انسان کامل است۔ طریقت عبارت از کرد انسان کامل است۔ حق الحقیقت عبارت ازبود انسان کامل است حقیقت الحق عبارت ازبود ونابود انسان کامل است۔ مثلاً انسان کامل سخن

گفت و آن سخن متضمن چه بود یعنی هر که این چنین کند او بدولت دید رسید آنچه
گفته بود کرده شد و بدین کردکرد برای دریافت سعادت دید بود رسید این
سخن عبارت هم ازین باشد التصوف علم وعمل وموهبة گفت برای
این دید را علم شد آن کار کرده شد بدان دولت رسید مواهبت شد پس
آن خود را مربوط بشریک شد که یافت چنانکه ابویزید گوید غصت فی بحر الاعمال
فوجدت نفسی مربوطة بزنا نیر منقطعها فاذا انا هو چو در دید
خود را گرفتار شرک دید بود گرانید آنگه چه گفت فاذا انا هو. این نبود که او نبود این
دم شد و همیشه در میان بود و بود هم نابود گشت خود او هو بود. ازبرنا بود سخن میخواهم
گفت اما این معنی مشاهده ما شده دم سخن حقیقت بشنود ریش را شانه کند و بال آن
بر و نهاده در صدر محافل و مجالس بنشیند و این کلمات بگویند و راستا دچیا به جنبند
و سرے بجنبانند والناس یظنون بهم ظنونا وایشان بدین خوشوقت
گردند. درحضرت ذوالنون از قعر این دریا مردم سخنے میگفتند ذوالنون مانع آمد
گفت چه گویند که مردمان هواپرست بشنوند و آنرا دست موزهٔ صدارت خویش
سازند که مائیم این دانیم و گوئیم هر کسے کجا بدین رسد حاصل کلام این بوده که نحن ذلک
نحن ذاک لاحول ولا قوة الا بالله به آن بود که ازین جنس سخن نگویم دیدم مردمان
را من نمیگویم اسم فلان بن فلان از من این کلمات شنود همدرین ولایت
آمد و خود را برین بربست مردمان بر و گمانها برده اند و ندانستند این چنین محقق
دگر نباشد فایها الحسینی اقطع لسانك واختصر بیانك والسلام

حدیقهٔ پنجم

دربیان مجاز که عالم مجاز و عالم حقیقت چه معنی دارد

این عالم مجاز است و ورای این عالم حقیقت. مجاز مجوزت یعنی محل

جواز حقیقت و دوم محل گذشت تن رفتن جاے قرارگاہ نیست آنکہ گویند مجاز محل جواز حقیقت مجاز را با حقیقت علاقے باید تا از مجاز عنایتے حقیقت توان کرد مثلاً گوئیم زیدٌ اسدٌ در زید شجاعتے باید کہ از حقیقت اسد است تا زیدٌ اسدٌ گفتن درست آید چون این عالم را عالم مجاز گفتن و راے این عالم حقیقت دانستن پس ازان حقیقت درین مجاز لمحہ پرتوے عکس رشحہ باید و اگر نہ مجاز گفتن درست نیاید ہان وہان فکرتے گمار کہ درین جہان از عالم قدس پرتوے و عکس تمام تر و روشن تر پدید است اگر تو رہ آن کارگیری سپس آن روی روزے ازان عکس و ازان رشحہ پرتو افتد ان اللہ خلق آدم علی صورتہ ہمین نشان میدہد خلق ادم علی صورت الرحمٰن بیانے آسان تر میکند۔ رسول اللہ میفرماید رایت ربی لیلتہ المعراج فی احسن صورت خبرے ازین عالم میدہد صورتے مجلی مصفا منور قابل انعکاس سبحانہ و تعالیٰ آفرید و حسن و جمال قدسی بر صفت انعکاس بروے تافت رسول اللہ در آن آئینہ عین او را مشاہدہ کرد بضرورت فرمود رایت ربی فی احسن صورت و آنکہ گفت فوضع کفیہ علی کتفی فوجدت بردھا فی قلبی آن کف کہ معکس دستے کہ او را قبضے و بسطے و اصبعے و قبضہ بودنیست او حکایت میکرد و کلتا یدیہ یمین الصدقۃ او لاتقع فی کف الرحمن این ید غیب و رغیب است این عین و رعین نیست و انکہ گویند مجاز بمعنی درگذشتن است جاز عنہ اے تجاوز عنہ اشارت برین میکند تا از عین بعکس قرار برنگیری و البتہ درگذشتن شرط کار است انہ سبحانہ و را کل و را مفہوم و اصلان حقیقت است آنجا این حدیث درست تر لا فصل و لا وصل و لا قرب و لا بعد و لا فقد و لا وجد والسلام

حدیقۂ ششم

در بیان متخلق شدن باخلاق خدا و متصف بصفات او تعالی و تقدس

خواجہ من قدس سرہ العزیز حکایت میفرمودند خدمت خواجہ قطب الدین
بختیار اوشی قدس اللہ سرہ العزیز سماع می شنیدند در اثنای رقص قاضی
حمید الدین ناگوری پاے شیخ افتادے شیخ اشارت بخادم کردے خادم
سر بر کردے۔ بندہ خدمت خواجہ عرضہ پیوست کہ چہ سر بود قاضی پاے افتاد
خواجہ خود سر بر نکردے اشارت بخادم شدے خواجہ در حال این مصراع
برزبان راند۔ مصرع

اینجا نرسد زورق ہر سودائی

دانستم ہر جنس مردم کہ نشستہ اند ہر کسے محرومیت این ندارت ضرورت
خواجہ اغماز فرمودند نادانے از میان مردم این سخن گفت کہ خبرے نداشتہ
اند خواجہ بگفت آن نادان التفاتے نکرد ساعتے طریقہ مراقبہ تاملے فرمود پس
آن درویشے بزرگے پرسید ہمین لفظ من باز گردانید کہ چہ سر بود قاضی پاے افتاد
و شیخ خود سر بر نکردے اشارت بخادم شدے آن بزرگے جواب فرمود شیخ
قطب الدین در مقام کبریا بود۔ این سخن اشکال گونہ دارد چہ باشد اگر محدث
خوانی مخلوق گوی متصف بصفات باقی دائم شود گویند رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وسلم فرمودہ است کہ تخلقوا باخلاق اللہ واتصفوا بصفات اللہ
میان آن صفت یکے متکبر است چو سالکے متجلی بصفت تکبر شود ہر آئینہ کبریا
بر سر او برادر و این چہ باشد کہ متصف بصفات شود گویند آہن سرد است و
سیاہ است در آتش افتد سرخ شود و گرم شود عین آتش نماید اینجا چہ گویند

نار وصفاً حدید ذاتاً کار ریجلے کشد نا رذاتاً حدید وصفاً
شود این سخن چہ معنی دارد آہن را در آتش اندازند چندان بدمند آہن تمام ذرات
شود آتش گردد و ہموار و د بہ کرہ تاری پیوند و آنگہ درست آید نار وصفاً و ذاتاً یعنی
وہم آن بود کہ حدید بود چون بحقیقت بازگشت آنچہ بود ہمان شد میگوید تعالی
الکبریا رداي روے مرید پیدا میشد سبحان خالق در صورت انسان کہ محدث
زائل فانیست تجلی کبریا کرد کہ گمان برد کہ این شخص متجلی بہ صفت کبریا است
بادشاہ مالک الرقاب فی لیلۃ مظلمۃ بلباس گدایان بر ابواب گردد بر کالہ نانے
خواہد کرا گمان رود کہ این بادشاہ مالک رقاب الامم است اکنون چہ میگوئی کبریا ردا
شد یا نہ و ہمین صورت است کہ گویند الشیخ یحیی و یمیت ہر آئینہ
چون صفت احیا بر و متجلی شود او متصف بصفت احیا شود پس شیخ یحی و یمیت
باشد بدان کہ شیخ احیاے اماتت میکند این فعل فعل خدا میکند این شیخ صورت
و ہی بیش در میان نیست چہ گمان رود درین جہان و دران جہان جمال حضرت
را کسے بدین چشم بیند این بیغولہ و حدقہ کہ بر سر تست این چشم فیض آن بصیر سمیع
میگیرد بدان فیض می بیند۔ آفتاب با چشم گوید کہ ترا شرم نمی آید کہ میگوئی کہ من می
بینم در قدرت تست کہ می توانی دید مستفیض فیض من شوی تو نمی بینی فیض من
می بیند ما رای اللہ غیر اللہ ہمین معنی دارد مسکین معتزلی را ہمین گمان افتاد
تا آنکہ از جمال حضرت الوہیت محروم گشت مسکین فقیہ را ہمین وہم بود کہ در
دار فانی جمال باقی کسے توان دید و ہیچ ندانستہ اند کہ او را کسے ندید جز او۔ خود را خود
دید خود با خود عشق بازد بغیر خود نپرداز د۔ سید جعفر صادق علیہ الصلوۃ والسلام رضی اللہ
عنہ روزے اہل بیت خود را بجمع آورد تا آنکہ موالی ہم با ایشان گفت سخنے دارم
ہرچہ باشد حق بگوئید و اگر نہ حق اللہ در گردن شما ماند سید فرمود ہر عیبے کہ در من باشد

بر روے من بگوئید تا در ازالت آن بکوشم ہمہ بہ یک زبان در مدح وثناے
او مبالغت کردند پس آن گفتند یک سخنے است نمیتوانیم گفت گفت ہمان می
باید گفت گفتند ہمہ آراستۂ مگر آنکہ اندک کبرداری گفت آرے وقتے کبر داشتم
کبریاے او آمد بجاے کبر من نشست اینکہ امروز می بینید این کبر من نیست کبریاے
خدا است چہ باشد این سخن کبریاے او آمد بجاے کبریاے من نشست درین
معنی دو احتمال است یکے آن کبر من متصف بکبریاے او شدہ است مانند حدیدۂ
ذاتاً نار وصفاً ومعنی دوم کبریاے او کبر مرا از جان وجہان من از بیخ وبنیاد برکند
بہوا داد وخانہ خالی شد کبریا بجاے کبر نشست این را چہ گویند نارٌ ذاتاً حدیدٌ وصفاً
بدان معنی کہ بالا گفتم این بہ ان ماند آہن را در آتش اندازند اینجا اشکالے دارد
اگر در بیان شروع کنم قصہ مطول گردد والسلام

حدیقۂ ہفتم

در نصب کردن حق منصب شیخوخت بیکے وبیان وزن اعمال وچیزے از تمثلات

بیکے را خواہند منصب شیخوخت بنامش مسلم نویسند او را با ہمہ عبادات وطاعات
وحسنات ومبرات ہنات وزلات در میزان الاعمال فرستادہ آن قدر مریدان
از مرد وزن کہ با او پیوندند ایشان را نیز با ہمہ عبادات وطاعات ذنوب زلات
در میزان الاعمال فرستند این شیخ را وبا ہمہ او کہ گفتیم در پلہ نہند کذلک مریدانش
را در پلہ وزنے کنند اگر پلہ این شیخ از پلہ مریدان گران آید شیخوخت بنام او مسلم شود
وآنکہ گویند فردا گناہان مریدان در پلہ پیر خواہند نہاد ہم بدین معنی است۔ انجب
امیر المومنین علیہ الصلوۃ والسلام رضی اللہ عنہ شاہدے عادلے است بگواہی
او این اثبات شود ودیگر امیر المومنین حسن وحسین علیہما الصلوۃ والسلام ورضی اللہ

عنہما ہر دو علاحدہ کاغذے بنویسند کہ ما گواہی میدہیم این مرد مستحق شیخوخت است فردا
آمنا و صدقنا مقام شفاعت بدو ارزانی باشد اینجا پرسند وزن اعمال از طاعات
و عبادات و حسنات و زلات و غیرآن ہمہ اعراض باشد عرض شد مثلاً شئے گشت
وزن او چہ صورت دارد و میزان عبارت از چہ چیز است این سخن نازک است
در ہر پیمانے نگنجد و در ہر گفتارے در نیاید و ہر ذہنے و صاحب درایتے فہم نکند
میزان عبارت از دو پلہ است و ہر پلہ را سہ ریسمان بستہ باشند و تعلق کردہ بدو
سوراخ کہ آنرا عین المیزان نامند و میان آن چوب ہم بستگی ہست کہ آنرا لسان
المیزان گویند اکنون این وزن چہ معنی دارد و این میزان چہ معنی دارد و این کفتان
چہ معنی دارد و محمد غزالی گوید ترا چہ گمان رود کہ میزان الاعمال برین صفت کہ گفتیم
این چنین است آنجا پلہ کجا ریسمان و چوب چہ معنی دارد و این را میزان العروض
تصور کن یعنی چنانچہ راستی و کژی نظم را و زیادتی و کمی او بمیزان العروض معلوم
شود این وزن اعمال را ہمین باشد این سخن حکماے اسلامیہ است و شیخ محمد رضی اللہ عنہ
بن ناصر خسرو تلمذی کردہ است المضنون علی اہلہ از تصنیف خواجہ محمد است
این سخن را آنجا اثباتے درستے کردہ است آرے این سخن را از روے عقل
اینچنین توان گفت اما بدان کہ این وزن اعمال برائے جزا است تا بندگان
بیکدیگر بدانند ہر چہ بر ما میرود ہمہ باستحقاق ما میرود اما میزان العروض صاحب نظم
برائے تحقیق آن نظم را خود وزنے کند خود بداند راستی و کژی کجا زیادت کجا
و کم کجا او تعالیٰ عالم بہمہ است بجزئیات و کلیات او را چہ احتیاج و چہ حاجت
بدینست کہ وزن کند تا بداند زیادت کیست و کم کیست ولا حول ولا قوۃ الا باللہ
انہ عالم بالجزئیات و کلیات گاہ تقدیر ہر یکے را بخواست خود چنانچہ خواست کرد
فعلی ہذا این گفتار حکما را علم باللہ وزنے نہند و در پلہ نسنجند انشاء اللہ درین

بیان شروع کنیم وباللہ التوفیق سخن بحق گذاردہ شود۔ رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وسلم فرمود من رای رویا کشہ فلیقصہا اعبرہا او صلی اللہ علیہ مطلع بر نسبت
ہر چیزے است و دریا نسبت دارد بر حسب آن او تعبیرے میکند و تعین یکے
نسبت از نسبت باقیات آن از معجزہ و کرامات او است مردے در خواب
بیند کہ عورتے جمیلہ آنرا نیشکر شیرینے میدہد معبر تعبیر کند کہ او را از دنیا چیزے رسد
و این دنیا بدو حال نماید یکے تمثل بصورت عورت کند دوم بحقیقت خود پیدا آید
آن عذرہ باشد اگر مردے بیند کہ خاشاک و قذرہ میخورد معبر تعبیر کند کہ او از دنیا
بکمالیت او برخورد و ہمبرین منوال حال میزان الاعمال را تصور کن حق سبحانہ
صورت میزان را ہمبدان مثال کہ صورت ترازوے این جہان است
پیدا آوردہ است و اعمال کہ اعراض اند تمثل بصور کند اعمال حسنہ را شئے جمیلے
بہیئے جوانے خوب روئے پراندامے زیبا شکلے چنانچہ یکے گوید۔ **بیت**

آن یار گل اندام چنان نشست بر دلم کہ بہر نشست دیگرے جائے نماند

واعمال سیہ را صورتے قبیحے زشتے مردار دشئے در غایت زشتی سیہ
چرلب پست بینی بلند رخسار الا فعلی ہذا ہر جا کہ زشتی است یکجا جمع کن چنانکہ گنگی
لنگی صورت اعمال قبیحہ را بدین تمثل کند و در غایت تنگی و سبکی این ہر دو صورت
را در پلہ بنہد وزن کند کہ گران آید و کہ سبکی و ہر یک را چنانچہ پر کالہ کاغذے کہنہ
سیاہے زشتے و چنانچہ طبق زر ہر دو را وزن کنند چونہ باشد ہمبرین مثال تصور
کن گران کہ آید و سبک کہ و بندگان را فہم دہد کہ او بداند کہ این صورت اعمال
سیئہ من است و این صورت اعمال حسنۂ من و ہر یک با خود بداند کہ این صورت
حسنۂ من و این صورت اعمال سیئہ من است بعد وزن او خود داند کہ من مستحق
چیستم تعذیب یا تنعیم و آنکہ بر و تعذیب شد و او داند کہ من مستحق آنم ہمانچہ مستحق

بودم ہمان پیش آمد وکذلک العکس وآنکہ اوبداند کہ صورت حسنہ من دلیل برین
کرد کہ آن صورت اعمال حسنہ من است اوبداند وتعالی این صورت را
احسن الصور گردانیدہ است نیست مگر بفضلہ وکرمہ وآنکہ گویند اعراض را جوہر
سازند ہمبرین معنی است اما ایشان ازین بیان غافل اند دنیا غرضے وتمثیلے
کہ گفتیم یکے مبنی از حقیقت دوم مبنی بر ابصار وزن ہمبرین قیاسات کہ گفتیم فافہم
واغتنم عاقلان را اشارت بسندہ است اگر بحقیقت نظر شود ہمہ وجووات
جز تمثلات نباشد لاحول ولاقوۃ الا باللہ کجا افتادم سخن بازگشت کہ جز از شخصے
کہ بانتہاے معارف رسیدہ باشد کہ پیش ازان فہم نیست عبارت ازان این
سخن است ما ابلغ مدحتك ولا احصی ثناء علیك انت كما
اثنیت علی نفسك میدانی کہ نخست چہ گفت اعوذ بعفوك من
عقابك از فعلے بفعلے پناہید سپس آن گفت اعوذ برضاك من
سخطك از صفتے بدامان صفتے متعلق شد ازینجا ترقی کرد بذاتش رسید گفت
اعوذبك منك وما ابلغ مدحتك ولا احصی ثناء علیك انت
كما اثنیت علی نفسك اے مسکین آیا دانی کہ من درین جملہ مختصر
صفت بہشت وصفت دوزخ وصفت تنعیم وصفت تعذیب بتمام وکمال
بیان کردم علما باللہ دانند کہ چہ گفتم خدا اے ترا علمے روزی کند۔ بیت

توچہ دانی کہ باتو نگذشتہ است — شب ہجران درروز تنہائی

وقتے با معشوقہ بخلوت یکے نگنشۂ دوگانگی بماندہ است وگہے ہجران
وگہے فراق را احساس نکردۂ ازین سخن تراچہ خبر اگر ازین ماثور ترا آشنائی
رسیدہ باشد بدانی ماثور این است یانور یانور النور یامنور النور
یانور السموات والارض۔ ھیہات فھیہات شعر

کے بود ما زما جدا ماندہ   من و تو رفتہ و خدا ماندہ

والسلام

حدیقۂ ہشتم

دربیان معنی نماز بجماعت و دربیان اسرار ارکان صلوٰۃ

چنین گویند کہ این حدیث مصطفی است نیت المومن خیر من
عملہ یا نیت المرء خیر من عملہ عمل مربوط بنیت است کہ مردے نماز
گذارد چنانچہ قیام و قرأت رکوع و سجود بتمام بجا آرد او را نیت ادائے صلوٰۃ
نبودہ باشد لا فرضاً و لا نفلاً آن صلوٰۃ را اعتدادے نباشد مردے ہذے کرد
لا ثواب و لا عقاب فیہ اگر فرض کنیم چند نفرے در یک صف نماز میگذارند
یکے برسم و عادات میگذارد دیگرے برائے نجات میگذارد سیوم برائے
فوز درجات و تنعیم جنات عدن و مردے برائے دیدار حضرت میگذارد
وعداً او نقداً و یکے دیگرے من حیث انہ الہنا و نحن عبدہ میگذارد و اگر خداوند
نماز ہر یکے قبول فرماید نماز ہر یکے بحسب نیت او باشد و او کہ بریا و زور گذارد
فقیہ گوید لا ثواب لہ و لا عقاب لہ و صوفی گوید او یکے از جملہ مشرکان خدائے
باشد اکنون خیر من عملہ چہ باشد بعضے گویند این از قبیل قلب است یعنی
عمل المرء خیر من نیتہ   اگر نیت ہست و عمل نیست چہ سود مند آید پس
عمل بہتر از نیت باشد نیت بہتر از عمل باشد بر نصاب باشد مردے حولان
حول شد بغیر نیت ادائے زکوٰۃ تمام مال را در راہ خدا بذل کرد ثواب اوبیش
و درجہ او برتر گویند۔ درین حدیث زینو القران باصواتکم از قبیل
قلب است یعنی زینوا اصواتکم بالقران و ما دیدیم کہ یکے قران را

بالحان خوب خواند در دل سامع اثرے بیش و رقتے برتر باشد قران خواندن
ابوموسیٰ اشعری وشنیدن رسول اللہ علیہ السلام و فرمودن او لقد اوتیت
مزمارا من مزامیر آل داود و گفتن ابوموسی اگر دانستمے که تو میشنوی
تحبیراً نحن ترا تحبیرا اکنون چه میگوی تزئین قران بصوت شد یا تزئین صوت
بقران شد دراعتبارات مختلف سکوت اسلم الطریق والسلام۔

حدیقہ نہم

در بیان مراتب دل و اطوار او و چیزے از عدم خلقت قران

اتفاق علما است که نماز فریضه بجماعت گذاردن سنت موکده و جماعت
هم امام ومقتدی این نیز جماعت باشد زیرا چه یکے با دوم جمع شد حکم جماعت گرفت
وگویند در اول جمع زوج است و سه اول جمع فرد است وخواجه من قدس اللہ
سره گفته است هر که میان هشتاد سال یک نماز فریضه بغیر جماعت گذارد صوفیان
او را اجرت چرکین نامند ومشایخ کسے که با ایشان پیوند کند اول نصیحت این باشد
که فریضه بجماعت گذارمی و بعضے علما نماز جماعت را واجب گویند و میان واجب
وسنت موکده صفت مواخات باشد اوستادنا مولانا عماد الدین تبریزی رح
مکملات گفتے واجبات را مکملات و بعضے علما نماز بجماعت فریضه گویند
تمسک بدین آیت کنند وارکعوا مع الراکعین اے صلوا مع المصلین و
تشبث به حدیث پیغامبر کنند که او گفت ارجع فصل فانک لم
تصل والقصة علی الشهرت۔ و دیگر گوئیم صورت و هیئت موجود است
برانواع است بر تنوع واختلاف است و هر یکے بصورت نوعی خویش مسبح
ومصلی رب است تعالی کیسر سر زیر پا بالا آفریده است چنانچه اشجار و اصل فرود است

واطراف او بالا است و بعضے طیور کذلک تسبیح او ہمین صورت نوعی او ست
گویند خداوند فرمود وَاِنْ مِنْ شَیْءٍ اِلَّا یُسَبِّحُ بِحَمْدِہٖ و معنی گویند تسبیح او دلالت
بر وجود صانع علیم قدیم حکیم و دیگر تسبیح دارد مخصّص بدو اہل کشف و عیان خبرے
ازین بیقین داده اند۔ حکایت مرتضیٰ علی علیہ الصلوۃ والسلام و مورے کہ
پاے او از بند نعلین مرتضیٰ علی افگار شده بود در کتب مسطور است۔ قوله
سبحانه وَسَخَّرْنَا مَعَ دَاوٗدَ الْجِبَالَ یُسَبِّحْنَ وَالطَّیْرَ وَکُنَّا فَاعِلِیْنَ
بدین مثال شاہدے عدل است و ضمیر بحمده یا راجع به الله است و این ظاہر
است و مرجع او بشیئ ہم درست باشد زیرا چه گفت و ما من موجود الا
وله وجہان وجه منه الی نفسه و وجه منه الی ربه پس چون جہت
الی الرب باشد وجہیکه در شیئے نسبت برب دارد این ضمیر راجع بدانست
معنی این چنین باشد ہیچ چیزے نیست که او مسبح خود نیست لاحول ولا قوة الا بالله کجا
افتاده ام بسر سخن باز آیم وجودیست خداے را معکوس میپرستد و وجودیست
درست ایستاده آن نوع انسان است و وجودیست نگون شده میپرستد
وَمِنْهُمْ مَنْ یَمْشِیْ عَلٰی اَرْبَعٍ چنانچه دواب است مانند او و وجودیست
و وجودیست که افتاده بشکم میرود چنانچه مار و امثال آن فَمِنْهُمْ مَنْ یَمْشِیْ
عَلٰی بَطْنِهٖ صلوة جمله انواع و اجناس را تحریرے است استاده خاصه انسانست
آن قیام صلوة است رکوع صورة چہار پایان نگاه داشت که ایشان ہمچنان می
روند و در سجده شد آنکه بشکم میرود صورت او را نگاه داشت و آنکه سجده کرد
صورت معکوس را نگاه داشت که خدایرا به راس نگون کرده میپرستند اینجا
جماعت چه معنی دارد لله در من قال بفریضة تعدیل الارکان
و بحقه و بحقیقت نماز بجماعت این باشد که انسان قلبے دارد و قالبے دارد و

روحے دارد وسرے دارد وخفی دارد ہر پنج بیک خانہ قرار گیرد وہر یکے با دیگرے
صورت اتحاد بیند خفی با قلب آنچنان جمع گردد کہ قطرہ با دریا ہر یکے را با دیگرے
ہمین مثال است اے عزیز نماز بجماعت بحق معرفت وشناخت رب العزت
جز این نباشد وہمچنین گویند انا من اھوی ومن اھوی انا والسلام

حدیقہ دہم

اجماع بقرآن مفسران واجماع عقلاے دین است کہ اللسان
ترجمان القلب فعلی ہذا با این کلام سخن چونہ ربط باید یَقُوْلُوْنَ بِاَلْسِنَتِہِمْ
مَالَیْسَ فِیْ قُلُوْبِہِمْ از بسیارے مردم کہ ایشان در بیان علمے ادعا وقتی کنند
پرسیدم جز سکوت بر صفت مرد مبہوت نبود اما آنچہ مارا دربیان محققے است
تنبیہے وتشریحے کنیم دل را ہفت طور است یکے را قلب گویند دوم را فواد
گویند سیوم را شغاف گویند چہارم را جاش گویند پنجم را خلد گویند ششم را لہجہ
گویند ہفتم را اجال گویند وجز این نامہا دیگر ہم ہست آن ہم ازین ہفت بیرون
نیست اینکہ مردے چیزے کہ در دل باشد در زبان غیر آن گوید در پردہ آن
پردہاے دل است کہ گفتار غیر آنست مرد حافظ کلام اللہ میخواند و در دل او
حکایتہاے دگر میکند آن حکایتہا میان این ہفت پردہ در پردہ ہست عاشق مبتلا
قَدْ شَغَفَہَا حُبًّا از چہارم پردہ است حب غیر حق تا چہارم پردہ است و
حب اللہ جز در فواد وقلب نیست غیر حق درین حریم گذرے ندارد اگر حافظے
قرآن را بدین صفت خواند آنچہ بزبان میگوید دل ہمان گوید عنقریب کشف اسرار
قرآن بروے جلوہ کند بلی حرف خود را در برا دبرا دا دہد در زمان لطیف از
الف دالم تا یٰسین والناس حرفاً بعد حرف مع ادائہ بصفت مخارجہ مرتب

بغیر خطاے وخللے وسہوے وزللے دست وہد این معنی بکرے است فحول
علما باللہ را ابخونا بہ دست دہد تا کدام نیک بخت باشد کہ این عروس ازلی در
برا و برا وشیتد سنائی رحمتہ اللہ علیہ برین جملہ اشارتے فرمودہ است **بیت**

عروس حضرت قران نقاب آنگہ براندازد | کہ دارالملک ایمان را مجرد بیند از غوغا

اینجا معلوم میشود کہ قرآن مخلوق است یا غیر مخلوق کلام نفسی او بدین
صفت است کہ گفتیم او تعالی ازلا وابدا درکلام است سکوت بر ورواہنیت
واگر حدوث وزوال آید وجمع کلام او عربی وعبری انجیل وزبور ہمہ یک حرف
است وآنکہ او بدین طیٔ حروف رسیدہ صفتے از صفات او متصف گشت گفتار
او این چنین نیست کہ او تعالی گوید بسم اللہ چنانچہ معلوم مردم است اول با بعدہ سین
بعد ازان میم آن مردم کلام او شنیدہ اند کہ قصص را بدان مجلد است مستغرق شود
یک حرف گفتہ اند واگر آنرا درکتابت وگفتار آرند کتاب خانہ پر شود بعضے
محققان ہم ازین گفتہ اند کلام لیس بحرف ولا صوت ولا غیر حرف
وصوت **شعر**

سخن کوتاہ کن گیسو درازرا | چو میدانی کہ محرم درجہان نیست

اینجا عبارت دست نمیدہد اینجا جز از غموزے ورموزے واشارتے
ولحظے نیست عبارت بے کم است روندہ بیا استادہ است این عالمان جاہل
واین پیران نا بالغ وطفلان سپید سر وسپید ریش سیاہ کار اند فہم نکنند تو سخن
گردآر **شعر**

مرد معنی را طلب از این میان | اہل صورت را نباشد اعتبار

والسلام

دو حدیقہ کہ بعد اتمام این نویسانیدہ بودند این است ۔

حدیقہ اول

دربیان ازلیت وابدیت محبت حق اختیار کردن عاقل محبت را

اہم الہام واکرام المرام محبت اللہ است تعالیٰ عن الزوال والانصرام و
محبت اسباب ومواجب علی الانواع مرد حکیم عاقل وشخص علیم فاضل فکرتے گمارد کہ
عمر عزیز را درکدام کلام کارو درچہ مطلوب صرف باید کرد معلومش شد کہ ہمہ درورطۂ زوال
وفنا است احسن الاشیا واجمل المطالب عبادت رب است سبحانہ وآن نیز
درورطۂ عدم است امروز شخصے للہ فی اللہ صلوٰۃ راکہ حسنہ بعینہا است بحق شرایطہا
وارکانہا بجا آورد وآنرا خداوند سبحانہ قبول کرد فردا آمنا وصدقنا جزاے آن
دہد اما صلوٰۃ درورطۂ خیال افتاد وہی دار انعام واکرام لا دار تکلیف
وتعذیب واگر کسے گزارد ویکے از ملذذات ومرغوبات بود اما نماز رفت برین
قیاس ہرچہ این جہلے است مال وجاہ وقوت وعیش وتمتع جز خیالبازی نیست
صلوٰۃ کہ حسنہ بعینہا است جاہ ومال او گفتیم دگر چیز یرا چہ عبرت باشد اما محبت اللہ
سبحانہ بصفتہ ازل وابد است او ازلی وابدی دوستی او کذلک پس مرد حکیم
سلیم ہمہ را پشت دادہ روے بمحبت آورد حکیم سنائی میگوید بیت

گرت نزہت ہمی باید بصحرائے قناعت شو	کہ آنجا باغ در باغ است وخان در خان وادر وا
وراز زحمت ہمی ترسی زنا اہلان بر صحبت	کہ از دام زبون گیران بعزلت رستہ شد عنقا
مرا بارے بحمد اللہ زراہ ہمت وحکمت	بسوے خطۂ وحدت برد عقل از خطا اشیا

حکیم سنائی چنین فرمود کہ حکمت وہمت این تقاضا کرد جز خداوند سبحانہ را
طالب نباشد عمر جز براے او صرف نکنند ہان وہان بسے کلام ما را اصغاے
کن واہتمام تمام دراعلیٰ علیین فہم خود منقش ومثبت ساز کہ طالب محب وعاشق

بتلا ورا سے این ہمہ است القائم من اللہ در دلش طالب سبوحی و قدوسی کہ وجودش ورا سے ہمہ وجودات است و از جملہ نسبت و اضافات بیرون ہست اشاد فقیہ وجیہہ مذکر و مفسر و محدث ناصح باوسے پند دہد یا ابن نسار الحیض این التراب و رب الارباب و این الماء والطین من حدیث رب العالمین۔ تو چیستی و کیستی قدم برخط عبودیت استوار میدار و امید وار باش فردا ترا نجاتے شود و اگر فوز درجات و دخول جنات ترا میسر آید ذالک فضل اللہ یوتیہ من یشاء واین مسکین نیر یا خود فکرے تے گمار د کہ نصاح بحق نصیحتے کردہ اند تو مجہولی محمولی استغفر اللہ ترا باوسے چہ نسبت برائے محب را جنیت شرط است مصرع

دلا دامن فراہم کن کجا ما و کجا ایشان

دل را از آن باز آر و ثانی حال بنماز سے بتلا و تے تا بچہ مشغول نظرے گمار د چہ بیند کہ دل ہمانجا گرفتار است لابد و لاحیلت و لاجرم فریاد برکرد با ہمنشین چنین گوید۔ بیت

دل را ز عشق چند ملامت کنم کہ ہیچ — این بت پرست کہنہ مسلمان نمیشود

این رباعی در حال او باشد۔ رباعی

صوفی شوم و خرقہ کنم فیروزہ — در دے سازم ز درد تو ہر روزہ

زنبیل بدست دل دیوانہ وہم — تا از در تو در دکنم دریوزہ

خواجہ من قدس اللہ سرہ این مصرع را "تا از در تو در دکنم دریوزہ" چند بار گردانیدہ و گفتہ کہ تا از در تو در دکنم دریوزہ مشتاقے و بتلا سے اسیرے گرفتارے این بیت را بسیار بار با خود میگفت۔ بیت

محمد را ز حال او چہ پرسی — گرفتارم گرفتارم گرفتارم

مطربان قوالان این رباعی را ترانہ میگفتند۔ رباعی

جانے دیدی غریبکے تویسکے کورانہ خزدنے خرے نہ سگکے
نگذارندش ہیچ کلبہ شکے باین ہمہ مفلسی گرفتار یکے

محمد حسینی باخود میگفت آہا قاہا آن عزیز بزرگوار منم والسلام

حدیقہ دوم

دربیان اختیار کردن طالب راہ ارادت وطلب تجلی در سلک این مجموعہ منسلک گرداند تا تضییع آن لازم نیاید وہدیہ بقدر جہدی درسے ور درگاہ آن مقرب وہادی باشد۔

محمد حسینی میگوید اگر طالب راقوم پرسند کہ چہ موجب بود کہ راہ ارادت اہل تصوف اختیار کردی ودر حکم ایشان درآمدی وآنچہ فرمودند توآن کردی والبتہ جان وجہان خویش فدائے خاکپائے ایشان ساختی او شاید با محرم این گوید کہ محبت حق در دل من القا شد دیدار جمال کمال حق در دل من افتاد من دران متحیر گشتم ہرچند کہ دل را ازین خطرہ بازمی آرم بازنمی آید واگر از متفقہ ومحدثہ میپرسم ایشان باجمعہم انگشت سبابہ خود را بدندان میگیرند کہ ہرگز این سخن نگو کہ وعدہ است فردا آمنا وصدقنا اہل بہشت را بعد الکمال نعم ایشان را این دولت دہند کہ جمال لایزال مشاہدۂ ایشان شود اما این کہ تو نقد میطلبی درین جہان دنیا استغفار کن برہ توبہ گذر خود را از خطرہ وصال باز آر از ہر نوع عذر بخواہ ومن خود را این چنین میکردم کہ ما للتراب ورب الارباب واین الماء والطین من حدیث رب العالمین وفقیہان ومحدثان ومفسران ہمین تعلیم کردہ اند باز دل را خواہان آن می بینم خود را مضطر ومتحیری یا بم عین آن میشود کہ شاعرے گفتہ است ۔ بیت

دل را ز عشق چند ملامت کنم کہ ہیچ این بت پرست کہنہ مسلمان نمیشود

درین گرداب حیرت که لا بدله و لا سبیل الیه افتاده دست و پاے میزدم همه درین ورطه بودم ناگهان شنیدم که طایفه صوفیان ازین نشانے میدهند وازین نوع بیانے میکنند و بدین دعوی هم دارند تا آنکه این دو بیت میخوانند۔ بیت

آنانکه ریاضت کش سجاده نشینند ۔۔۔ باید که خدا را بنمایند و به بینند

درخود نه نمایند نه بینند به تحقیق ۔۔۔ از اہل سموات که یا جوج نه بینند

بحضرت جناب عالیه ایشان غلطان آمدم و جبین خویش را بر آستان ایشان سودم اصفاے درستے تماے کردم درگوش من افتاد یکے میگوید لیس فی جبتی سوی الله دیگرے میگوید انا الحق دیگرے میگوید سبحانی ما اعظم شانی باخود گفتم این نباشد جز آنکه از دیدار او نصیبے گرفته اند هر آئینه بر ایشان آمدم خود را در سلک ایشان منسلک کردم و آنچه ایشان میگفتند آثار و علامت آن پیدا دیدم این اختیار را تصوف من موجب این بود که بیان شد و شیخ رحمته الله علیه خود با من ارشاد کرد هزار ایثار للمهدی هولاء القوة لاجل کذا و کذا الاحول ولا قوة الا بالله این ره طالبان نیست ره عاقلان است والله اعلم والسلام

وجود العاشقین

المعروف به

رسالہ عشقیہ

از تصنیفات

حضرت قطب الاولیا امام الاصفیا شہباز بلند پرواز لامکان
جعفر الثانی ولی الاکبر خواجہ صدر الدین ابو الفتح سید محمد گیسو دراز بندہ نواز
رضی اللہ تعالیٰ عنہ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

سپاس بے حد وستایش بیعد مرقادر مطلق وحاکم برحق را وجانان عاشقان
ومحبوب جملہ جہان را ودرود بے قیاس مراحمد حق شناس راکہ محب درگاہ ومحبوب
شہنشاہ معین العاشقین وممد المحققین والتابعین واصحابہ المقربین باد وآلہ الامجاد
بعد سپاس حق ودرود برحق سخنے چند از عشق بے پایان خاک وبقوت
جان پاک بعنایت ہو اللہ وبہ اشارت حبی اللہ درقلم آوردہ میشود تا محبان را
محبت بیافزاید ودوستان را دوستی رہ نماید واین خاک را نیز بہ دعاے خیر یاد باشد
تا بدولت آن یار قدیم وشفقت ہمراہ مقیم درین خاک باشد مستقیم درین باب
امید الی اللہ لا تقنطوا من رحمۃ اللہ است۔

بدانکہ اے عزیز درین جہان ہمین سہ چیز است وراے این ہمہ ناچیز
یعنی عشق وعاشق ومعشوق ہمین ظہور وہمین بطون ظاہر عبارت خلق وباطن
عبارت خالق واین ہردو در مرتبۂ ذات یکے باشد اگرچہ بہ بسیار است چنانچہ
احد یعنی لا احد الف بمعنی عشق وحے بمعنی عاشق ودال بمعنی معشوق درجمع
توحید ہرسہ یکے باشد چنانچہ دریا وموج وکف ہرسہ حقیقت دریا است
ویکے است۔ اکنون کسے راکہ این دربکشاید من وتو نماند آندم یکے باشد یکے
کما قال اللہ سبحانہ وتعالیٰ وَمَآ اَمْرُنَآ اِلَّا وَاحِدَۃٌ اے صفت

الا واحدا یعنی نیست صفت ذات الا مگر یکے چنانچہ قال النبی علیہ
السلام العشق نار اذا وقع فی القلب احرق ما سوی المحبوب
معنی چنین باشد کہ عشق آتش است چون افروختہ شود در دل مردم بسوزد ہرچہ
غیر دوست بود یعنی غیر بود بزرگے میفرماید

جہان عشق است دیگر زرق سازی ہمہ بازی است الا عشقبازی

چون این آتش ترا حاصل شود ہیزم تن تو سوختہ گردد آنگہ تو نمانی عشق ماند
تو ندانی عشق داند چون خود را بخود باختی از خودی خود خلاص یافتی چنانچہ عشق دل
منزہ است از آب و گل یعنی جان باز در عشق سرافراز دو چشم خود بخود ہی مالد یا
ہمین نالد

مجنون عشق را دگر امروز حالت است کاسلام دین لیلی دیگر ضلالت است

سر محبوب مجنون داند اما عقل عاقل اینجا کور ماند زیرا کہ عشق سہ حرف
است عین عبارت از نفی عقل و شین عبارت از نفی شرک و قاف
عبارت از نفی قالب یعنی چون عشق آید این ہر سہ چیز فراموش گرداند چنانچہ
مصلح الدین از عشق صادق شیخ سعدی میفرماید

چو عشق آمد از عقل دیگر مگوے کہ در دست چوگان اسیر است گوے

و نیز عشق را پنج مرتبہ آوردہ اند اول شریعت یعنی شنیدن صفت جمال
محبوب تا کہ شوق پیدا آید دوم طریقت یعنی طلب کردن محبوب و رفتن در
راہ محبوب سیوم حقیقت یعنی حضور بودن دایم در حسن محبوب چہارم معرفت
یعنی محو کردن مراد خود را در مراد محبوب پنجم وحدت یعنی وجود فانی خود را شکستن
ہم در ظاہر و ہم در باطن موجود مطلق داشتن ہمین محبوب را۔ چون این پنج مرتبہ
تمام شود کار بہ اتمام رسد آخر ہمین عشق محبوب ماند و موج عاشق و معشوق در بحر

عشق غرق شود چنانچه بزرگے فرموده العشق کالطهر بین الدمین
یعنی وجود میان دو عشق است چنانچه پاکی عورت میان دو خون است یعنی
اول هم عشق بود وآخر هم عشق باشد زیرا که هر وجودیکه هست بیرون از عشق نشده
است بغیر از عشق نتواند ماندن پس اول وآخر ظاهر و باطن همین عشق است

الوجود بین العشقین کالطهر بین الدمین ؎

چیست آدم چیست حوا عشق بس　　　گرچه آید صد هزاران پیش و پس

چون بیان عشق و مرتبهٔ عشق تمام شنیدی و دریافتی اکنون بکمال هوش
بشنو و دریاب بدانکه اے عزیز این عشق مانند تخم است و اورا درختے است
که آنرا وجود گویند و قالب نامند و تن خوانند و این درخت درون و بیرون گرفته
و این درخت پنج بیخ است یکے عقل دوم وهم سیوم روح چهارم علم پنجم جان و این هر
پنج را حقیقت گویند و از این پنج پنج پنج شاخ ظاهر شده یعنی از عقل بینائی
و از وهم شنوائی و از روح بویائی و از علم گویائی و از جان توانائی و از این پنج شاخ
پنج برگ بر آمده یعنی از بینائی حرص و از شنوائی کینه و از بویائی حسد و از گویائی غضب
و از توانائی کبر است و این هر پنج بمعنی نفس است و آن پنج بمعنی دل است و
این هر دو در مرتبه ذات یکے باشد و این را شریعت گویند چنانچه بزرگے فرموده
است ؎

نفس و روح و عقل و دل جمله یکے است　　　مرد معنی را در یجا کے شکے است

چون بیخ با شاخ و شاخ با برگ شنیدی و دریافتی اکنون گل با میوه و میوه
با تخم با هوش بشنو و دریاب ـ بدانکه اے عزیز این درخت را گلها است یعنی طاعت
و زهد و تلاوت و قناعت و سخاوت و این پنج را در معنی طریقت گویند و در این گلها
میوه ها است یعنی شفقت و محبت و رحمت و برکت و همت و این پنج در معنی عشق یکے

باشد که اورا معرفت گویند و در میوه تخم است که آنرا وحدت گویند زیرا که همون تخم اول است که آنرا عشق خوانند العشق هوالله که از وهمه ظاهر شده است بلکه هُو است که بدین خود را جلوه داده است دایم وقایم است چون بیخ با شاخ و شاخ با برگ و برگ باگل وگل با میوه و میوه با تخم یعنی شریعت و طریقت وحقیقت و معرفت و وحدت۔

چون این جمله شنیدی و دریافتی اکنون باهوش بشنو و دریاب که وجود این درخت از طبایع اربع عناصر و اربع نام است یعنی حرارت و رطوبت و برودت و یبوست یعنی گرمی و سردی و تری و خشکی یعنی آتش و باد و خاک و آب این هشت یعنی چار است برون و درون این وجود عدم هرچه هست همین چهار است۔

چون این شنیدی و دریافتی اکنون باهوش بشنو و دریاب بدانکه اے عزیز جنبش این درخت بازی شهوت است وقال واستواری این درخت خیال وحال وحیات این درخت بیداری وهوش وممات این درخت خواب و فراموشی کما قال النبی صلی الله علیه وسلم النوم اخ الموت یعنی خواب برادر موت است۔

چون حیات وممات این درخت شنیدی و دریافتی اکنون باهوش بشنو و دریاب که نهال این درخت در فنا است که آنرا بقا گویند و وجه الله خوانند و ذات الله نامند کما قال الله تعالی کُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَّيَبْقٰى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ و این فنا یعنی بقا است و این درخت درون و برون گرفته و ظاهر و باطن پیوسته بلکه عین درخت شده و یکے گشته و دو نمانده۔ اکنون به بین که جمله این درخت بقا است که آنرا عشق نیز گویند که این درخت عشق لاحد و لانهایت لامثل ولاغایت خود بخود شکل وصورت صد هزاران ورنگہاے بیشمار دارد وحده لاشریک له۔

واین جملہ چون شنیدی و دریافتی اکنون کمال آن با ہوش بشنو و دریاب معشوق عشق و عاشق ہر سہ یکے است اینجا تو خود بخود نگنجی ہجران چہ کار دارد بدانکہ اے عزیز این درخت ہمین وجود و ہستی تو و شکل این درخت ہمین افعال و اوصاف تو کما قال علیہ الصلوٰۃ والسلام ان اللہ خلق آدم علی صورتہ اے علی صورت الرحمن اکنون بہ بین تو کہ عین بقائی بلکہ عین عشقی و مطلقی و مقیدی مطلق جز تو کسے نیست فی الجملہ توئی کہ خود را بخود دگذاشتی دوئی وجدائی نیست ؎

وجودے ندارد کسے جز خدا ہمانست باشد ہمیشہ بجا
تماشائے خود را بخود می نمود ہمون عاشق و عشق و معشوق بود

چون نفس خود را چنین شناختی عین بقا گشتی قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم من عرف نفسہ بالعجز والفناء فقد عرف ربہ بالقدرت والبقا چون نفس خود را فنا شناختی بقا یافتی چون فانی فی اللہ شدی باقی باللہ گشتی چنانچہ بزرگے فرمودہ ؎

ہر چند کہ پردی کے محرم ما گردی فانی شو فانی شو تا محرم ما گردی

چنانچہ آوردہ اند در دل درویش اہل فنا ندا شد تجرّد تجرّد یعنی مجرد شو مجرد شو ہمہ موے اندام او ریختہ شد زہے مقام حیرت درویش کہ در حیرت بماندہ چنانچہ در خبر است الحادث اذا قرن بالقدم کشف لہ اثر یعنی نمک در آب انداز ند جملہ آب شود و اثر نمک نماند اکنون تو نمانی عشق ماند و تو ندانی عشق داند ؎

دریائے کہن چو بر زند موجے نو موجش خوانند و در حقیقت دریا ست

درین جملہ جا نہا چنان گم شود کہ گفت و گوے و جست جوئے نماند کما

قال النبی علیہ السلام من عرف اللّٰہ کلّ لسانہ چنانچہ شیخ سعدی فرماید

چو بلبل روے گل بیند زبانش در نوا آید　　مرا از دیدن رویت فرو بست است گویائی

اما اینجا گفتہ میشود بہ اعتبار کمال شوق و دوست یعنی من عرف اللّٰہ طال لسانہ چنانکہ باد صبا آید انچہ بستہ در حال بکشاید و این بیت بر زبان سراید

عجب نیست کہ سرگشتہ بود طالب دوست　　عجب این است کہ من واصل و سرگردانم

چون این جملہ تمام فہم کردی اکنون بہوش باش و نگاہ دار کہ اے عزیز در وجود تو سہ مقام است اول و اوسط و اسفل یعنی ناف نفس کہ مرتبہ اسفل است تعلق بہ دوزخ دارد درین دیو و پری و مار و کژدم و آتش و سردی و آنچہ لوازم دوزخ است و اجناس سقر درین مقام است و این مقام ظہور ابلیس است۔ و مقام (ن درین) اوسط سینہ است تعلق بہ بہشت دارد یعنی زمین بہشت مقام حور و قصور و اشجار و اثمار ناز و نعمت و آنچہ لوازمہ بہشت است درین مقام شاہ عشق بنام محمدؐ (ن لوازم، ن و شاہ عشق اینجا) ظہور است۔ و دل مقام اعلیٰ کہ تعلق ہمہ بحق دارد کہ احد است درین مقام ملائکہ و عرش و کرسی لوح و قلم آسمان و آفتاب و ماہتاب و ستارہ و آنچہ لوازم نور حق است درین مقام است و شاہ عشق درینجا بوصف اللّٰہ ظہور است۔ چون این جملہ کمال میوہ عشق و وصف عشق است بلکہ ہموارہ است کہ خود بدین طریق (ن ہمون) است اما بمقامے نام دیگر است۔ قال النبی صلی اللّٰہ علیہ وسلم انا (ن بہر مقام) مافی وراء العرش احد و فی السماء احمد و فی الارض محمد و تحت الثراء محمود یعنی ہمون احد در مقامے نام احمدؐ و محمدؐ و محمودؐ یافت۔

چون این مقام شنیدی اکنون با ہوش بشنو و دریاب اے عزیز آدم

وعالم جمله عشق است وقدیم است اول وآخر ندارد نوآمده است ؎
این جهان صورت است ومعنی دوست ور به معنی نظر کنی همه اوست ؎

نقشے مودم من عیان درصورت انسان نهان
ظاهر مکن باکس مگو خوش خوش بروبردار ما

ونخواهد رفت بلکه دایم وقایم است کما قال الله تعالی لَمْ یَلِدْ وَلَمْ یُوْلَدْ اے لَمْ یَخْلُقْ وَلَمْ یُخْلَقْ یعنی نه آفریده است ونه آفریده شده است همچنان است هو هو هوا اینجا فَهِمَ مَنْ فَهِمَ چنانچه بزرگے فرمود ؎

عشق سلطان است در هردو جهان عقل را مدخل نباشد اندران

زیراکه این دریا است خون خوار وبے قعر وبے کنارهی هی این رابیان توان گفت واگر کسے سوال کند که هی ضمیر مونث است پس مشابهت حق تعالی چون توان کرد جواب آن است که در شب معراج تجلیات حق سبحانه تعالی حضرت خواجه عالم را علیه افضل الصلوة والسلام به صورت مونث شده بود.

چون این جمله شنیدی ودریافتی اکنون بشنو ودریاب بدانکه اے عزیز این ماندن تو درچه است ودرچه ماندهٔ یعنی محبت درمحبت ماندن است که آنرا عشق نیز گویند درمحبت ماندهٔ زیراکه بیرون محبت ماندن ممکن نیست هرکرا دوست داری وبهرچه روے آری آنکس نیز توئی که خود را بخود دوست داشته باشی وهرچیز راکه بینی ومحبت داری آن نیز توئی کما قال النبی صلی الله علیه وسلم رایت ربی بعین ربی دیدم خدا را بچشم خدا حدیث دیگر رایت ربی فی لیلة المعراج فی احسن صورت من صورت امرد شاب قطط یعنی پیغمبر فرمود صلی الله علیه وسلم که دیدم پروردگار خود را در ان شب معراج به خوب ترین صورت جوان که زلف او پیچ درپیچ بود اما محمدؐ

علیه السلام خدا ے عزوجل را در خود دید چنانچه درآیت شاہد است کما قال
الله تعالیٰ وَفِیۡۤ اَنۡفُسِکُمۡ ؕ اَفَلَا تُبۡصِرُوۡنَ یعنی من در ذاتہا ے شما ام
ومی بینید شما دیگر شاہد است ما رایت شیئا الا ورایت الله فیه یعنی
ندیدم من ہیچ چیز را مگر دیدم خدا برا در ان چیز شاہد دیگر انا والله فی الوحدت
واحدا یعنی من وخدا در وحدت یکے ام ؎

احد است اینجا احد اے مردکار | دایما در عشق باشی بیقرار

پس اے عزیزا ودایم خود بخود نگرانست چنانچہ بزرگے فرموده ؎

اے خدا چون توئی غم وشادی | تہمت ما وتو چه بنہادی
ہم تو لیلی وہم تو مجنونی | ہم تو شیرین وہم تو فرہادی

بزرگے دیگر فرموده ؎

خدا بود عاشق بخود اے گدا | جہان کرد آئینۂ خودنما
تماشاے خود را بخود می نمود | ہمون عاشق وعشق ومعشوق بود

چون این محبت را بشنیدی ودریافتی بدانکه اے عزیز این محبت را
آب حیات میگویند وجاے این در ظلمات است یعنی درون چشم زیرا
کہ محبت از چشم پدید آمده است اکنون چشم خود را بشناس کہ کیست وچیست کہ
صاحب وجود تو ومالک تن تو ہمان تخم اول است کہ جمله از وظہور است چنانچہ
عبدالله انصاری در مناجات خود میفرماید الٰہی ہستی وجود خود چه نازم مرا دیده
ده کہ آن نظر بہ ہست تو بسپارم این را دایم وقایم نگاه دار وخود را بخود بین وخود
را بخود جلوه کن وخود را بدین لباس روباز چنانچہ بزرگے فرموده
است ؎

چشمے دارم ہمه پر از صورت دوست | با دیده مرا خوش است چون دوست دروست

از دیده و دوست فرق کردن نہ نیکو است — یا اوست بجاے دیدہ یا دیدہ ہو است

رباعی
اے دوست ترا بہر دو کان میجستم — ہر دم خبرت ز این و آن میجستم
دیدم بتو خویش را تو خود من بودی — خجلت زدہ ام کز تو نشان میجستم

چون صفت چشم نام شنیدی و دریافتی اکنون با ہوش بشنو و دریاب
بدان کہ اے عزیز این نور حقیقۃً ریح است کہ آنرا روح نامند کہ الارواح
مراکب من السمایے یعنی دم بقدم آمیختہ و یکے شدہ و یکے گشتہ است چنانچہ
بوے در گل و مسکہ در شیر بیت

بندہ با حق ہمچو شیر و روغن است آمیختہ — این ہمہ شیر است و روغن ہم توی لا یبصرون

اما حقیقۃً دم است کہ آنرا روح خوانند و نور گویند کما قال اللہ تعالی
اَللّٰهُ نُوْرُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ این ذرہ نور و روح را بہ عبارت و اشارت
گفتہ شدہ است اما بحقیقت نام و نشان ندارد و حد و رسم نیز ندارد ذاتے
است نامحدود و نامتناہی دبحرے است بے پایان و بے کران و این ذات نور
علی الدوام در تجلی خویش است چنانچہ بزرگے فرمودہ بیت

بے نشان شو در رہ نام و نشان — تا جمال خویش را بینی عیان

تعریف بازگشت
پس گل آدم ہمین دم غالب باد — ظاہر صورت چہ بینی ہرچہ بینی یاد باد

چون این شنیدی و دریافتی کنون با ہوش بشنو و دریاب بدانکہ اے عزیز
ہمین دم و قدم یعنی روح و ریح را خدا و رسول گویند ظلمت و نور خوانند جبرئیل و میکائیل
و اسرافیل و عزرائیل نامند بہشت و دوزخ جن و انس وحش و طیور و کفر و اسلام
خوانند دین و دنیا کعبہ و بتخانہ گویند بیت

مسجد و دیر تو ی کعبہ و بتخانہ یکے ست — ہر کجا گوش نہادم ہمہ غوغاے تو بود

و این حقیقت عشق است کہ خود بخود چنین است ظاہر و باطن خود ذات

ہر چہ شد شدن تواند و ہر چہ کرد کردن تواند و بداند کہ وَاللہُ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرٌ شعر

عشق مشاطہ ایست رنگ آمیز — کہ حقیقت کند بہ رنگ مجاز

عشق میباز و خدا با خویشتن — شد بہانہ درمیانہ مرد و زن

این مثنویات کہ گفتہ شد ہمہ در باب عشق درج کردہ شد واللہ اعلم بالصواب۔

مثنوی

عشق گوہر بے بہا و بے نشان — بہر عشقش ہر دمے تو جان فشان

عشق اول عشق آخر جاودان — باخودی خود بباز دو ایمان

عشق نور و عشق نار و عشق دار — عشق پنج و ہفت باشد عشق چار

عشق باد و عشق آتش آب خاک — در حقیقت عشق باشد جان پاک

عشق شاہ و عشق ماہ و عشق راہ — بر سر خود عشق پوشد صد کلاہ

عشق عرش و عشق کرسی از دان — ہم قلم ہم لوح ہم محفوظ دان

عشق شمس و ہم سما و ہم زمین — ہم فرشتہ در شمارے در کمین

عشق روشن ہم نجوم و ہم بروج — باخودی خود نزول و ہم عروج

عشق بیخ و عشق شاخ و عشق گل — عشق میوہ عشق تخم و عشق مل

عشق در صورت جمال خود نمود — جملہ اشیا در حقیقت عشق بود

این مختصر را وجود العاشقین نام نہادہ شد۔

تمت

رسالہ توحید خواص

از تصنیفات

حضرت قطب الاولیا امام الاصفیا شہباز بلند پرواز لامکان جعفر الثانی

ولی الاکبر خواجہ صدر الدین ابوالفتح سید محمد گیسو دراز بندہ نواز

رحمتہ اللہ علیہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ رب العلمین والصلوٰۃ علی رسولہ محمد وآلہ
اجمعین۔ اما بعد رسالہ دربیان **توحید خواص** و مقام اہل اختصاص۔
بعد از حمد کہ موجود نیست مگر وے و درود بر مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ مقصود
نیست مگر وے آنچہ سوال میکردی و بہ ابتہال درمیخواستی کہ چند سخنے در توحید
خواص بنویسم قلم برگرفتم و بتائید ربانی درکتابت آوردم تا شمہ اجابت سوال
تو کنم و بیخ شک و شبہ از دامن یقین تو بہ آب تحقیق بشویم و چنانکہ زمانہ وقت
املا کند بنویسم از راہ انصاف کہ ہم دل سامع باشد کہ اِنَّ فِیْ ذٰلِکَ لَذِکْرٰی
لِمَنْ کَانَ لَہٗ قَلْبٌ۔ والموفق ھو اللہ

فصل۔ بدانکہ موجودات عالم بر دو نوع است عالم صورت و عالم
معنی عالم صورت ہمہ ظاہر است و عالم معنی ہمہ باطن۔ عالم صورت بعضے
بدیدہ ظاہر دیدہ میشود چنانکہ ملکی بعضے بدیدہ باطن دیدہ میشود چنانکہ ملکوتی۔ و
آنکہ عالم معنی است آن دیدہ نشود مگر در صورت پس ظاہر و باطن ہمہ صورت
اوست کہ او خود را بر این صورت و ظاہر مینماید **رباعی**

ہر نقش کہ بر تختہ ہستی پیدا است آن صورت آنکس است کین نقش آراست

دریاے کہن چو بر زند موجے نو   موجش خوانند و در حقیقت دریاست

موحدان گویند کہ یک نور است کہ خود را بہمہ صورت نمودہ است و بہمہ کسوت پیدا کردہ است و بصورت مجنون و لیلی و بشکل وامق و عذرا تجلی کردہ است و ہمونست کہ بچشم مجنون نظر بر جمال خود کرد و در لیلی دید و خود را دوست داشت پس ہر کرا دوست داری و ہر کہ روے آری روے بدو کاری او باشد اگرچہ تو ندانی۔ قطعہ

میل خلق جملہ عالم تا ابد   گر بباشد ور نباشد سوے تست
جز ترا چون دوست نتوان داشتن   دوستی دیگران بر بوے تست

نظر مجنون بر حسن لیلی بر جمالیست کہ جز آن جمال ہمہ قبیح است اگرچہ مجنون نداند کہ ان اللہ جمیل ویحب الجمال غیر او را نشاید کہ جمال باشد چون غیر او را در حقیقت ظہور نیست جمال دیگر چگونہ تواند بود۔ رباعی

یارے دارم کہ جسم و جان صورت اوست   چہ جسم و چہ جان جملہ جہان صورت اوست
ہر معنی خوب و صورت پاکیزہ   اندر نظر تو آید آن صورت اوست

مردے پیش خواجہ شقیق بلخی رحمتہ اللہ علیہ آمد و گفت یا شیخ بزبان بیان توحید بکن خواجہ شکر طلبید و آن مرد را پرسید کہ این چیست آن مرد گفت شکر است پس خواجہ فرمود ازین شکر صورت اسپ و ستور و آدمی بساز آن مرد صورت ہاے مختلف بساخت خواجہ یک یک پرسید کہ این چیست آن مرد گفت کہ این آدمی و این اسپ و این ستور است خواجہ فرمود ہمہ را بشکن و یکے کن آن مرد ہمہ را بشکست و یکے کرد خواجہ فرمود اکنون چیست گفت شکر است خواجہ فرمود کہ برو کہ بیان توحید تمام کردم۔ قطعہ

یک عین متفق کہ جز او ذرۂ نبود   چون گشت ظاہر این ہمہ اغیار آمدہ

ای ظاہر تو کہ عاشق و معشوق باطنت مطلوب را کہ دیدہ طلب گار آمدہ

ہمان معنی کہ بزبان موسی علیہ السلام اَرِنِیْ گفت خطاب لَنْ تَرَانِیْ ہم ازو شنید وہمہ معنی کہ بزبان درخت اِنِّیْ اَنَا اللّٰہُ گفت گوش موسی آنرا ہمو شنید قطعہ

چون جمالش صد ہزاران روے داشت بود در ہر ذرہ دیدارے دگر

لاجرم ہر ذرہ بنود یار تا بود ہر دم گرفتارے دگر

تجلیات او را نہایت نیست ہر عاشقے از و نشانے دیگر دہد و ہر عارفے ازو عبارت دیگر کند و ہر محققے ازو اشارت دیگر فرماید امابرین سر عزیزے را وقوف دہند آنرا کہ بدل رسیدہ باشد و حظ دلش دایم ہمین باشد چنانکہ گرسنہ تقاضاے او بر طعام باشد تقاضاے دلش دایم ہمین باشد بزرگے گفتہ است کہ محبت و معرفت آن باشد کہ خداے تعالی مر محب و عارف را عیش و غذا باشد و خورش وے باخیالش بود و گفتن وے باخیالش بود و بودن وے باخیالش بود و جملہ حرکات و سکنات بے اونگذارد اکنون آنکس اہل دل باشد اما دیگرے کہ زمانے دل بحضور محبوب آرد و زمانے دیگر دلش بگریزد چون آہوے وحشی گرفتہ بخانہ آرند ہمین کہ رہا شد رفت چنین کسے را اہل دل نخوانند اہل نفس گویند و سالک خوانند و صوفی نگویند متصوف گویند یعنی روندہ راہ صوفیان خوانند صوفی گفتن نتوان کہ صوفی در نمک زار حقیقت افتادہ نمک شد عوام گاو خر اند و علما باخبر اند و متصوفان راہ روانند و صوفیان رسیدگان حق اند۔ بیت

تا کے اے عطار زین حرف مجاز بر سر اسرار توحید آے باز

مارا چون قلم در صحراے وحدت روان است فرقہا کفرہا باشد چون یک نور است کہ محیط است بہمہ صور تہا پس او را نور مطلق گویند و توحید مطلق آن است کہ چیزے از چیزے و راہے از راہے و کارے از کارے و صحبتے از

صحبتے جدا نکنی و پشت بچیزے ندہی و روے بچیزے دیگر نیاری کہ چون روے بچیزے مقید آری بے شبہ پشت بدیگرہا کنی از توحید مطلق بیرون افتادہ باشی مسلمان حقیقی اوست کہ بتوحید مطلق رسیدہ باشد و آنکہ بتوحید مقید ماند مسلمان مجازی باشد نہ حقیقی اگر نمیدانی کہ چہ میگویم در چشم من درآ و بین کہ ہمین است۔ نظم

آفتابے در ہزاران آبگینہ تافتہ ۔ پس برنگ ہر یکے تابے عیان انداختہ

جملہ یک نور است لیکن رنگہاے مختلف ۔ اختلاف این و آن را درمیان انداختہ

بر ہرکہ این در حقیقت کشا وند اضافت من و تو از و ساقط شد و نسبت ازان من و تو از و طرح افتاد از ہفتاد ہزار حجاب ازان نور و ظلمت کہ پیش سالک است من بندۂ یک نقطہ ام کہ بتو نمایم و راہ صد سالہ بیک ساعت گم کنم گوش دار کہ این جملہ ہمین غافل بودن تست از محبوب تا غفلت از تو برخاست حجاب نیست اما آنچہ حجاب نورانی و ظلمانی کہ گفتم میتواند بود کہ نماز و روزہ و تلاوت قران و لذات عبادات کہ ترا از دیدن محبوب و یاد آوردن او باز دارد این ہمہ حجابہاے نورانی باشد و حجابہاے ظلمانی ہمہ مشغولی ہواے نفس است و چون گفتیم کہ یک نور است حجاب نور و ظلمت چہ معنی دارد آرے چون تو بآن نور ہی و لمحۂ ازاو غافل نۂ ترا حجاب نیست چون غافل شدی محجوب گشتی از حجاب بیرون باید آمد حجاب و معصیت تو ہمہ غافل بودن تست از محبوب و اگر توی پس غیری او را حجاب میشود بدانکہ چون ہمہ یک نور است و او واحد و نہایت نیست پس ہرچہ ہست در عالم صورت و معنی صورت اوست و او ہیچ صورت مقید نیست تو بۂ تو از آنست کہ از قید بیرون آئی و در توحید مطلق افتی۔ بیت

حجاب روے تو ہم روے تست در ہمہ حال ۔ نہانی از ہمہ عالم زبس کہ پیدائی

ہمین کہ پردۂ پندار از غیر در صحراے دل تو آمد دوئی پیدا شود و حجاب روے نمود۔ **بیت**

دوی را نیست رہ در حضرت تو
ہمہ عالم توئی و قدرت تو

چون پندار غیر و دوئی از ساحت دل تو برخاست دل بزبان حال این گوید۔ **رباعی**

روزت بتو بودم و نمیدانستم
شب با تو غنودم و نمیدانستم
ظن بردہ بودم کہ من بودم و من
من جملہ تو بودم و نمیدانستم

خدایا ما را از پیش ما بردار و خود را بر خود پیش دیدۂ خود دائم و قایم دار این چند سخنے یادگار این درویش برابر جان خود بداری و بہمہ کس ننمای دکیسکہ در طلب این باشد در ہفتہ بمطالعہ این رسالہ خالی نگذاری کہ فائدہ خواہد انشاء اللہ تعالی بمنہ و کمال کرمہ۔ **تمام شد رسالہ توحید خواص تصنیف حضرت سید محمد حسینی گیسو دراز بندہ نواز قدس اللہ سرہ العزیز**

رسالہ منظوم در اذکار

از افادات

حضرت قطب الواصلین سید محمد حسینی گیسو دراز رحمتہ اللہ علیہ

رسالہ منظوم دراذکار

از تصنیف حضرت خواجہ خواجگان جعفر الثانی

ولی الاکبر خواجہ صدر الدین ابو الفتح سید محمد حسینی گیسو دراز بندہ نواز

رحمۃ اللہ علیہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

حاضر و ناظر تو حق در دل بدان   ہم بدان با خویش او را ہر زمان

رفع وسواس است توجہ پیر نیز   ہم ازین گردی تو واصل اے عزیز

عین خا خود را اگر دانی دلا   محو گردی از خودی خود در خلا

عین خا دانی کنی ہر جا نظر   از برائے محو خویش است سر بسر

ہم لا جل اثبات حق است ہر زمان   ہم بدان باشی تو مثل عاشقان

اے تو با ہر جزو خود خا را بدان   ہم بہر از جزو کل اشیائے آن

تا معیت خا شود مکشوف ہم   خا شود معشوق تو اے محتشم

ہرچہ در رہ در نظر آید بدان — ذات او تا غیر او بینی ہمان
فعلہا را جملہ فعل او بدان — فاعل او ہست کس نہ درمیان
آئینہ روشن بہ بین تو بعد ذکر — خا بدان خود را وکن در خویش فکر
آئینہ در ہم بہ بین تو خویش را — کن تصور روے خا در خود دلا
این براے رویت حق ابداست ان — گیر لازم طالبا در ہر زمان
کل شیٔ ہالک دان جز خدا — غیر او چیزے ندانی دایما
این براے محو خود را ہست بدان — کوششے کن اندرین محنت بجان
کن تصور من ہمین بینم عین — تا کہ گردد کشف بر تو فرض عین
ہم تصور کن تو با خا و بہ عین — تا کہ بینی بر تو اینست فرض عین
اندرون نون تصور کن تو خا — قبلۂ خود تو بہر وقتے بجا
تا حضور دل شود اندر نماز — در نمازت حاصلت گردد نیاز
ہم تو در نون کن تصور یار خویش — شین کاف ازین چون شد بہ پیش
ہم یقین دان پیش او استادہ ام — بندگان چون در سجود افتادہ ام
ہم ہمین بینم یار خویش را — میکنم ہم انکار کار خویش را
منتظر باشی کہ این دم بالیقین — یا من آید در سخن آن نازنین
جملہ حرف قاف اے قاری بدان — صورتے دارند و شکل دلستان
قایم است این جملہ حرف قاف زین — ہم بحق در وقت تالی ذو الیقین
منتظر باشی بدان صورت کہ آن — قایمت بینی تو آن صورت عیان
چون کہ آن صورت تجلی حق است — چون بہ بینی تو شوی مست الست
چون کنی تالی تلاوت ہمچنین — ہم کلام اللہ بدل خوانی ازین
خارقے اید بدست تو وقتے — ختم قرآن تو کنی در ساعتے

هم همین خویشی بود تو عین خا — هم بدانی تا شود مکشوف خا

اندرون دل تصور کن تو خا — تا شود قلب ترا رویت ابا

هم بدان حق را تو میم خود دوام — هم تو میم این همه عالم تمام

تا که کشف این شود اے خوش پسر — نیک بختی آن شنو پند پدر

گر تو میخواهی حضور اے جان پیر — باش دایم در خیال دلپذیر

هر چه در خا بگذرد آنرا بدان — خا و دال و هم الف در هر زمان

عالم غیبت چو آید در نظر — کن تصور جمله را خا سر بسر

هر چه بینی منتظر باش اے پسر — قاف آنچه آیدت اندر نظر

جمله را دان تو صفات و سر ذات — هم ازین ها میشود کشف صفات

دال الف تا جمله عالم را بدان — منتظر تا آن بباشی هر زمان

این برائے کشف ذات است اے پسر — اندرین محنت بخور خون جگر

اسم الف در دل تصور کن مدام — هم به آب زر نوشته والسلام

ور همین خواهی به بینی آن جمال — باش اندر میم را فی کل حال

تو میا در هم بجیزے سر فرو — چون در آی آن درا مردم برو

گر روی در لامکان بینی لقا — تو همین کن باش جویان ورا

مطلع بر کاف و ہا یا عین صاد — هم شوی آن منقص کهیعص

فتح باطن میشود از ذکر دال — چونکه آن است از بهی خوش خصال

میشود دلرا حضور از ذکر فا — هر شبے بسیار گو آنرا بتا

ذکر حدادی خلا چندان بگو — تا دلت روشن شود اے خوشخو

ذکر چار و هم سه را با کن حضور — تا چهار اطراف سه بینی تو نور

خاصه تیسو در ازال عیان — ذکر پنج رکنی تو گوی هم بجان

هم بذکر خا شود حاصل حضور | دل شود ذاکر ازین هم جمله نور
هم بذکر لام و او آخر بدان | میشود کشف سماوات ای جوان
ذکر الف هم لام دها ذکر خلق است | دایم الاحوال گوید گر ولی است
ذکر کشف کاف در نون با حضور | کن تو چندان تا شود کشف قبور
ذکر ابدالان کسی گوید مدام | او شود ابدال هم صاحب مقام
هم برای استقامت آن مقام | ذکر دوم ابدال گویند بر دوام
ذکر یا هو هم بوصف کو کنون | از دهانت تا که نور آید بیرون
ذکر هو دو رکنی ای مست فنا | گو برای محو خود را دایما
ذکر هو در چار رکنی ای عزیز | محو کلی تا شوی پس گو تو نیز
هم بلا کیفی ببینی نور حق | گر تو گوئی بس تو ذکر انهما
ذکر یا آخر که یاست اندر حجاب | گو که تا گردد دعایت مستجاب
ذکر الف آخر یاست ای گوهان | تا شود کشف سماوات ای جوان
کشف تو چندان که ذکر بند دست | خاصه شیخ فرید اجهودن است
ذکر خا آخر که با خوشدل رباست | بهر قطع طمع جمله جز خدا است
ذکر بیچون چار رکنی گو دلا | بهر کشف پاک ذات حق را
ذکر حق استاده گو ای نور نور | تا تمام اندام تو گیرد حضور
ذکر یا و آخرت یا ای عزیز | هم دو رکنی است بگو آن را تو نیز
ذکر یا آخر که دالست ای نگار | بهر دفع سرویت گو بی شمار

ایضاً ذکر الابدال بجالسین
کما هو المعتاد فیمد ید الیمین

تمت

از تصنیفات

حضرت قطب الاولیا امام الاصفیا شہباز بلند پرواز لامکان

جعفر الثانی ولی الاکبر خواجہ صدر الدین ابو الفتح سید محمد گیسو دراز بندہ نواز

رضی اللہ تعالیٰ عنہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ رب العلمین والعاقبۃ للمتقین والصلوۃ علی رسولہ محمد والہ اجمعین۔

بدان کہ بدرستی کہ راہ سالکان طریقت اول مجاہدہ بعد او مراقبہ بعد او مشاہدہ و بعد او مکاشفہ۔ اما درین کتاب مقصود بہ مراقبہ بود کہ مرتبہ اول بیان کردہ شدہ۔

و مراقبہ در لغت بر گردن شتر سوار شدہ سوے دوست رفتن است و در اصطلاح سلوک گردن نہادن بحضور دوست و دوست را در چشم داشتن۔

و انواع مراقبہ بسیار است و درین کتاب بر سبیل اختصار سی و شش مراقبہ ذکر کردہ شدہ تا طالب زود بمقصود در رسد۔ و این کتاب را مراقبہ خوانند۔

مراقبہ اول آنست کہ خود را دایم الحال حضور او داند و در عین حاضر داند بر حکم نص اَلَمْ تَعْلَمْ بِاَنَّ اللّٰہَ یَرٰی یعنی آنکس کہ گناہ میکند نمیداند بدرستی کہ خداے می بیند بلکہ او بتحقیق حاضر است می بیند ہر فعلے کہ انسان میکند۔ و این مراقبہ آنست کہ جبرئیل علیہ السلام حضرت رسالت پناہ را تعلیم کردہ بود ان تعبد اللہ کانک تراہ فان لم تکن تراہ فانہ یراک۔

یعنی اینک عبادت بکن تو اے محمدؐ خدا را چنانستے کہ می بینی تو او را پس اگرچہ تو او را نمی بینی او ترا می بیند و این را مراقبہ حضوریت گویند۔

مراقبہ دوم را قلبی گویند و آن آنست کہ ہمہ وقت او را در قلب داشتن چنانکہ قولہ تعالیٰ وَهُوَ اللهُ فِي السَّمٰوٰتِ وَفِي الْاَرْضِ این آیت اشارت بدین مراقبہ است یعنی آن خداے است کہ موجود است در آسمان ہا و در زمین و از آسمان قلب یعنی دل تصور کن و از زمین قالب کالبد دل بدان یعنی ہمہ وقت بدان کہ وجود در دل و در کالبد دل است۔

مراقبہ سیوم را قربت گویند آنست کہ ہمہ وقت او را نزدیک خود داشتن چنانکہ قولہ تعالیٰ نَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيْدِ یعنی ما نزدیکتریم مر شما را از شاہ رگ شما۔ و حضرت امیر المومنین علی ابن ابی طالب علیہ السلام اشارت کردہ اند مع کل شئی لا بمقارنۃ و غیر کل شئی لا بمزایلۃ۔ یعنی بدرستیکہ آن خداے تعالیٰ با ہر شئی موجود است نہ باتصال آن و بغیر ہر شئی است نہ بانفصال مانند در آئینہ۔

مراقبہ چہارم را مراقبہ معیت خوانند آنست کہ او را دایم با خود شناسد چنانکہ قولہ تعالیٰ وَهُوَ مَعَكُمْ اَيْنَمَا كُنْتُمْ۔ یعنی ان خداے است با شما ہر جا کہ باشید شما۔ این ایت اشارہ بر مراقبہ است۔

مراقبہ پنجم مراقبہ احاطت خوانند و آن آنست کہ او را بداند تمام ذات خود و در ذات غیر در گرفتہ است چنانکہ قولہ تعالیٰ وَاللهُ مِنْ وَّرَائِهِمْ مُّحِيْطٌ یعنی خداے تعالیٰ شامل درہم ایشان چون آب در جامہ پس در تمام ذات خود را احاطت او بداند۔

مراقبہ ششم را مراقبہ افعال خوانند یعنی ہر شے را با فعل آن شے

کہ بیند خداوند تعالیٰ را خالق آن شمارد و بدونہ خلق خالق پیدا کند چنانکہ قولہ تعالیٰ
وَاللّٰہُ خَلَقَکُمْ وَمَا تَعْمَلُوْنَ یعنی خدائے تعالیٰ آفرید شمارا و فعل شمارا
پس در ہر فعلے او را پیدا کند بس و فعل آن رمزے بخدا مینماید۔

مراقبہ ہفتم را مراقبہ صفات خوانند یعنی دایم مشغول بہ بزرگی
او مستغرق شود کہ آنحضرت کریم است ہر چیزے را نعمت میرساند چنانکہ
قولہ تعالیٰ وَسِعَتْ کُلَّ شَیْءٍ رَّحْمَةً وَّعِلْمًا یعنی میتواند ہر شئ برحمت
وعلم او تو انست برحمت و علم آنست کہ شب و روز در دانشگی و خیال در
اوصاف اللہ باشد۔

مراقبہ ہشتم را فنا خوانند یعنی خود را در مقام فنا پذیرد و خود را در مردگان
شمارد و درین مراقبہ الفنا نہ است کہ در مقام عدم وجود اللہ پیدا شوم۔ قولہ
تعالیٰ اِنَّکَ مَیِّتٌ وَّاِنَّهُمْ مَّیِّتُوْنَ ثُمَّ اِنَّکُمْ یَوْمَ الْقِیٰمَةِ عِنْدَ
رَبِّکُمْ تَخْتَصِمُوْنَ یعنی اے محمد تحقیق تو مردہ است و تحقیق ایشان
مردگانند پس تحقیق شما در روز حشر نزدیک صاحب دعویٰ میکنید شما۔

مراقبہ نہم ذاتی باشد خود را محو کند بریگانگی او آید یعنی پیدا آرد و بریگانگی
او آید یعنی یکے پیدا آکر دو ہمہ ناپید شمارد قولہ تعالیٰ قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ
ایمائے بر توحید ذات است۔

مراقبہ دہم سوی باشد یعنی ہمہ علامت ربوبیت برمرتبہ بلند تر آرد
عالم را در مرتبہ فروتر چنانکہ قولہ تعالیٰ سَنُرِیْهِمْ اٰیٰتِنَا فِی الْاٰفَاقِ یعنی
ہمراہ انجام می نمایم ما نشانیہائے ما در فوقہائے ایشان۔

مراقبہ یازدہم شہود باشد یعنی بداند کہ او ہمہ وقت حاضر است
و در الوہیت او ہمہ عالم گواہی دادند کہ او شاہد و مشہود است ہم در مستغرق شود۔

مراقبۂ دوازدہم وجودی باشد یعنی ہمہ جا او را بداند بر حسکم أَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللهِ یعنی ہر جا کہ باشید شما پس آنجا ذات اللہ موجود است ہم درو مستغرق شود۔

مراقبۂ سیزدہم سرادق است یعنی در تصور دل پردہ از و بہر رنگے کہ باشد اما رنگ زربہتر دوان دل مقربود او قصد کند و مستغرق شود قولہ تعالی اَلَمْ تَرَ اِلٰی رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ یعنی نمی بینی تو اے محمد سوے پروردگار خویش چگونہ دراز میکند سایہ را پس استمداد ظل پردہ اوست وجود شمس شود مقصود است۔

مراقبۂ چہاردہم جمال باشد یعنی خیال در جستن او کند مستغرق شود فَاَمَّا اِنْ كَانَ مِنَ الْمُقَرَّبِيْنَ فَرَوْحٌ ہر چونکہ باشند از مقربانست پس در راحت اند ایشان جز آن مراقبہ است۔

مراقبۂ پانزدہم مصدر و مرجع باشد یعنی در خیال غرق شود کہ ہمو ست پیدا آرد و برد وهُوَ يُبْدِئُ وَيُعِيْدُ۔

مراقبۂ شانزدہم ارتسام است یعنی چہار سورہ در خیال بالفاظ کشادہ تر بگذارند تمام با معنی والعصر والضحی واللیل والشمس۔

مراقبۂ ہفدہم امانت باشد یعنی خود را از این بداند و آنچہ پیش خود است امانت شمارد و این مقام تسلیم است وَحَمَلَهَا الْاِنْسَانُ اِنَّهٗ كَانَ ظَلُوْمًا جَهُوْلًا یعنی بار امانت آدمی گرفت و حال اینکہ در جہل تاریک بود۔

مراقبۂ ہیجدہم پیر است یعنی در خیال طاعت پیر شود مَنْ يُّطِعِ الرَّسُوْلَ فَقَدْ اَطَاعَ اللهَ نزدیک قاضی القضات پیر در دل مرید خود

راہی بیند و مرید در دل پیر خداے راہی بیند۔

مراقبہ[۱۹] نوزدہم آیینہ است یعنی شب و روز در خیال خود و صراط مستقیم خود جوید و اِنَّ رَبِّی عَلٰی صِرَاطٍ مُّسْتَقِیْمٍ خود نمائی کند۔

مراقبہ[۲۰] بستم اشیا باشد یعنی بداند در خیال کہ خالق ہمہ اشیا اوست ہرچہ کند او کند۔

مراقبہ[۲۱] بست یکم ہویت است یعنی تمام در محو غیر ذات اللہ کہ کونہ وجود ۱۸ ازان مراقبہ است

مراقبہ[۲۲] بست و دوم ہیبت باشد در خاطر گیرد کہ ہمہ درون عرصات عرش ایستادہ و دست ہم بستہ با سلوک پر ہیبت ترسان و لرزان و پریشان حکم قضاء اللہ بر طریق جہات کشادہ جہایت در رساند کہ لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ یعنی کشادہ در خاطر دارد کہ فرمان در رسیدہ کہ من کدام است ملک امروز خداے راکہ او تنہاے وزیر و شریک و شکنندہ مقصود شما است در حساب و عذاب غرق شود

مراقبہ[۲۳] بست و سیوم وجہ اللہ باشد با تصور وجود کُلُّ شَیْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهٗ تسلیم کند یعنی ہمہ در ہلاک پذیرد و وجود او را بقا و خود ہم در و شود۔

مراقبہ[۲۴] بست و چہارم خاتم است راست بہشت و چپ دوزخ تصور کند و خداوند محاسب بداند۔ این مراقبہ نیست مگر تشویش در تشویش سخت نیکو۔

مراقبہ[۲۵] بست و پنجم عرش باشد غایت مرتبہ او تصور کند کہ او بر عرش است۔ ثُمَّ اسْتَوٰی عَلَى الْعَرْشِ اما ازان شتاب میکند کہ

کہ چنین مربع می شیند و میفرماید کا ستوائ هذا۔

مراقبہ بست و ششم وراء است یعنی خودرا در مقام نسیاناً انداختن پس درآنجا یعنی شہودے وجودے نیست لذتے وذوقے وفنائے وبقائے نیست ازل وابد نہ۔

مراقبہ بست و ہفتم محاسبہ کہ خودرا درآنجا حسابا ویسیرا دارد بضمانت بایستد۔

مراقبہ بست و ہشتم صور واشکال است استغفر اللہ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ صدق آن کشادہ کردہ کہ چنین صور در صحرائے وجود آید تصور کند اما درین چون بزہ کار نیست۔

مراقبہ بست و نہم وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ در تصور کند کہ آدمی را تعظیمے و تعظیم بخشیدہ۔

مراقبہ سی ام نزاہت است کہ در تصویر پاکی خود باشد تا باقدوس پیوند و پاکی را راہ نماید۔

مراقبہ سی و یکم خدا باشد یعنی ہیچ وجود در دل موجود نہ بیند و آن صفت ہویت است لا الہ الا ھو درین کار بیشتر میبرد۔

مراقبہ سی و دوم فردانیت است و آن در تصور است باحد و فرد و صمد و نیز عمل این مراقبہ است۔

مراقبہ سی و سیوم صمدیت است لافصل ولاوصل ولاقرب ولابعد در صمدیت صرف جولانی کند۔

مراقبہ سی و چہارم عین باشد عین الاعیان خود را بینائے آن کردہ اند یعنی ذات او عین حضور در تصور کند۔

مراقبہ سی و پنجم[۳۵] وحدت خوانند کہ حضرت علی علیہ السلام میفرماید العلم نقطۃ کثرھا الجہل چنانکہ مردان العلم کلمۃ بل حرفۃ بل نقطۃ۔

مراقبہ سی و ششم[۳۶] کثرت تصور کند میرود دیگیرد تا آنکہ وہم پرواز اعلیٰ علیین و اثر او بیند بلکہ برتر بیند و زہے اثر مراقبہ کہ کسے را ازان خبر نباشد

محمد حسینی بسیار این حسبنا اللہ اکنون سخن کوتاہ کن والسلام

رسالہ اذکار چشتیہ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

رسالہ اذکار چشتیہ از افادات حضرت مخدوم سید محمد حسینی گیسودراز قدس اللہ سرہ العزیز

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

بدان بدستیکہ اذکار ہمہ مروی اند از رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وبعضے ذکرہا تعلیم کرد رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم امیر المومنین علی کرم اللہ وجہ وبلال وبعضے ہر ایک را بدین۔

روزے رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم مر امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ را فرمود کہ یا علی بنمایم ترا راہے کہ بہ بینی بدان راہ خداے عزوجل را گفت علیؓ نعم یا رسولؐ اللہ پس رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود بگو لا الہ الا اللہ پس گفت علی رضی اللہ عنہ یا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دایم میگویم پس رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم گفت بگو چنانچہ من تعلیم کنم پس رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم تعلیم کردند امیر المومنین علیؓ وبلالؓ را۔

وبعضے ازان اذکار دو حلقی است بگوید لا الہ حالیکہ آغاز کنندہ باشد قول لا الہ از دہن قلب چنانستے کہ بیرون می آرد از قلب غیر خداے را و بگرداند وگردن سوے جانب راست ہمچون حلقہ تا بسینہ و باز بگرداند سر وگردن

راسوے جانب چپ و بزند ربط بر دہن دل از آنجا کہ آغاز کردہ بود بقول الا اللہ چنانستے کہ درمی آرد در دل نورے از انوار خدا تعالی وظاہر کند بجنبش سر گردان را بہر دو حلقہ و تصور کند بآن اول کہ حلقہ اول راست کہ دنیا پس می اندازم از دل میکشم و نصف دوم را کہ حلقہ دوم راست عقبی تصور کند کہ از دل کشیدہ دور میکنم و خدا ے را در دل جائیگیر میکنم و بلند کند آواز ربط و قصد کند کہ آواز بر ربط بود الا اللہ از درون دل برآید و ہم در آن دل بنشیند و تصور کند در حال ہر ذکر باشد خدا ے عزوجل حاضر است و بالحضور او تعالی نشستہ ایم و واقع چنین است و ہمین مراقبہ است و ہمین تصور در مراقبات دیگر نیز کند و ازین تصور غافل نباشد و یقین داند کہ خدا ے عزوجل حاضر و ناظر و قریب است از رگ شہ رگ ہم و اگر نہ ذکر ہیچ فائدہ ندارد و نگاہ دارد دل را از خطرات و طریق دفع خطرات توجہ و التجا سوے شیخ مرشد کند و بسیار توجہ سوے شیخ در حال دفع خواطر دارد و بعضے ازان دو حلقی ظاہر کند بجنبش سر و گردن را ظاہر نکند ربط یعنی قولاً الا اللہ را و بعضے ازان نہ ظاہر جنبش را و نہ ربط را و این ہر دو نوع را خفی نامند و اول را جلی نامند و ہمچنین در جمیع اذکار خفی باشد

ایضاً اگر ہر دو ذکر یعنی جلی و خفی با حبس تمام نفس باشد خطرات دفع و در جمیع اذکار قصد حبس نفس کند درین تاثیر بسیار است و اگر ذکر در جمیع احوال خود حال اکل و شرب و غیر ذلک حبس نفس کند زود تر بمقصود رسد۔

و بعضے ازان اذکار فنا و بقا است نفی و اثبات آوردہ و بر دو نے نامند و بعضے ازان حدادی است و تصور در حالت اذکار بدرستی کہ نیست معبود مگر اللہ چنانچہ ہست و نیست موجود مگر اللہ۔ بندگی میان بڑہ[۵] ابن مخدوم

۵۔ مراد ازین حضرت سید اکبر حسینی فرزند کلان حضرت سید محمد حسینی گیسو دراز اند کہ مشہور بہ مخدوم سید بڑے بودند۔ ع ح

سید محمد حسینی گیسودراز میفرمایند کہ ہمچنین شنیده ام از شیخ خود و مخدوم خود۔ کشف مزید بر حسب تصور معنی طریق ذکر فنا و بقا چنانچہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم مر امیر المومنین علی کرم اللہ وجہہ و بلال رضی اللہ عنہ را تعلیم کرد اینست کہ بزند ربط اول بر دہن دل پس بجہت قبلہ در آن فرو کننده باشد سر خود را سوے زمین باز بزند ربط بر دہن قلب اولا بر جہت راستا یا ز بجہت چپا در دہن قلب و جلوس اذکار ہمچون جلوس کہ در صدر گفتہ شد اما میباید کہ دہن قلب و محل قلب شناسد کہ حرفت این بنیاد افعال صوفیہ است ازین حاصل میشود۔ نزدیک قلب پر کالہ گوشت است مثل صنوبری یعنی کہ گوشتہ جاے روح حیوانی کہ بدو تعلق کرده است و روح انسانی کہ نام نفس ناطقہ است عند الحکما و روح الروح اعظم است عند صوفیہ و آن فیض حق سبحانہ و تعالی و امرا از امرہاے او و شان از شانہاے اوست و ہو غیر مخلوق و آن ہر دو مخلوق اند و موت عبارت است از انزہاق روح حیوانی اتفاق بین الحکما و الصوفیہ و روح انسانی نیز و نزدیک امام محمد غزالی رحمۃ اللہ موت عبارت است از قطع تعلقات روح حیوانی و کذا نزدیک تابعان امام مذکور و این پر کالہ گوشت نہاده شده است در جانب چپا پس ضرب و ربط ذاکر برو واقع میشود آنچہ او از میکرد عنس پیہ و غلیظ است میسوزد و سبب این دو غلیظ بستہ شده است قلب۔ ہم ازین جہت گفتہ شده است وقتیکہ فارغ شود صوفی از ذکر و در مراقبہ رود و حبس نفس کند شتاب شتاب دم نکشد و از بسیاری ذکر دہن قلب کشاده میشود و آنکہ اعداد ذکر دو علقی پانصد کرت است و از ان فنا و بقا و جز آن دو ہزار کرت و تا سہ ہزار است ہر چند ہر ذکر زیاده شود مراد زود تر حاصل شود زیاده ذکر حاصل شود و ہر ذکرے کہ شتاب

بنا باید کرد تا آنکہ از ہزار بار کم نکند باز گذارد۔ بعضے از آن طرق ذکر فنا جلوس و فنا
مثل جلوس صلوٰۃ است مگر زانوے راست استادہ کند و سینہ خود را دراز کند
سوے قبلہ و ربط زند اولا بزانو و ربط دوم بر قلب۔ و بعضے از ان ذکر فنا و بقا
این کہ استادہ شود بر سر دو زانو در ان حال دراز کنندہ باشد و سینہ خود را
نزدیک ربط سوے قبلہ اولا و بعد سوے قلب دوم بار آین ذکر از اذکار
ابدالان است۔ بندگی میان بڑے ابن حضرت مخدوم سید محمد حسینی گیسودراز
قدس اللہ سرہ العزیز میفرمایند کہ ذکر ظاہر شدہ بود مخدوم ما را آنچہ ظاہر شدہ بود
و بعضے طریق ذکر فنا و بقا آنست کہ ایستادہ شود و پاے راست را
پیش نہد پس رکوع کند بر یک زانو و بزند و ربط در حال رکوع سوے جہت
اسفل پس استادہ شود و بزند ربط سوے قلب۔

و بعضے طریق ذکر فنا و بقا آنست کہ استادہ شود و نہد پاے راست
را پیش پس پیش شود نزدیک ربط اول دران کہ او از باشد جہت بالا بعدہ
پس آید نزدیک ربط ثانی و بزند ربط بر دل۔ و بعضے طریق ذکر فنا و بقا آنست
کہ بنہد چہار مصحف کشادہ کردہ یکے سوے راست و یکے سوے چپ و یکے
در پیش و یکے در کنارہ پس زند ربط اول بر مصحف راست پس بر مصحف
چپ پس بر مصحف کنارہ پس بر مصحف پیش درین ذکر تجلی قرآن میشود مر ذاکر را
اما باید کہ ذکر کند۔ و بعضے طریق فنا و بقا آنست کہ بنہد ذاکر پیش خود یک مصحف را
پس بزند ربط بر آن مصحف بعدہ بر دل خود و درین ذکر تجلی رب تعالی و تقدس
است۔ و بعضے طرق ذکر فنا و بقا آنست کہ بنہد آتش و آنرا پیش خود بر انگشت
پس زند ربط اولا بر نار پس بر دل خود درین ذکر ظہور انوار از دہن و دل ذاکر است
آتش در جمع امور ذکرہا شرط است فاحفظ و ہمچنین شرط است در جمیع ذکرہا کہ

توجہ تام کند سوے مقصود خود بطریقے کہ نگذارد در خاطر غیر مقصود خود و تصور کند در قلب حضور خویش۔ و شرط دیگر آنست پاک بودن از منہیات شرع۔ کسے را کہ مر ذوق شد این پس داده شد نیکی بسیار۔ بندگی میان بڑے این بندگی مخدوم سید محمد حسینی گیسو دراز قدس اللہ العزیز میفرمایند کہ مخدوم ما فرموده اند ہر گراطہارت نفس و توجہ تام باشد و بکند آنچہ گفتہ شده است از اذکار و مراقبہ حاصل شود مقصود او البتہ بہر فعلے و شغلے و کسے را باشد خواه سلطنت و امارت و قضا و تجارت و درس و فتوی زبان نکند او را چیزے پس فہم کن و غنیمت پندار۔ و بعضے طریق فنا و بقا بشان غلطیده برقفا بزند ربط اولا سوے راستا بعده جانب چپا۔ بعضے از طریق فنا و بقا بر نقش ہندی بر وجہ بہند سینہ خود را بر خوب دان را نقش است پس بزند ربط اولا سوے بالا دران حال کہ بر کننده باشد سر خود را بعده جہت اسفل نظر کننده باشد زیر محل استلقاے خود۔ و بعضے از طریق ذکر فنا و بقا آنست کہ بنشیند و بگیرد انگشت نر پاے راست بدست راست و نر انگشت پاے چپ بدست چپ و بجہد از نشستگاه خود سوے راستاے خود و بزند ربط دران حال باز سوے نشستگاه بجہد و بزند ربط باز جانب پیش خود بجہد و بزند ربط۔ و بعضے از طریق ذکر فنا و بقا آنست کہ بنشیند ذاکر چنانچہ جلوس ذکر کہ بالا گذشتہ بزند اول طرف راستاے خود باز طرف چپاے خود باز طرف دل خود این ذکر را سہ رکنی میگویند۔ و بعضے از طریق فنا و بقا آنست کہ بزند ربط اول جانب راستاے خود باز جانب چپاے خود باز جانب دل باز جانب پیش خود و نام این ذکر چہار رکنی خوانند۔ و بعضے از طریق فنا و بقا آنست کہ بزند ربط اول از طرف اول راستاے خود باز طرف چپاے خود باز طرف بالاے خود باز طرف دل خود باز طرف پیش خود و درین حال

فرو کند سر را سوے زمین و نام این ذکر پنج رکنی است۔ و بعضے از طریق ذکر فنا و بقا آنست اینکہ بنهد هر پنج انگشت یکبارگی اول بر جبہ خود باز بر کتف راستاے خود باز بر کتف چپاے خود باز بر دل خود و نام این ذکر محبوبی خوانند۔ و بعضے ازان اذکار جبرئیل است و سهروردیہ وا شیخ خالد است برین طریق بگوید لا الہ دراز کند گردن را طرف راستاے خود از اسفل سوے بالا و بزند ربط بقول الا اللہ بر دل و نام این ذکر یک رکنی است۔ و بعضے ازان اذکار کروبین و جبروتین است کہ آغاز کند لا الہ از دل سوے بالا و دراز کند پس بزند ربط هم بر دل بقول الا اللہ۔ و بعضے ازان اذکار ذکر ابدال است بدین طریق دراز کند دو دست خود را جهت بالا چنانستے کہ میگیرد چیزے را از هوا از نورهاے خداے تعالی و باندازد در دهن و بزند ربط بقول الا اللہ تا براند اختنی در دهن استادہ شود بر دو زانو و بجنباند خود را و ظاهر گرداند نشاط آن قدر کہ ممکن باشد و این ذکر استادہ هم میکنند و نظر کند در وقت انداختن در دهن سوے کنارہ خود و در وقت انداختن است چیزے سوے بالا کند۔ و بعضے ازان اذکار نیز ذکر ابدالی است بدین طریق بنشیند چنانچہ جلوس ذکر است پس دراز کند دست راست خود جانب پیش و خود نیز میل کند سوے بالا و مشت بند د و در وقت گفتن لا الہ چنانستے کہ میگیرد غیر خداے و میکشد از دل برون می اندازد پس دست کشادہ کند باز مشت بند د چنانستے کہ میگیرد از نورهاے خداے تعالی باندازد در دهن و بگوید الا اللہ و بزند ربط و همچنین بگوید بدست چپ و بدین دو ذکر تاثیر بسیار است اگر مداومت کند بدین ذکر و اکثر درین ذکر حضور و شهود ابدالایان حاضر میشوند و ذکر میگویند با ذاکر۔

بدان بدرستیکہ جمیع اذکار اگر دایم کند ذاکر را اثر کند و میگردد ذکر قلب پس ہمیشہ ذکر کند
دل ذاکر ذکر بشنود و کسیکے نزدیک ذاکر باشد او ہم بشنود پس آن روح میگردد ذاکر
بندگی میان بڑہ ابن حضرت مخدوم سید محمد حسینی گیسو دراز قدس اللہ سرہ العزیز
میفرمایند کہ شنیدہ ام از مخدوم خود کہ میفرمودند کہ ذکر بزبان تعلق است و ذکر بقلب
وسوسہ است و ذکر بروح مشاہدہ است و ذکر بسر معائنہ است و ذکر خفی مغایبہ
میان ہر یک درجات است و حالات کہ بشناسد آنرا اہل آن۔ اللہم ارزقنا۔
و بعضے ازان اذکار انا فیہ و ھو فی بگوید اول انا و اشارت کند سوے
دل بفرو کردن سوے دل پس سر بردارد سوے آسمان بگوید فیہ و متصل بااین
بگوید پس ربط بزند سوے دل فی و بخواند دراثناے ذکر انا من اھوی
و من اھوی انا و اگر بخواہد این مصراع را طریق انا فیہ الی آخرہ ذکر بگرداند
و بعضے گفتہ اند اگر بخواہد کہ بگوید بر طریق این ذکر انا انت انت انا و بزند
ربط کہ در ذکر انا فیہ الی آخرہ۔ و اگر بخواہد کہ انا ھو و ھو انا و ہمچنین ملہمہ گشتہ
اند برین ذکر بعضے صوفیہ۔ اگر بخواہند کہ بزبان ہندوی بگویند بدین طریق گویند
ہوں توں توں ہوں و ربط انا فیہ الی آخرہ بزند۔ و بعضے ازان اذکار ذکر ھو
ھو است بدین طریق اول از جانب پیش بفتح الواو پس از جانب بر دل ہو
پس از جانب راستاے خود ھُوَ بفتح الواو پس از جانب چپ بفتح الواو و بسکون
الواو۔ و بعضے ازان اذکار ذکر ھو بدین طریق آغاز کند اول از طرف راستا
بگوید ھُوَ بفتح الواو پس بزند ربط بر دل بگوید ھُوْ بسکون الواو۔ و بعضے ازان ذکر
ھو بدین طریق بگوید اول روے سوے بالا آورد ھُوَ بفتح الواو پس بزند ربط
بر دل و بگوید ھُوْ بسکون الواو۔ و بعضے ازان اذکار بسکون الواو بگوید
در حال کشیدن دم و گذاشتن دم تامل کند معلوم خواہد شد کہ این شی غریب

وعجیب است ونیز مرجبرئیل علیہ السلام گفتہ شدہ است بدرستیکہ او دم میکشد
ومی بردددرون وبرون ہر روز وشب بست وچہار ہزار دم است پرسید
میشود از ہر دم بدو سوال یکے آنکہ درچہ کشیدی دم را دوم آنکہ درچہ گذاشتی
دم راگفتہ شود کہ بکن ذکر میکنم بقول ہو کشیدن نفس و در گذاشتن درہر دو طریق۔
وبعضے ازان اذکار ذکر یا ھو جانب راست وجانب چپا وجانب
پیش وجانب فرو دواین ہرچہار بسکون الواو بگوید۔ وبعضے ازان اذکار لا
ھو الاھو است بدین طریق بگوید اول آغاز کند از سر دل بقول لاہو
مدکند گردن وسر راسوے بالا چنانستے کہ بیرون میکند از دل ماسوے اللہ
راپس آن ربط بزند بر دل بقول الاہو۔ وبعضے ازان اذکار تجلی ذات است
وطرح کند الف ولام ولفظ۔
وبعضے ازان اذکار ذکر کشف روح است ہر روح کہ باشد در ہر مقام
کہ باشد می باید کہ بگوید اول یا رب بست ویکبار وبنشیند چنانچہ می نشیند
برلے ذکر ہا راپس بگوید یا روح یا روح الروح وبزند ربط بر دل پس
سر برکند سوے بالا وبگوید یا روح ماشاء اللہ۔ ودیگر تلقین ذکر کردہ اند بندگی
میان بڑہ ابن بندگی حضرت مخدوم سید محمد حسینی گیسو دراز قدس اللہ سرہ العزیز
بعضے متعلقان را بست ویک کرت واگر خواہد ربط عکس کند درین پس مراقبہ
رود وحضور دارد وبرابر وارد قلب در روح خود را سوے مطلوب تاپیدا
می شود او را البتہ سوال کند از روح آنچہ خواہد۔ وبعضے گفتہ اند کہ بگوید سوے
آسمان اول یا روح سوے قلب دوم بار یا روح الروح ہمچنین تلقین کردہ
اند بندگی میان بڑہ را حضرت مخدوم قدس سرہ العزیز۔
وبعضے ازان اذکار کشف قبور ومعرفت اہل قبور ازینکہ نیک بخت

است یا بدبخت است و این ذکر بعینہ ذکر کشف روح است۔ وبعضے گفتہ اند کہ برود مرید سوے قبر ابتداے حال بنشیند برابر روے میت از قبر پس ذکر کند و مراقبہ کند اما اگر کامل شود محتاج نباشد سوے قبر رفتن بلکہ بشناسد احوال مردگان ہرجا کہ خواہد در راہ یا در بازار یا در خلوت۔

وبعضے ازان اذکار ذکر کشف قبراست بنشیند نزدیک قبر بر کند سر خود را سوے آسمان وبگوید یا نور پس بزند ربط بر دل خود وبگوید یا نور پس بزند ربط بر دل خود وبگوید اکشف لی پس زند ربط ثالث بر قبر برابر روے میت پس بگوید از حال خود۔ وبندگی میان بڑہ این حضرت مخدوم سید محمد حسینی قدس اللہ سرہ العزیز میفرمایند کہ ہمچنین تلقین کردہ اند مرا بندگی مخدوم ومن کرات ومرات مشغول بودہ ام۔

وبعضے ازان اذکار ذکر اجابت دعوت است و ذکر استغفار میت است وآن اینست کہ گوید سوے راستا یا قریب وسوے چپا یا رقیب وسوے دل یا محیط وسوے علو بالاے سر سوے آسمان یا مجیب و وقت یا مجیب گفتن بر دو زانو استادہ شود ہر دو دست بر دارد سوے آسمان و فرود بر دبر روے ہمچنین بسیار نزدیک اختتام وحاضر دارد در دل مقصود ومراد خود را البتہ ہر مرادے ومقصودے کہ باشد بر آید وبعضے مریدان را مکان یا محیط یا مجیب وبعضے مکان یا محیط یا رفیق تلقین کردہ اند۔

وبعضے ازان اذکار ذکر دیگر است ازبراے اجابت دعوات و ہو اذکار صاحب الفصوص۔ بزند ربط اول سوے راستا پس بگوید یا رب ثم الی الیسار ہکذا پس سوے قبلہ ہمچنین پس سوے آسمان بگوید یا ربی و وقتیکہ تمام مانند ذکر اول۔

وبعضے ازان اذکار ذکر النور است بدین کہ بگوید در جانب راستا یا نور و در جانب چپا یا نور و در دل یا منور ذکر کند ہر روز بدین طریق۔ وبعضے ازان اذکار ذکر الحق است بگوید کلمۂ الحق چنانچہ در چہار رکنی میگویند ولیکن ربط آخر بر دل زند و اگر خواہد بر طریق چہار رکنی ربط بزند و درین ذکر تجلی میشود مر ذاکر را شئی پوشیدہ از جلال پس کسیکہ تحمل کند این را و صابر باشد بر آن بگردد لائق مرادہائے بسیار و امورہائے شریف و اگر بخواہد طریق سہ رکنی بگوید اول سوے چپا پس راستا پس بر قلب بگوید و ضرب آخر حقی۔

وبعضے ازان اذکار ذکر حق حقی تو آغاز کند بحق از راستا پس بگوید حقی طرف چپا پس بزند ربط بر دل بقول تو۔

وبعضے ازان اذکار بزبان ہندوی است بسہ رکنی اول راستا بگوید اُوْھی ھے چپا بگوید ا سے ھی ھے و بر دل بگوید انے ھبن ھے۔

وبعضے ازان اذکار ہندوی است بنشیند مربع بر نہج جلوس جوگیہ و بر کند چشم سوے آسمان و بگوید اُوْھی ھے الف مرت آخر بر دو لفظ ہر گردد مر ذاکر را حالتیکہ بر شود خانہ چون از ذکر باز ماند بر حالت خود بیاید چنانچہ بود۔

وبعضے ازان اذکار ذکر شیخ است بگیرد نام آن شیخ را بر کند روے سوے بالا برابر پس بزند بر دل ہمچنین ذکر کند ہزار بار این اصل است اگر زیادت بہتر است مر ذاکر را و این ذکر نیز از طیر و حشام است۔

وبعضے ازان ذکر دفع امراض و اسقام از جہت دردہا نیز۔ بگوید طرف راستا یا احد و در چپا یا صمد و بر دل یا فرد و جہت بالاے سر خود یا وتر و اگر بخواہد کہ در محل یا فرد یا وتر بگوید و یا در محل یا وتر یا فرد بگوید ہمہ جائز باشد۔

وبعضے ازان اذکار ذکر کشف خلایق اشیا است و آن ذکر یا احد یا صمد

است پس بنشیند چنانچہ از جہت ذکر می نشیند پس ربط اول در طرف پیش سوے بالا بگوید یا احد بزند ربط بر دل بگوید یا صمد و اگر بخواہد راستا و چپا بگوید۔

وبعضے ازان اذکار ذکر فہم کردن تجلیات از جمالیت و طریق آن است کہ وقتیکہ بہ بیند چیزے را تفکر کند در و بگوید یا رب فہم لی یا ہو پس رجوع کند سوے فکر و فہم آن چیز نصیب گرداند اللہ تعالی فہم او را بفضل خویش۔ وبعضے ذکر فنا و بقا در حالت راہ رفتن است اگر شتاب روان میشود بگوید در وقت نہادن ہر قدم اگر آہستہ و با وقار روان شود بگوید نزدیک قدم راست لا و نہادن قدم چپ الہ یا نزدیک راست الا یا نزدیک قدم چپ اللہ بگوید۔

وبعضے ازان اذکار ذکر العروج بر سماوات است برین بگوید یا علی یا عالی یا رافع یا رفیع۔

وبعضے ازان اذکار ذکر کشف العرش و استوی است آغاز کند از جہت آسمان و بگوید یا من استوی علی العرش و بزند ربط بر دل نزد گفتن العرش چنانچہ ذکر میگویند جبرئین وکروبین۔

وبعضے ازان اذکار ذکر کشف الملکوت است و حاضر شدن ملایک است و درین ذکر کشف روح نیز است و آن این است بگوید از جانب راستا سبوح و در جانب چپا قدوس باز سوے قبلہ سر بالا کردہ رب الملئکۃ باز سوے دل بگوید والروح و اگر خواہد کہ آغاز کند در راستا بگفتن سبوح و در چپا بگفتن قدوس باز از راستا ہم بدین طریق و بگرداند سر را طریق حلقہ سوے بگفتن رب الملئکۃ و تمام کند بر دل بقول والروح۔

وبعضے ذکر زبان ہندوی بر طریق پنج رکنی است راستا بگو اینھان

تو ن و در چپا بگوید او نہان تو ن بالاے سر سوے آسمان بگوید او نہان تو ن۔ واین ذکر منسوب سوے شیخ المشایخ شیخ فرید الدین اجودھنی است بندگی شیخ فرید الدین این ذکر بسیار میکردند۔

و بعضے ازان اذکار ذکر یا احد یا صمد یا فرد یا وتر است آئین پیراہن دست چپ بکشد برکتف انداز دو بنہد قدم راست خود را شتاب شتاب بگوید یا احد پس چپا بگوید یا صمد باز طرف راست یا فرد باز طرف چپا یا وتر بلند گوید و پاے راست چنانچہ میکند نزدیک است پس رجوع سوے مکان ہمچنین واللہ اعلم بالصواب مرتب شد۔

تمام شد رسالہ اذکار چشتیہ

شرح بیت حضرت امیر خسرو دہلوی رحمۃ اللہ علیہ

ز دریاے شہادت چون نہنگ لا بر آرد ہو

تیمم فرض گردد نوح را در عین طوفانش

از تصنیفات

حضرت قطب الاولیا امام الاصفیا شہباز بلند پرواز لامکان جعفر الثانی

ولی الاکبر خواجہ صدر الدین ابو الفتح سید محمد گیسو دراز بندہ نواز رحمۃ اللہ علیہ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

وبہ نستعین یا کریم

شرح بیت امیر خسرو دہلوی رحمتہ اللہ علیہ از زبان معجز بیان خوارق بنیان حضرت صدر شریعت بدر طریقت غواص بحار معرفت شاہباز بلند پرواز مسند نشین سریر ناز ابوالفتح الولی عین علیؑ میران صدرالدین محمدؒ گیسو دراز الملقب من عند اللہ تعالیٰ بہ گیسو دراز قدس اللہ سرہ العزیز۔

امیر خسرو دہلوی فرماید ؎

ز دریاے شہادت چون نہنگ لا بر آرد ہو
تیمم فرض گردد نوح را در عین طوفانش

بدان اے برادر فہیم و دانا ے مستقیم کہ دریجا مراد از "دریاے شہادت" عالم ظاہر است کہ آنرا ملک ناسوت گویند و ہر ظاہر را باطن است الی تسعۃ ابطن وکنایہ از "نوح" سالک است۔ چون بکرم اللہ تعالیٰ سالک مسلک قدم صدق در سفر باطنی نہد این وجود ظلمانی ظاہری کہ کنایہ از دریاے شہادت است

فانی گردانند یعنی تبدیل اخلاق کردہ چنان شفاف صاف کند کہ عکس پذیر شود
تا بطفیل حبیب اے محمد رسول اللہ صلوات اللہ علیہ وآلہ وسلم کشتی وجودش
درگرداب ضلالت وندامت نیفتند۔ خوش گفتہ است کسے کہ گفتہ ؎

چون ترا پاک از تو بستانند دولت آن دولت است و کار آن کار

بعدہ عالم ملکوت کہ باطن اوست ظاہر شود و دران اسرار لاہوتی کہ اشارت
از دو "نہنگ" است ظہور پذیرد و چنانکہ کیے غواص درین دریاے آشنائی
شنائی کردہ جواہر مراد خویش دست آوردہ چہ خوش سرفرازی و دلربائی میکند
بگوش یگانگی و اخلاص بشنو ؎

رسیدم من بدریاے کہ موجش آدمی خوار است
نہ کشتی اندران دریا نہ ملاحے عجب کار است

چون بکرم حق سبحانہ و تعالی عاشق صادق و طالب فایق قدم طلب پیشتر نہد
یعنی میخواہد کہ درین دریا شنائی کند از کمال سطوت او تعالی بندہاے کشتی
وجودش ہمہ جدا شوند بعدہ از طلاطم امواج نور سبوحی و قدسی تا بے نیازی کہ مراد
ازان "طوفان" است ظہور پذیرد یعنی تجلی شود و دران محو فی محو و طمس فی
طمس و رمس فی رمس گردد کما قال الجنید رضی اللہ عنہ الحادث
اذا قرن بالقدیم لم یبق لہ اثر۔ امینی قدس اللہ سرہ
العزیز ازدریاے وحدت چہ خوش گوہر ہاے بے بہاے آوردہ درگوش
جان منسلک کن۔ مثنوی

عشق است زعالم الہی معلوم کسے نشد کماہی
ہر کس کہ رسید گشت خاموش وآنکس کہ چشید گشت مدہوش

چون بکرم اللہ تعالی و بطفیل حبیب اللہ محمد رسول اللہ صلوات علیہ وآلہ سالک

واصل درین مرتبت و رتبت رسید وآنکہ عنایت کہ مشاطۂ بارگاہ الوہیت اوست آمدہ کشتی طلبش را بر جزیرۂ اخلاص فرود آوردہ و در حجرہ فِی مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيْكٍ مُقْتَدِرٍ نشاندہ جامہاے معشوقی ومحبوبی کہ تعریفش الانسان سری وانا سرہ است در خلق الطاف واشفاق آوردہ وجود سالک واصل خاکی کہ مراد ازان "تیمم" است بپوشاند وتاج محبوبی کہ وصفش يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّوْنَهٗ است با در بے بہاے کہ اولیائی تحت قبائی لا یعرفہم غیری بر سرش نہد وقباے عاشقی صادقی کہ خیاط ازل بمقراض فنا فی اللہ تقطیع کردہ وبسوزن بقا باللہ وبریسمان شریعت وبخیۂ طریقت وبفراویز حقیقت دوختہ وبجواہر اخلاق محمدی مرصع کردہ بود بدان مشرف ساختہ وبعطریات سروریات الٰہی معطر کردہ بر براق وحدت بلجام خدائی پاے در زین دلربائی آوردہ برکاب شوق و راحت سوار کردہ وعنان مراد با چابک انکسار بدستش سپردہ وچتر معرفت بدست توفیق الٰہی دادہ بر سرش گرفتہ وجود نقیب وارانی انی کنان پیش شدہ در کوشک صمدیت کہ مقام معشوقان ومحبوبان درگاہ الوہیت اوست از آنجا فرود آوردہ برکشتی وصال بمثال نشاندہ گلہاے انوار محمدی بر چہرۂ مبارکش ایثار کردہ دوف وصال بدست مغنی اسرار وحدت سپردہ جلوہ دہد کہ الانسان سری وصل بی۔ چنانچہ درین مقام حضرت سرور پیغمبران وامام واصلان وتاج سرہمہ محبوبان ومعشوقان بر تخت نبوت نشستہ بزبان مبارک چہ درریزی وگہر افشانی میکند در رشتہ جان منسلک کن قال علیہ السلام لی مع اللہ وقت لا یسعنی فیہ ملک مقرب ولا نبی مرسل۔ وحضرت سرور اولیا علی مرتضی علیہ السلام نیز درین مقام

بر کرسی خلافت نشستہ بزبان در بار گوہر نثار میفرماید لو کشف الغطاء
ما ازددت یقینا۔ آہ یکے بیچارۂ نیستے نابودے مبتلاے متحیرے
چہ خوش اشارتے نظارتے میکند بگوش استغراق بشنوے

درمیان صد ہزاران گر یکے را شد وصال زندۂ جاوید گشت اوگرچہ حیران شدچہ شد

و دیگرے عاشقے واصلے چہ خوش نظرے ظاہرے می آورد بگوش معرفت
بشنوے

اے نسخۂ نامۂ الٰہی کہ توئی وے آئینہ جمال شاہی کہ توئی
بیرون ز تو نیست انچہ در عالم ہست در خود بطلب ہر انچہ خواہی کہ توئی

چنانچہ درین مقام حضرت سرور عالمین و امام الواصلین رسول رب العالمین
علیہ السلام میفرماید من رانی فقد رای الحق انا احمد بلا میم
سبحان اللہ عاشق مبتلاے و واصل منتہی را لابد است کہ درین مقام قرار
گیرد یعنی درین مقام جمع الجمع متوطن شود زیرا کہ درین مقام طالب مطلوب
شدہ و مطلوب طالب۔ پس ازین روبر سالک واصل "یتیم" فرض گشتہ
یعنی درعین تجلیات انوار معشوقی و محبوبی کہ در ظاہر خاکی با او تعالیٰ گشتہ باقی
ظہور کردہ است و فیض او رنگ آمیزی نمودہ است درآن حال باو تعالیٰ
مبتلاے جمال خویش باید شد کما قال الجنید رحمتہ اللہ علیہ
النہایت رجوع الی البدایت خوش گفت کسے کہ گفت ہے

دانی چہ رازہا است درین پردۂ وجود کین جلوہ ہاے خویش خدائی خود نمود

سبحان اللہ و بحمدہ کثیرا ازین مقام زیادہ ترچہ باشد من عرف
اللہ کل لسانہ درین مقام است اگر این و این فافہم واغتنم
من ذاق عرف و من عرف وصل و من وصل لا یرجع

چنانچہ یکے واصلے و مبتلاے دیوانہ با خداے خویش گشتہ یکے بزبان ہندوی خوش دہرۂ میفرماید بگوش وصال بشنو دہرہ

ہیرت ہیرت اے سکھی ہون ہی کاں ہیرایے

بوند جو پڑی سمند میں سوکیوں ہیری جاے

سبحان اللہ کدام جلوہ گریست این بکمال کرمک و بحب جیبک این جلوہ وصال گوہر مثال برین بساط بانبساط بیسر گردانا د بحرمت محمدؐ و آلہ الامجاد و ختم بالخیر و الصواب و الیہ المرجع و المآب۔

تمت تمام شد بالخیر و الکرام

برہان العاشقین

المعروف بہ

قصہ چہار برادر

و مشہور بہ

شکار نامہ

از افادات

حضرت برہان الکاملین الواصلین سید السادات اولی الاکبر الصادق صدر الدین ابوالفتح

سید محمد حسینی گیسو دراز خواجہ بندہ نواز

قدس اللہ سرہ العزیز

و

شرح این مقالہ مستطاب

از بزرگان سلف

برہان العاشقین

از تصنیفات حضرت خواجہ بندہ نواز سید السادات سید محمد گیسو دراز حسینی رحمۃ اللہ علیہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ رب العالمین والعاقبۃ للمتقین والصلوۃ والسلام علی رسولہ وآلہ اجمعین
قولہ تعالی وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ

بدانکہ ما چہار برادر بودیم از نہ دیہہ سہ جامہ نداشتند ویکے برہنہ بود۔ آن برادر برہنہ درستے زر در آستین داشت بباز ار رفتیم تا بجہت شکار تیر و کمان بخریم قضا رسید ہر چہار کشتہ شدیم بست وچہار زندہ برخاستیم آنگاہ چہار کمان دیدیم سہ شکستہ وناقص بودند یکے دو خانہ ودو گوشہ نداشت آن برادر زردار برہنہ آن کمان بیخانہ وبیگوشہ بخرید تیرے می بایست چہار تیر دیدیم سہ شکستہ بودند ویکے پر وپیکان نداشت آن تیرے پر وپیکان را بخریدیم و بطلب صید بصحرا شدیم چہار آہو دیدیم سہ مردہ بودند ویکے جان نداشت آن برادر زردار برہنہ کمان کش تیر انداز ازان کمان بیخانہ وبیگوشہ آن تیر بے پر وپیکان را بران آہوے بیجان زد کمندے می بایست تا صید را بفتراک بندیم چہار کمند دیدیم سہ پارہ پارہ ویکے دو کرانہ ومیانہ نداشت صید را بدان

کمند بے کرانہ و بے میانہ بر میان بستیم خانۂ می بایست کہ مقام کنیم و صید را
پختہ سازیم چہار خانہ دیدیم سہ درہم افتادہ بودند و یکے سقف و دیوار نداشت
درآن خانۂ بے سقف و بے دیوار درآمدیم و دیگے دیدیم بر طاق بلند کہ ہیچ
حیلہ دست نمیرسید مغاکے چہار گز زیر پاے کندیم دست بہ آن دیگ رسید
چون شکار ریختہ شد شخصے از بالاے خانہ فرود آمد کہ بخش من بدہید کہ نصیبے مفروض
دارم برادر کامل مکمل در کمین نشستہ بود استخوان شکار را از دیگ برآورد و بر
تارک سروے زد درخت سنجدے از پاشنۂ پاے او بیرون آمد بر سرآن
درخت زرد آلو رفتیم خربزہ کاشتہ بودند بفلاخن آب میدادند از آن درخت
باذنجان فرود آوردیم و قلیہ زردے ساختیم و باہل دنیا گذاشتیم چندان خوردند
کہ آماس شدند پنداشتند کہ فربہ شدند بدر خانہ نتوانستند رفت و در نجاست
خود ماندند و ما بہ آسانی از کید آن خانہ بیرون شدیم و بر در خانہ نخفتیم و بسفر
روان شدیم۔ و اولو الالباب تعرف این حالات را باز نمایند۔

تمام شد

شرح برہان العاشقین

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

ابتدائے سخن بنام یکے در دو عالم یکے ست نیست شکے
او یکے وصفات او بسیار لیس فی الدار غیرہ دیار

ایھا الاحباب ھذا الجواب انچہ گفت :-

ماچہار برادر بودیم از نہ دیہہ اللہ اعلم العقل و النفس والطبیعت والھیولی۔ یعنی ما چہار ارواح بودیم اول روح ربانی۔ دوم روح حیوانی سیوم روح ملکوتی سمائی۔ چہارم روح انسانی قدسی ربانی۔ یعنی این چہار برادر از پردۂ خضرائے افلاک بگبند غبرا متوجہ گشتیم بامر اِھْبِطُوْا از آسمان بہ ارض افتادیم بطلب صید معرفت صفات و محبت ذات احد پاک از قرب بہ بعد افتادیم و از جمع بتفرقہ چوں سر کنت کنزا مخفیا وقوف داد ند عزت معشوق تیغ عشق عاشقانرا شہید گردانید تا گنج بیغما شود۔ آنچہ گفت کہ

بہ بازار شدیم تا بجہت شکار تیر و کمان بخریم قضا رسید **بقدرت کشتہ شدیم** از ان چہار مقتول بست و چہار زندہ مقتول خانیم

بر سر چار سوے جنونی بقبضۂ بے نیازی چون عقل مجازی و علم لا ینفع ریختند واز خاکے کہ بدان چون گل شد آئینہ دل ساختند بفعل مقتول شہید اول چہار عقل یعنی حسی و غریزی و طبیعی و تحقیقی و چہار نفس امارہ و لوامہ و ملہمہ و مطمئنہ و چہار جنس حیوانی و جنی و ملکی و انسانی و چہار نوع کافر و فاسق و منافق و مومن و چہار عنصر باد و آتش آب و خاک و چہار طبع بلغم و صفرا و سودا و خون۔ آنچہ گفت کہ سہ برادر جامہ نداشتند یعنی حیوان و نبات و معادن لباس استعداد کمال نداشتند افراط و تفریط در اختلاف و نزع سردی و خشکی گرمی و تری دور گروہ برانگیختہ و ہر یکے بدامے آویختند ما گفتیم از سہ سوے ارض فنا دیم و باز از ارض میرویم بسما۔ آنچہ گفت یکے برہنہ بود آن برادر برہنہ درستے زر در آستین داشت۔ یعنی کہ آن برادر انسانی از لبس غرور و تلبیس شیطانی برہنہ بود نقد درست ایمان در آستین عنایت داشت کہ عنایت الازلیت کفالت الابدیت در وسط حال مجروی بنزد عارف مخلص ندائے فَاسْتَقِمْ كَمَآ اُمِرْتَ شنید خطاب لَمْ يُسْرِفُوْا وَلَمْ يَقْتُرُوْا وَكَانَ بَيْنَ ذٰلِكَ قَوَامًا را اجابت کرد در اجتہاد جہد سعی کردیم بحکم لیس۔ آنچہ گفت کہ ما چہار کمان دیدیم سہ شکستہ و ناقص بودند یعنی اعتمادے نہ شائستہ۔ اول کمان رسم و عادت ابنائے روزگار ہر کسے بقیاس اقواس بے قیاس اساس نہادہ بودند مانند قدرت عامیانہ ناقص و بے بنیاد۔ دوم کمان تعصب و کنایت کہ بطریق فہم و خیال خود چیزے گفتیم مثال ہفتاد و دو فرقہ کلہم فی النار۔ سیوم کمان اسنادہا و منقولات و معقولات و مخالفات و روایات و مسائل و رسائل کہ برہم می بندند و طریق را مشوش و مشترک میگردانند۔ چہارم کمان قرأت و شرایع و سنن کہ

توہس مستقیم است اما این کمان بقوت بازوے ہرکس نیست۔ انچہ گفت کہ یکے کمانہا دو گوشہ وخانہ نداشت یعنی این کمان قران بحریست کرانہ ومیانہ نداشت قوله تعالی لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ اَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي رب نور قران کمان دہری را تیر زبان وکمان دولت را تیر قلم باید۔ وانچہ گفت کہ چہار تیر دیدیم سہ شکستہ بودند اول تیر بخل دوم تیر قہر سیوم تیر خشم وکبر کہ اینہا بوقت مرگ تباہ میشود قوله تعالی فَاِذَا نُفِخَ فِي الصُّوْرِ فَلَآ اَنْسَابَ بَيْنَهُمْ۔ انچہ گفت کہ چہار آہو دیدیم سہ مردہ بودند ویکے جان نداشت۔ یعنی امارہ ولوامہ وملہمہ از حیات حقیقی مردہ وبیخبر بودند۔ انچہ گفت کہ یکے جان نداشت یعنی مطمئنہ کہ بے فرمان حرکت نکند بفرمان جنبد تیر صدق وَمَا تَوْفِيْقِيْٓ اِلَّا بِاللّٰهِ در کمان اخلاص نہادیم وبقوت لاحول ولا قوۃ الا باللہ بکشیدیم ودر کشا وصید مطمئنہ قید کردیم۔ مرد کہ پیر شود وبہ یک تیر سہ صید تواند کرد یعنی بیک کلمہ لا الہ الا اللہ ہر سہ نفس را بند سازد۔ انچہ گفت کہ کمندمی بایست تا صید را بفتراک بندیم یعنی این صید شہید را شہود شاہد بریم انچہ گفت کہ چہار کمند دیدیم سہ پارہ پارہ بودند کہ کسے ازپارہ ہا راست نمیشود اول کمند جہل مرکب وجہل بسیط دوم کمند غرور برحمت وپندار طاعت باری سیوم کمند دلیری باامید رحمت وتمناے خیال نومیدی از کرم کریم۔ انچہ گفت کہ تویکے دو کرانہ ومیانہ نداشت یعنی از عنایت بے نہایت کہ نہ اول پدید بود کہ نہ از کے ونہ آخر پدید کہ تاکے ودرمیان ہیچ حدے وعدے ظاہر نبود یعنی حَبْلِ اللّٰهِ جَمِيْعًا بدین حبل بر فتراک وَاعْتَصِمُوْا بِاللّٰهِ بستیم وبطریق وَاُفَوِّضُ اَمْرِيْٓ اِلَى اللّٰهِ روانہ شدیم در مقام رضینا

بقضاء اللہ تعالی ثابت با شوق توکلت علی اللہ بدین کمند بے کرانہ وبے
میانہ بستیم۔ آنچہ گفت کہ خانہ می بایست تا مقام کنیم واین صید را
بہ پختہ سازیم چہار خانہ دیدیم سہ درہم افتادہ بود اول خانہ بدن معلول
کہ مقام اضداد شدہ است کہ از معانی مجہول برگ درہم افتادہ دوم خانہ امید
بہ دوستی دنیا در ا زامیدی از فراموشی مرگ از غایت غفلت سیوم خانہ قوت
ظاہری ومغرور بہ غص وجود در کاسہ بدن می پختیم بہ آتش ندامت پختہ شد بہ
وسوسہ شیطانی توہم غروریعنی کبروعجب پندار از بالاے دماغ برآمد وبر
مجالس اخلاق افتاد وگفت نصیبے مفروض دارم نصیبب من بدہید آن برادر
کہ لباس غرور نداشت وازصفات ذمیمہ برہنہ بود نقد درست ایمان
در آستین غائب داشت وبدان کمان چنان قید کردہ بود وبہ معرفت ساختہ
یعنی آن روح ونفس ناطق تا عقل کل وعلم بالغ وقوت توحید وعمل صالح کہ بہ
حقیقت خلیفہ حق ومنشور قولہ اِنَّا جَعَلْنٰكَ خَلِيْفَةً فِي الْاَرْضِ داشت
بہ قوت رجولیت کرد کہ استخوان مخالفت وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوٰى
بحکم آیت اِنَّ عِبَادِيْ لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطٰنٌ نفس وہوا وشیطان
ودنیا گرد کہ درخت کرد تَخْرُجُ فِيْٓ اَصْلِ الْجَحِيْمِ ۙ طَلْعُهَا كَاَنَّهٗ
رُءُوْسُ الشَّيٰطِيْنِ ہ از پاشنۂ عقبۂ عاقبت کار روے بیرون آمد۔ یعنی
این دعوی معنی کہ اول کردہ بود قولہ فَبِعِزَّتِكَ لَاُغْوِيَنَّهُمْ طمعہ ایمان
کند ضعیف کہ در دل پوشیدہ کہ در آخر آشکارا کردیم کہ اِنَّ كَيْدَ الشَّيْطٰنِ
كَانَ ضَعِيْفًا گذر کرد گشت راجع شد وانتیر تقدیر اِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ
الْمُخْلَصِيْنَ لاجرم باصل خویش راجع شد کل شئی یرجع الی اصلہ
سنجد مگر کہ سرداشت مفرد محکم ما از عقبہ عاقبت کار روے بیرون آمد وبہ جان

زنده و هرزه کاران زر را رگذاشتیم که الدنیا جیفة وطالبها کلاب آنچه
که گفت که چندان بخوردند که آماس گشتند پنداشتند که فربه شدند
تا از ایشان هراس کردیم که مبادا همچون ایشان در هراس گردیم ایشان فربهی
الا لاغری و آماس از شکم ایشان باز نداانند۔ و آنچه گفت که از خانه بآسانی بیرون
آمدن نتوانستند در نجاست خود ماندند یعنی که در ضرب والنازعات
در رنج جان کندن و حسرت خان و مان ماندند و جان ایشان را بسختی برمیکشید
چنانچه سکرموت از منکرات ایمان لذات نمایند در علت سیل و استغراق
و درد و داغ وَالْتَفَّتِ السَّاقُ بِالسَّاقِ إِلَىٰ رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمَسَاقُ
در رنج مالایطاق و عقوبت هجران و فراق جان از تن ایشان جدا میشوند
و تا قیامت در عذاب القبر گرفتاری مانند نعوذ بالله منها۔ آنچه گفت
و ما بآسانی از کید آن خانه بیرون شدیم یعنی جواهر انسانی بقوت
جذبه رحمانی باشاره ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ آسان از ایشان به آسانی روند و از
گلو که کید آن خانه بدن است چون باد بپرند و ضرب اِهْبِطُوْا را هم ارْجِعِي
یابند ندای فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي جَنَّتِي همچو لبن از میان فرث
دایم مثل گل از گلاب از میان خار چکید آسان بود نه دشوار۔ آنچه گفت که
بر در خانه بخفتیم و خوش بسفر روان شدیم ختم شد یعنی در شهر گورستان
که فنای محض است بخفتیم و در بر روی خلق ببستیم و در روضه بنشستیم
و این بیت مسافرانه گفتیم بیت۔

شاه ما چون بعشق میسازد اِهْبِطُوْا را به ارْجِعِي بازد
این سوال و جواب گشت تمام بر محمد ز ما درود و سلام

تمت

شرح دیگر برہان العاشقین کہ ناتمام است

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ رب العالمین والعاقبت للمتقین والصلوۃ علی رسولہ محمد والہ اجمعین
قولہ تعالی وتلک الامثال نضربہا للناس لعلہم یتفکرون
بدانکہ با چہار برادر بودیم از نہ دیہہ سہ جامہ نداشتند
یعنی چہار ارواح یعنی نہ فلک سہ ازان چہار ارواح جمادی ونباتی وحیوانی
سبب کثافت نسبی واضافی قابل تجلیات نبودند از کسوت عاری بودند
ویکے برہنہ بود یعنی روح انسانی نسبت فرط لطافت از کسوت عارض
مجرد ویکتا بود وقابلیت انفکاک انوار الہی میداشت۔ آن برادر برہنہ
درستے زر در آستین داشت یعنی کہ بقیہ از گنج مخفی در آستین وجود
باخود داشت کہ الانسان سری وصفتی۔ بہ بازار رفتیم یعنی بظہور آمدیم
وازمرتبہ احدیت بواحدیت رسیدیم تا بجہت شکار تیر وکمان بخریم
قابلیات واستعداد حاصل کنیم یعنی تقاضائے کنت کنزا مخفیا فاحببت
ان اعرف فخلقت الخلق یعنی تنزلات باملاحظہ ذات وصفات
تجلیات ذات وصفات۔ قضا رسید ہر چہار کشتہ شدیم یعنی ہر
چہار از اطراف اطلاق بہ تقید آمدیم از مستثنی غیر بستودیم خلقت رسیدیم بحکمت

قتل کنایت از جدائی از مقام اصلی است الغرقت اشد من القتل **بست وچہار زندہ برخاستیم** یعنی ہر یکے بر چہار تقید نسبی و اضافی بہ ششگان صفت متصف شدیم یکے تعین مرتبۂ ظہور دوم آنکہ ہر یکے در مرتبہ خود اسمے یافتیم سیوم آنکہ ہر یکے در مرتبہ خود قابلیت یافتیم چہارم آنکہ ہر یکے بعلم رسیدیم کُلٌّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهٗ وَتَسْبِيحَهٗ پنجم ہر یکے را کثافت نسبی پیدا آمد واز اوج صرف لطافت فرود آمدیم ششم آنکہ داغ خلقت بر ناصیہ ہر یکے فرا پدید آمد از ین مینواند بود کہ خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ فِيْ سِتَّةِ اَيَّامٍ ؎

بصحرائے عدم خوش خفتہ بودم	مرا با نیستی خویش خوش بود
زخواب خوش مرا بیدار کردی	ندانم یار ازین چیست مقصود

آنگاہ چہار کمان دیدیم یعنی چہار استعداد دیدیم **سہ شکستہ وناقص بودند** یعنی جمادی ونباتی وحیوانی زیرا کہ بعض اسمائے صفات بودند آن مظہر جملہ اسمائے صفات از ان جہت ناقص گفت یعنی چہارم استعداد انسانی کہ مظہر ذات با جملہ اسما وصفات کامل لطافت بود۔ **ویکے دو خانہ ودو گوشہ نداشت** یعنی ہیچ کجی وخمیدگی نداشت بجہت آنکہ التفات ماسوے اللہ نبودش وبحقیقت کجی وخمیدگی التفات است بغیر ذات پاک بدانکہ مثال انسان خورشید است کہ وقت استوا بصحرا ہموار بتابد ہیچ کجی ظل وظلمت نیست آن **برا در زر دار برہنہ آن کمان بیخانہ وبے گوشہ** آن استعداد او با ہیچ کجی وخمیدگی نداشت حاصل کرد۔ عبارت چنین آمد کہ مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغٰی۔ **بجز یدی تیرے می بایست** یعنی قابلیت می بایست۔ **چہار تیر دیدیم سہ شکستہ بودند** از ان از حمل بار امانت ابا اور دند وترسیدند **یکے پر وپیکان نداشت**

یعنی قابلیت چہارم انسانی پر وپیکان خود بینی و خود نمائی نداشت۔ آن براد بر ہنہ یعنی روح انسانی الطف آن تیر بے پر و پیکان را بخرید و لطلب صید بصحرا شدیم یعنی بصحرا سے وجود آمدیم یعنی صید حقیقت کار۔ چہار آہو دیدیم سہ مردہ بودند و یکے جان نداشت یعنی چہار مراتب عالم دیدیم و سہ مردہ بودند ناسوت وملکوت وجبروت تا عالم لاہوت ہالک است کُلُّ شَیْئٍ ہَالِکٌ اِلَّا وَجْہَہٗ در عالم لاہوت بود۔ و یکے جان نداشت یعنی حقیقت کہ از وپیدا آید نداشت کل حقایق را نہ او را حقیقت ماہیت گنج مخفی دیگر است۔ آن برادر زر دار کمان کش تیر انداز از آن کمان بیخانہ و بے گوشہ ان تیر بے پر و پیکان را بران آہوے بیجان زد کمندے می بایست تا صید را بفتراک بندیم چہار کمند دیدیم سہ شکستہ پارہ پارہ و یکے دو کرانہ و میانہ نداشت صید را بدان کمند بے کرانہ و میانہ برمیان بستیم خانہ می بایست کہ مقام کنیم و صید را پختہ سازیم چہار خانہ دیدیم سہ شکستہ و درہم افتادہ بودند و یکے سقف و دیوار نداشت در آن خانہ بے سقف و بے دیوار در آمدیم دیگے دیدیم بر طاق بلند کہ ہیچ حیلہ دست نمیرسد مغاک چہار گز زیر پائے کندیدیم دست بہ آن دیگ رسید چون نکا

پختہ شد شخصے از بالاے خانہ فرود آمد کہ بخش من بدہید نصیبے مفروض داریم برادر کامل مکمل در کمین نشستہ بود استخوان شکار راز دیگ برآورد بر تارک سروے زد درخت سنجدے از پاشنۂ پاے او بیرون آمد بر سر آن درخت زرد آلو رفتیم خربزہ کاشتہ بودند بفلاخن آب میدادند ازان درخت بادنجان فرود آوردیم و قلیۂ زردکے ساختیم و بہ اہل دنیا گذاشتیم چندان خوردند کہ آماس شدند پنداشتند کہ فربہ شدیم بدرخانہ بیرون نتوانستند رفت درنجاست خود ماندند و ما با سانی از کلید آن خانہ بیرون شدیم و بر درخانہ بخفتیم و بسفر روان شدیم و اولوالالباب تعرف این حالات را باز نمایند۔

تمام شد

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

شرح[۱] برہان العاشقین حضرت سید محمد گیسو دراز علیہ الرحمہ

از حضرت ابو صالح محمد عرف شیخ حسن محمد چشتی قدس سرہ

الحمد للہ رب العلمین والعاقبۃ للمتقین والصلوٰۃ والسلام علی رسولہ سیدنا

محمد وآلہ اجمعین

اما بعد فلما رای والدی واستاذی و مرشدی جامع الفروع والاصول ممہد المنقول والمعقول علم الہدی دافع الردی قدوۃ الانام بدر التمام مربی السالکین مرشد الطالبین سید المحققین ذروۃ المدققین تاج المتقین امام المومنین سراج الدنیا والدین سلطان الواصلین قطب الاولیا ابو صالح الشیخ محمد عرف بشیخ حسن محمد بن شیخ احمد عرف بمیا نجیو بن الشیخ نصیر الدین بن الشیخ مجد الدین بن الشیخ سراج الدین بن الشیخ کمال الدین المستفیض صورۃً و معنیً من خالہ الحقیقی و ابن عم ابیہ الشیخ قطب الاقطاب بلا شک والارتیاب شیخ نصیر الحق والدین محمود الاودہی الچشتی چراغ دہلی

---

[۱] رحلت حضرت شیخ حسن محمد چشتی قدس سرہ بروز شنبہ ۲۰ ذی قعدہ ۹۸۲ھ واقع شد و مزار مبارک اوشان در احمد آباد گجرات است ۔ ع ح

ایده الله اللطیف بلطفه الخفی والجلی۔ ہذہ الرسالۃ التی عبارتہا ہکذا۔

"ما چہار برادر بودیم از نہ دیہہ سہ جا ہا نداشتند یکے برہنہ بود آن برادر برہنہ درستے زر در آستین داشت بہ بازار رفتیم تا بجہت شکار تیر و کمان بخریم قضا در رسید من ہر چہار کشتہ شدیم و بست و چہار زندہ برخاستیم آنگاہ چہار کمان دیدیم سہ شکستہ و یکے ناقص کہ دو گوشہ و دو خانہ نداشت آنرا کہ دو خانہ و دو گوشہ نبود آن برادر برہنہ و زردار خرید تیرے می بایست چہار تیر دیدیم سہ شکستہ و یکے پر و پیکان نداشت آنرا کہ پر و پیکان نبود آن برادر برہنہ و زردار کمان کش و تیر انداز بخرید بطلب صید بصحرا شدیم چہار آہو دیدیم سہ مردہ و یکے جان نداشت آن برادر برہنہ و زردار و کمان کش و تیر انداز از آن کمان بے دو خانہ و از آن تیر کہ پر و پیکان نداشت بر آن آہو زد کمندے می بایست کہ صید را بفتراک بندد چار کمند دیدیم سہ پارہ پارہ و یکے دو کرانہ و میان نداشت آنرا کہ دو کرانہ و میانہ نبود از آن صید بر میان بستیم خانہ می بایست کہ مقام کنیم و شکار ریختہ بسازیم چہار خانہ دیدیم سہ درہم افتادہ و یکے سقف و دیوار نداشت آنرا کہ سقف و دیوار نبود در آمدیم دیگے می بایست دیگے دیدیم بر طاق بلند ہیچ دست نمیرسد بعدہ چہار گز مغاک زیر پاے کندیدیم آنگہ دست بر آن دیگ رسید چون شکار ریختہ شد مردے از بالاے آن خانہ برون آمد کہ بخش من دہید نصیبے دارم بعدہ آن برادر برہنہ زردار کمان کش و تیر انداز کہ در کمین نشستہ بود استخوانے از دیگ بر آورد و بر کرد و بر تارک سر آن مرد زد درخت زرد آلو سنجد از پاشنہ پاے او برون آمد بر آن درخت رفتیم خربزہ کاشتہ بودند و بغلاخن آب میدادند از آن درخت دامن بادنجان فرود آوردیم و قلیہ زردکے ساختیم

وباہل دنیا گذاشتیم چندان خوردند کہ آماس کروند از خانہ بیرون نتوانستند رفتن وما بآسانی از کلدان آن بیرون شدیم وبر درخانہ بخفتیم وبسفر روان شدیم ارباب تصرف والوالالباب تعرف وسرواران فقرا این حالات بازدانید“

انتهت مشكلا لا يفهم منها اكثر الناس حرفا و لا يجدون لها في هذه الديار شرحا فشرحتها كفصل الخطاب شافيا الصدور الطلاب لان فوايدها اكثر من ان يحصى وعوايدها اوفر من الرمل والحصى -

عبارت الشارح مع المتن ہکذا:-

ما چہار برادر بودیم یعنی چہار عناصر کہ از نہ دبہہ از نہ فلک ظہور یافتیم چہ ہیولی عناصر یکے بود از تاثیرات افلاک چہار گشت سہ جامہا نداشتند یعنی لباس نداشتند کہ بدان از صورت اصلیہ خود بدر آیند اگرچہ فی الجملہ اختلاطے بود چہ کرۂ ارض وکرۂ آب وکرۂ ہوا خلوصیت از ہر یکے رفتہ واختلاطے پیدا گشتہ چنانکہ درعلم حکمت مکدر گشتہ۔ ویکے برہنہ بود کہ عنصر نار است ہیچ وجہ خلطے ندارد۔ آن برادر برہنہ درستے زر در آستین داشت یعنی بعد از پوشیدن جامہ مزاج تاثیرے غالب از ہمہ چہ نسبت بروح دارد وبازار ترکیب رفتیم تا بجہت شکار روح تیر وکمان کہ اسباب تعلق روح اند ومتعلقات وے اند بخریم۔ قضا در رسید من ہر چہار کشتہ شدیم صورت اصلیہ من نماند وامتزاج یافتیم وبیست وچہار زندہ برخاستیم از ہر یک شش شش پیدا شد حواس خمسہ وروح حیوانیہ زیرا چہ ہر یک را

دخل است درو۔ آنگاہ چہار کمان دیدیم کہ چہار اخلاط است صفراو
سوداو خون وبلغم سہ شکستہ کہ بدان تیر انداختن ؏ ویک
ناقص کہ دو گوشہ ودو ندا شت ہمین قبضہ داشت وقابلیت
داشت۔ آنزا کہ دو خانہ ودو گوشہ نبود آن برادر برہنہ
زردار خرید آتش بصفرا تعلق گرفت۔ تیر می بایست تا شکار روح بدان
تیر بدست آریم چہار تیر دیدیم کہ قوای اخلاط اند سہ شکستہ بدان شکار ممکن
نہ کہ قوائے سوداو بلغم وخون اند ویکے پر وپیکان نداشت کہ ناقص است
تمام وے ممکن نہ وآن قوت صفرا است آنزا کہ پر وپیکان نبود آن
برادر برہنہ وزردار وکمان کش وتیر انداز بخرید کہ آتش است
بطلب صید بصحراے ظہور شدیم ومرکب گشتیم۔ چہار آہو دیدیم
نفس جمادیہ ونباتیہ وحیوانیہ وانسانیہ سہ مردہ ویکے جان نداشت
کہ روح انسانیہ است چون بجسم تعلق گیرد در تصرف آید۔ آن برادر برہنہ و
زردار وکمان کش وتیر انداز ان کمان بے دو خانہ وازان تیر کہ پر و
پیکان نداشت بر آن آہو زد۔ روح تعلق بگرمی دارد۔ کمندی بایست کہ صید روح
را بفتراک بندد۔ چہار کمند دیدیم کہ کلیتین وجگر وشش وقلب سہ
پارہ پارہ کہ بدو بستن آن شکار میسر نہ ویکے دو کرانہ ومیان
نداشت کہ آن قلب است شکل صنوبری دارد وپس میان وکرانہ
نباشد چہ مدور را کرانہ ومیانہ کو۔ آنزا کہ دو کرانہ ومیانہ نبود ازان
صید بر میان بستیم روح انسانیہ بدان تعلق گرفت۔ خانہ می بایست
کہ مقام کنیم وشکار را پختہ سازیم روح انسانیہ بکمال خود رسد۔ بعدہٗ

؏ در نسخہ منقول عنہ چند الفاظ اینجا غائب اند۔ ع ح

چہار خانہ دیدیم چہار کرۂ عناصر۔ سہ درہم افتادہ کہ کرۂ آب کرۂ ہوا وکرۂ آتش در وسکن نتوان کرد ویکے سقف و دیوار نداشت کہ کرہ ارض است آنزاکہ سقف و دیوار نبود در آمدیم و مسکن خود ساختیم۔ دیگے می بایست کہ دران دیگ شکار روحی را بپزیم بکمال خود برسد۔ دیگے دیدیم بر طاق بلند کہ افلاک اند وکمال آن شکار بر قواے آں موقوف است ہیچ دست نمیرسد۔ بعدہ چہار گز مغاک زیر پاے کند بدیم ہر یک عنصر را مقدار گز اعتبار کردیم یعنی قوای علویہ بے قوای سفلیہ تاثیر نمیکند آنچہ دست بدان دیگ رسید۔ چون شکار ریختہ شد مردے از بالاے آنخانہ برون آمد کہ بخش من دہید نصیبے دارم یعنی مرضہاے کہ آسمانی اند پیدا شدند بعدہ آن برادر برہنہ زردار کمان کش و تیرانداز کہ در کمین نشستہ بود کہ گرمی آتش است استخوانے از دیگ برآورد و برکرد بر سرو تارک ان مرد زد یعنی اصل دفع امراض از روح است کہ نسبت بگرمی دارد بہ استعانت قوای علویہ و سفلیہ کہ استخوان عبارت از وست۔ درخت زرد آلو سنجدہ از پاشنۂ پاے او بیرون آمد بعد ازان دفع مرض صحت پیدا شد بر آن درخت رفتیم خربزہ کاشتہ بودند و بفلاخن یعنی منجنیق کہ باو سنگ می اندازند آب میدادند یعنی قوتہا و نباتہا در زمین میرویدپرورش وے بہوا است ازان درخت دامن بادنجان فرود آوردیم یعنی چیزہائیکہ قوت انسان میشود پیدا شد و قلیہ زردے ساختیم و او را اہتمام مہیا کردیم و باہل دنیا گذاشتیم کہ ہر کہ خدا یرا خواہد از ہمہ باز ماند چندان خوردند کہ آماس کردند و

ازلایدیات تجاوز کردند و بدنیا مبتلا شدند و از خانه بیرون نتوانستند
رفتن و ما به آسانی از کلدان آن بیرون شدیم و بر درخانه
که دنیا است نخفتیم یعنی دنیا را ترک کردیم و بسفر آخرت روان شدیم
اے ارباب التصرف و الوالالباب تعرف و سرداران
فقر این حالات باز دانید۔ للہ الحمد والمنہ

تمام شد

۱

شرح برهان العاشقین حضرت سید محمد حسینی گیسودراز علیه الرحمه

از

میر سید عبدالواحد بلگرامی قدس سره

بسم الله الرحمن الرحیم

میگوید موضح این کلمات گرامی عبدالواحد ابراہیم بلگرامی که سخنهاے اہل تحقیق ہرچند بروجه ہزل و مزاح واقع شود بیهوده نیست که الفقراء ہزلهم جد وجدهم جد[1] و از مصلحتے ومنفعتے خالی نبود واین بزرگوار[2] عبارتے بطریق تعجب فرموده است تا افهام ملول عوام راغب تر باشند وآن تعجب ایشانرا بر استدراک معانی باعث تر آید زیراکه طبایع مجبول است بر رغبت ادراک چنین تعجبات و امثال ذلک۔ واین فقیر بقدر فهم رکیک خود شرح آن باز نموده است وتوجیهے که ناموجه افتد از خوانندگان مامول است ؎

گره کشاے ورقهاے غنچه باد بهار　　بهوش گر شنوی فیض طبع درویش است

---

[1] رحلت اوشان شب جمعه سوم رمضان سنه ۱۰۱۷ھ ومزار اوشان در بلگرام است۔

[2] یعنی حضرت سید محمد حسینی گیسودراز

توحل عقدۂ اشکال خود زدل میجوے　　　کہ بردوام گرفتار عقدۂ خویش است

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

الحمد للہ رب العلمین والصلوٰۃ والسلام علی خیر خلقہ محمد والہ اجمعین ۔ قولہ تعالی وَتِلْکَ الْاَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُوْنَ ۔

ما چہار برادر بودیم یعنی ما چہار روح بودیم جمادی نباتی حیوانی انسانی ۔ از نہ دیہہ از نہ افلاک کہ عالم علویات است ۔ سه

ماز فلک بودہ ایم یار ملک بودہ ایم

سہ جامہ نداشتند یعنی سہ از چہار ارواح کہ جمادی و نباتی و حیوانی است بہ سبب کثافت لبسی و اضافی قابل تجلیات نبودند و ازین کسوت عاری بودند و یکے برہنہ بود یعنی روح انسانی بسبب فرط لطافت از کسوت عوارض برہنہ و یکتا بود و قابلیت انعکاس انوار الہی میداشت آن برادر برہنہ یعنی روح انسانی الطف در ستے زر یعنی تعبیہ از گنج مخفی در آستین وجود با خود داشت کہ الانسان سری وصفتی ۔ بہ بازار رفتیم یعنی ببازار ظہور آمدیم و از مرتبۂ احدیت بوحدت رسیدیم تابجہت شکار تیر و کمان بخریم یعنی تا بجہت شکار تجلیات ذات وصفات قابلیت و استعداد حاصل کنیم قضا رسید یعنی قضائے کنت کنزاً مخفیا فاحببت ان اعرف رسید ہر چہار کشتہ شدیم یعنی ہر چہار از صرف اطلاق بتقئید آمدیم و از مستقر غیب مستودع فطرت رسیدیم و بحقیقت قتل از جدای بقام اصلی است کہ اَلْفِتْنَةُ اَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ ۔ بست و چہار زندہ

برخاستیم یعنی ہر یکے ازین چہار بمجرد تقیید نسبی و اضافی بستگان صفت متصف شدیم۔ یکے تعین مرتبہ ظہور و دوم ہر یکے در مرتبہ خود اسمے یافتیم و سیوم ہر یکے در مرتبہ خود قابلیتے گرفتیم چہارم ہر یکے بعلمے رسیدیم کُلٌّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ پنجم ہر یکے را کتائے فتے نسبتے پیدا آمد و از اوج صرف لطافت فرود آمدیم ششم داغ خلقیت بر ناصیہ ہر یکے فرا پیدا آمد و از ینجا پے توان برد بر اشارت کہ خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ فِيْ سِتَّةِ اَيَّامٍ ؎

بصحراے عدم خوش خفتہ بودم	مرا با نیستی خویش خوش بود
زخواب خوش مرا بیدار کردی	ندانم تا ترا زین چیست مقصود

آنگاہ چہار کمان دیدیم یعنی چہار استعداد دیدیم سہ شکستہ و ناقص بودند جمادی نباتی حیوانی انسانی۔ سہ شکستہ و ناقص ازان گفت کہ استعداد قابلیت عرفان نداشتند و یکے دو گوشہ و دو خانہ نداشت یعنی چہار استعداد انسانی کہ مظہر ذات با جملہ اسما و صفات است قابل لطافت بود و دو گوشہ و دو خانہ نداشت یعنی ہیچ کژی و خمیدگی نداشت بجہت آنکہ التفات بما سوی اللہ نبودش و بتحقیق کژی و خمیدگی التفات بغیر ذات پاک است۔ و بدانکہ مثال استعداد انسانی چون خورشید است کہ وقت استوا بر صحراے ہموار بتابد کہ آنجا ہیچ کج ظل و ظلمت نیست آن برادر برہنہ زردار یعنی آن روح انسانی الطف با تعبیہ گنج مخفی آن کمان بے خانہ و بے گوشہ را بخرید یعنی آن استعداد را کہ ہیچ کژی و خمیدگی نداشت حاصل کرد و عبارت چنین مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغٰى۔ تیرے می بایست یعنی قابلیتے می بایست چہار تیر

دیدیم سہ شکستہ بود یعنی چہار قابلیت دیدیم سہ شکستہ ازان گفت کہ ازحمل
امانت سر باز زدند و ترسیدند و یکے پر و پیکان نداشت یعنی قابلیت
چہارم انسانی کہ حامل بار امانت بود پر و پیکان خود بینی و خود نمائی نداشت
بطلب صید بصحرا شدیم یعنی بطلب صید حقیقت کار بصحراے وجود
آمدیم چہار آہو دیدیم سہ مردہ بودند یعنی چہار مراتب عالم دیدیم سہ
مردہ بودند یعنی ناسوت و ملکوت و جبروت کہ نسبت با عالم لاہوت ہالک
اند کُلُّ شَیْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهٗ و یکے جان نداشت یعنی یکے
کہ عالم لاہوت بود جان نداشت اسے حقیقتے کہ بر وے پیدا آید نداشت بلکہ خود
ہمین حقیقت است کل حقایق را نہ کہ اورا حقیقت دیگر است۔ آن
برادر زر دار کمانکش برہنہ تیر انداز یعنی آن روح انسانی با تعبیہ
گنج مخفی ازان کمان بے خانہ و بے گوشہ یعنی با ستعدادے کامل
الطف با قابلیتے تمام کہ ہیچ کژی و خمیدگی نداشت آن تیر بے پر و
پیکان یعنی آن قابلیت بے خود نمائی و خود بینی را بران آہوے
بیجان زد یعنی برآن مقام حقیقت الحقایق ربط داد و عبارت چنین آمد
ثُمَّ دَنٰی فَتَدَلّٰی فَکَانَ قَابَ قَوْسَیْنِ اَوْ اَدْنٰی بیت

زہے بلند کمانے کہ در صفت دعوے ہمہ نشانہ او قلب قاب قوسین است

کمندے می بایست تا صید را بفتراک بندیم یعنی رابطہ می
بایست تا آن مقام قَابَ قَوْسَیْنِ اَوْ اَدْنٰی مربوط آن باشد بر قرار و
بر دوام۔ چہار کمند دیدیم سہ پارہ پارہ بودند و یکے دو کرانہ و
میانہ نداشت یعنی چہار رابطہ دیدیم یکے کمند عبادت ظاہری دوم
کمند عمارات و آبادانی باطنی سیوم کمند فنا فی التوحید چہارم کمند فنا ر الفنا۔

سہ پارہ پارہ بودند زیرا کہ در کمند عبادات ہمہ تاب خودی و دوی است
و در کمند عمارات باطن بیخ شرک است شبلی قدس سرہ فرمودہ التصوف
شرك لانہ صیانت القلب عن الغیر ولا غیر بزرگے دیگر
فرمودہ است افنیت عمرك فی عمارت الباطن فاین الفناء
فی التوحید۔ و در کمند سیوم کہ فنا فی التوحید است شعور باقی است
وتا شعور باقی باشد تفرقہ باقی باشد۔ از جنید قدس اللہ سرہ العزیز پرسیدند چہ
گوی در حق مردے کہ از ہستی ہیچ ندارد مگر مقدار رختہ خرما گفت المکاتب عبد مابقی علیہ درہم ؎

تا کہ تو دم میزنی ہمدم نۂ
تا کہ موئے ماندہ محرم نۂ

چہارم کمند فناء الفنا کہ عین بقا است۔ دو کرانہ و میانہ نداشت یعنی کرانہ ازل
و ابد و میانۂ حدوث و امکان صید را بدان کمندے کرانہ و بے میانہ
بر بستیم آن صید۔ لاہوتی بدین کمند باز بستیم ؎

با تو قرب قاب قوسین آنگہ افتد عشق را
کز صفات خود بعید المشرقین افتی جدا

خانہ می بایست کہ مقام کنیم و صید را پختہ سازیم یعنی ضابطہ
می بایست کہ قرارگاہ مقام فناء الفنا باشد تا رابطۂ آن رتبۂ لاہوتی بدین ضابطہ کامل
واکمل بود۔ چہار خانہ دیدیم یعنی چہار ضابطۂ ذکر دیدیم یکے ذکر لسانی دوم ذکر
نفسانی سوم ذکر قلبی چہارم ذکر روحانی سہ درہم افتادہ بودند و یکے
سقف و دیوار نداشت۔ یعنی سہ ذکر را ضابطہ درہم افتادہ بود کہ ذکر
اللسان لقلقہ و ذکر النفس وسوسہ۔ اما ذکر قلبی متضمن حرف و صوت است
و این سقف و دیوار اصل ذکر است۔ چہارم ذکر روحانی کہ اصل ہمہ ذکرہا
است و در وی ہیچ حرف و صوت نیست از ان گفت کہ یکے سقف و دیوا

نداشت دران خانہ بے سقف و دیوار در آمدیم۔ دیگے دیدیم برطاق بلند کہ ہیچ حیلہ دست بآن دیگ نمیر سید۔ یعنی دیگ عشق و محبت کہ بدان ہر خامے را توان پخت و یا دیگ اخلاق کہ بدان مقام تخلقوا باخلاق اللہ حاصل میتوان کرد و آن دیگ بر طاقچہ بلند سعادت ازلی و مشکوٰۃ رفیع عنایت لم یزلی نہادہ بود کہ رایگان با دست نمیرسید۔ مغاکؑ چہار گز زیر پاے کندیدیم دست بآن دیگ رسید یعنی در زمین نفس چہار گز مغاک کندیدیم۔ اول گز توبۂ نصوح دوم گز صدق و اخلاص سیوم گز تواضع و عجز و بیچارگی و شکستگی چہارم گز نیستی و فنا۔ آنگاہ بحکم من تقرب الی شبراً تقربت الیہ ذراعاً و من تقرب الیّ ذراعاً تقربت الیہ باعاً دست ہمت بآن دیگ رسید۔ و گویند چہار صفت از طبائع اربعہ کہ در آدمی پدید آمدہ است اول کبر کہ نتیجۂ آن آتش است دوم شہوت کہ ثمرۂ آن باد است سیوم حرص کہ شیمۂ آب است چہارم امساک کہ صفت خاک است۔ این صفات از پاے کندیدیم۔ چون آشکار ریختہ شد یعنی اتم و اکمل شد کہ بعبارت چنین آمد اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِيْنَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِيْ وَرَضِيْتُ لَكُمُ الْاِسْلَامَ دِيْنًا شخصے از بالاے خانہ فرود آمد کہ بخش من ہم بدہید نصیبے مفروض دارم یعنی بعد تکمیل این حال چنین خطرات آشکارا شد چہ عارفے کامل و مکمل باید با بصیرتے تیز ترکہ بر وی این خطرات باریک ظاہر گردد و معلوم شود کہ الشرک فی امتی اخفی من دبیب النملۃ التی تذہب فی لیلۃ مظلمۃ علی صخرۃ السوداء مورچہ سیاہ در خانۂ تاریک بر سنگے سیاہ میرود معلوم

است کہ چہ حد بصیرت باید کہ آنرا بہ بیند یا بد و عبارت کند فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ۔ یا حاسد قدیم شیطان کہ از بالا خانۂ سماوات فرود آمدہ است بدعوی در آمد کہ لَأَتَّخِذَنَّ مِنْ عِبَادِكَ نَصِيبًا مَفْرُوضًا یا خطرۂ نفسانی تقاضا کرد کہ لنفسک علیک حق یا خطرہ جاہ کشید لقولہ علیہ السلام آخر ما یخرج من رؤس الصدیقین حب الجاہ ۔ برادر کامل یعنی آنکہ بمقام تمکین چون خورشید می تافت و نجوم خطرات و ساوس را بنور روحانی دریافت و مکمل یعنی پیشوائے حقانی و عالم ربانی بود و در مقام بلند وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ زبان کشاد و در صدر مند مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَىٰ پہلوے صدق و اخلاص بار داد در کمین نشستہ بود یعنی در کمین خطرات بود استخوان شکار از دیگ بر آورد استخوان شکار کنایہ از شرک خفی است یعنی چنانکہ بعد پختہ شدن گوشت وگداختن آن استخوانہا کہ ناخوردنی است ظاہر میشود ہمچنین بعد از کامل و مکمل شدن سالک این پوشیدگیہا کہ نا محمود و حجاب راہ است معلوم میگردد بر تارک سروے زد زیرا کہ این وساوس وخطرات کہ از شیطان و نفس برمی خواست ہمہ بر سر ایشان زد۔ درخت سنجدے از پاشنہ پاے او بیرون آمد پاشنہ پاے کنایہ از زمین شور است کہ آنجا ہیچ نمیروید چنانکہ در پاشنہ پاے ہیچ موے نمیروید و درخت سنجدے کنایہ از خس آن زمین شور است یعنی آن خطرۂ خبیثہ پس میگوید قلوب این عرفا ہمچو بلدۂ طیبہ پاک و صاف گشتہ است پارۂ زمین شور گر درمیان بود کہ از وی این چنین خطرۂ خبیثہ روے نمود کہ ہرگز بکوشش طیب نگردد وَالَّذِي خَبُثَ لَا يَخْرُجُ إِلَّا نَكِدًا

بر سر آن درخت زرد آلو رفتیم یعنی بر سر آن درخت مرتاض زرد و نزار
شده رفتیم وادرا تہ پاے کردیم خربزه کاشته بودند و بفلاخن آب
میدادند یعنی آن ہنگام دیدیم اہل دنیا را کہ خربزه اعیان دنیا از معادن و نبات
و حیوان و انسان در پاے این نفس و ہوا کاشته اند و بفلاخن رجوع و قبول
پرورش میدہند از ان درخت باذنجان فرود آوردیم و قلیه
زردے ساختیم یعنی باذنجان زینت و زخارف دنیا آنچه تعلق با آن
درخت سابقه داشت ہمه فرود آوردیم و بآن چہار اعیان که معادن و
نبات و حیوان و انسان بود قلیه زردے ساختیم یعنی قلیه زرد روی آخرت
پنداشتیم تا از وعید این آیت سلامت گذشتیم که زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ
الشَّهَوٰتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِيْنَ وَالْقَنَاطِيْرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ
الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْاَنْعَامِ وَالْحَرْثِ
ذٰلِكَ مَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا و باہل دنیا گذاشتیم چندان
بخوردند که آماس گشتند یعنی متاع دنیا بی را چندان بتصرف و استعمال
در آوردند که مریض گشتند و دلہاے ایشان را مرض معنوی در گرفت که
فِیْ قُلُوْبِهِمْ مَرَضٌ عبارت از احوال ایشان آمد و طرفه تر آنکه ایشان
پنداشتند که دین و دل را پرورش میدہند که درست و مستقیم شده باشد
و پنداشتند که فربه شدند یعنی پنداشتند که به پیوند ارادت دین پروری
قوی حال شدند و ندانستند که آن ہمه نفس پرورست که سمن کلبک یا
کلک عبارت از احوال ایشان است از خانه بیرون نتوانستند
رفت یعنی از خانه طبیعت بیرون آمدن نتوانستند که لا یلج ملکوت
السماء من لم یولد مرتین

تو کز سرا ے طبیعت نمیروی بیرون کجا بکوے طریقت گذر توانی کرد
در نجاست خود ماند یعنی الدنیا جیفة وطالبها کلاب و
شر الکلاب من وقف علیها بزرگان گفته اند دنیا چون نجاست
عین است وخلق چون حدث ونفس چون جنابت وما بآسانی از
کید آن بیرون شدیم وبر در خانه نخفتیم یعنی بحکم قافلہ سالار علیہ السلام
کہ سیروا سبق المفردون قالوا وما المفردون یا رسول اللہ
قال المستظهرون بذکر اللہ یکبار گشتیم وما بآسانی از عقبات
طبیعت برگذشتیم مصراع

جریده رو کہ گذرگاه عاقبت تنگ است

وبسفر روان شدیم یعنی بحکم فرمان قدیم کہ یٰٓاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا مَا لَکُمْ اِذَا
قِیْلَ لَکُمُ انْفِرُوْا فِیْ سَبِیْلِ اللّٰہِ اثَّاقَلْتُمْ اِلَی الْاَرْضِ اَرَضِیْتُمْ
بِالْحَیٰوةِ الدُّنْیَا مِنَ الْاٰخِرَةِ ما در خانہ طبع وہوا نیاسودیم وبسیر
معنوی روان شدیم۔ ارباب تصوف واولوا الارباب
تعرف سر این حالات را بازنمایند۔ نظم

چون بنا ے خلقتم ایزد نهاد آدم اول باقلیم جماد
وز جمادی مردم نامی شدم بعد ازان حیوان انعامی شدیم
وصف حیوانی رہا کردم چو باز آدم در نوع انسان سرفراز
باز بگذشتم ز انسانی صفت در ملک راندم براق معرفت
وز ملایک چون گذشتم در علو کُلُّ شَیْءٍ هَالِکٌ اِلَّا وَجْهَهٗ

اللهم صل علی سیدنا محمد وعلی ال سیدنا محمد

تمام شد

شرح برہان العاشقین

از سلطان الاولیا صاحب القطبیۃ الکبری حضرت میر سید محمد کالپوی قدس اللہ سرہ العزیز

بسم اللہ الرحمن الرحیم

"قولہ تعالی وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ ۔ ما چہار برادر بودیم از ان سہ برہنہ بودند ویکے جامہ نداشت آن برادر برہنہ قدرے زر در آستین داشت ۔ ببازار رفتیم تا برائے شکار تیر و کمان بخریم ۔ قضا رسید ہر چہار کشتہ شدیم بست و چہار زندہ برخاستیم آنگاہ چہار کمان دیدیم سہ شکستہ بودند ویکے ہر دو گوشہ و ہر دو خانہ نداشت آن برادر برہنہ زردار کمان بے گوشہ و بے خانہ را بخرید ۔ تیرے می بایست ۔ چہار تیر دیدیم سہ شکستہ بودند ویکے پر و پیکان نداشت ۔ تیر بے پیکان خریدہ بطلب صید بصحرا شدیم ۔ چہار آہو دیدیم سہ مردہ بودند ویکے جان نداشت ۔ برادر برہنہ زردار کمان کش تیر انداز از ان کمان بے گوشہ و بے خانہ آن تیر بے پر و پیکان را بران آہوے بیجان زد ۔ کمندے می بایست تا صید را بفتراک بندیم ۔ چہار کمند دیدیم سہ

پارہ پارہ بودند و یکے ہر دو کرانہ و میانہ نداشت۔ صید را بآن کمند بیکرانہ
وبے میانہ بربستیم۔ خانہ می بایست کہ مقام کنیم و صید را پختہ سازیم۔ چہار خانہ
دیدیم سہ درہم افتادہ بودند و یکے سقف و دیوار نداشت در آن خانہ بے
سقف و بے دیوار در آمدیم۔ دیگے دیدیم بر طاق بلند نہادہ کہ ہیچ وجہ و حیلہ
دست بآن دیگ نمیرسید چہار گز زیر پاے کندیم تا دست بآن دیگ
رسید چون شکار پختہ شد شخصے از بالاے خانہ بیرون آمد و گفت کہ بخش تن
بدہید کہ نصیب مفروض دارم برادر کامل مکمل در کمین نشستہ بود استخوان
شکار از آن دیگ برآوردہ بر تارک سروے زد۔ درخت زرد آلو از پاشنہ
پاے وے بیرون آمد۔ بر سر آن درخت رفتیم خربزہ کاشتہ بودند و بفلاخن
آب میدادند۔ از آن درخت بادنجان فرود آوردیم و قلیہ زردک ساختیم
و باہل دنیا گذاشتیم۔ چندان بخوردند کہ آماسیدند۔ پنداشتند کہ فربہ شدند از
خانہ بیرون نتوانستند رفت۔ و در آنجا در نجاست ماندند و ما با سانی از کید
آن بیرون آمدیم و بر در خانہ بخفتیم و بسفر روان شدیم۔ ارباب حقیقت
و اولو الالباب معرفت سر این خیالات باز نمایند" نوتعریف

بسم اللہ الرحمن الرحیم

بعد حمد خدا و نعت سید الانبیا و منقبت آل و اصحاب مقتدا واضح
راے باطن آراے سالکان مسالک باد کہ روزے این بندہ بیکار نوتعریف
سید محمد والہ خاکسار تنہا نشستہ بود ناگاہ دو تن از فقرا وارد گردیدند یک
ورق کاغذ مرقوم مشتمل بر تمثیلہاے اسرار کہ عقل باسانی حل آن نتواند نمود آوردند
وگفتند کہ این ورق را از ملفوظات زبان گوہر فشان سید محمد حسینی گیسو دراز

نور اللہ مرقدہ یافتیم و بخدمت فضلا و علما بردیم و استکشاف معانی آن کردیم
فرمودند کہ این کلمات مہملہ نتیجہ خیالات بے فائدہ است معانی ندارد و کلام
سید محمد گیسو دراز نخواہد بود۔ از آنجا پیش فقرائے صاحب ارشاد و مشایخ
پاک اعتقاد بردیم و التماس حل این رموز مشکلہ کردیم جواب دادند کہ این عبارت
اسرار عاشقان حق و مستان جام معرفت مطلق است و غیر از ایشان کسے
را دسترس بر ادراک مقاصد آن نیست۔ پس ما چون از ہر دو جانب نا امید
شدیم این ورق پیش شما آوردیم کہ بدانیم چرا کہ خواجہ بندہ نواز گیسو دراز
این کلمات را مہمل نفرمودہ اند البتہ فائدہ در آن درج کردہ باشند۔ اکنون
شما چہ میفرمائید۔ گفتیم اے درویشان این ورق کاغذ بما سپارید و بعد از دو
سہ روز تشریف آرید تا فکرے در آن نمائیم اگر بعقل قاصر بندہ در آید برائے
شما شرح این کلمات بیاریم و این عقدۂ مخفی بر صاحبان فطرت بکشائیم
گفتند کہ مقصود ہمین است۔ پس قلم بر گرفتیم و توفیق از حق خواستیم و بامداد روح
پر فتوح آن بزرگوار شرح کلمات مذکور باین نوع آراستیم۔

قولہ تعالی وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ
يَتَفَكَّرُونَ۔ تقدیم این آیت بر کلمات مقصودہ برائے تبیین حقایق
در پردۂ تمثیلہا و ترغیب بتفکر در استدراک آن مطالب است۔ و معنی
آیت اینست کہ ما تمثیلہا را مثل میزنیم برائے ناس تا فکر و غور در آن
نمایند و ازین مثلہا مدعا را بکشایند۔ حق اینجا ناس فرمود انسان نگفت
چرا کہ انسان دیگر است و ناس دیگر۔ بدانکہ آدمی چہار گونہ است انسان
و آدم و بشر و ناس و برائے ہر نامے مقامے است یعنی در ہر مکان کہ
میرسد یک صفت تازہ در روپدید میشود و مناسب بآن صفت موسوم

میگردد۔ پس در وقتیکہ روح مجرد بود و ہنوز بقالب جسمانی اتصال و اختلاط نیافتہ بود و ہرگاہ کہ امانت را قبول نمود انسان گفتہ شد قولہ تعالی لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فِیْ اَحْسَنِ تَقْوِیْمٍ۔ بعد از ان چون خاک خمیر شد و قالب مرتب گشت نام او آدم کردند قال النبی صلی اللہ علیہ و الہ وسلم کنت نبیًا و آدم بین الماء و الطین۔ بعد از انکہ از نفخ روح امتزاج علوی و سفلی باہم مرکب شد و لطافت نور روحانی و کثافت ظلمت جسمانی ہردو شریک شدند در آن صورت بشر گفتہ شد قولہ تعالی اِنِّیْ خَالِقٌۢ بَشَرًا مِّنْ طِیْنٍ۔ بعد از آنکہ ظہور غفلت و نسیان در و پیدا شد و عہد فراموش کرد و حرف شیطان را شنیدہ گندم خورد آن زمان ناس گفتہ شد یعنی نسیان کنندہ قولہ تعالی وَاِنَّ كَثِيْرًا مِّنَ النَّاسِ بِلِقَآئِ رَبِّهِمْ لَكٰفِرُوْنَ۔ پس کسیکہ شقی و سراپا بد است مثل کفار و فاسق او ناس است و کسیکہ اوصاف نفاق حمیدہ کم دارد و اخلاق ذمیمہ بیشتر مثل راقم حروف و دیگر مسلمین او بشر است او در قید بشریت ماندہ و کسیکہ اخلاق ذمیمہ کمتر و اوصاف حمیدہ بیشتر دارد نیک و در عبادت الہی سرگرم است مثل مومنان صالح و عابدان قانع او آدم است کہ آثار آدمیت از وظاہر میگردد۔ و کسیکہ نفس او مطمئنہ شدہ باشد و از کدورات بشریت پاک گردیدہ و در عبودیت و محبت الہی و فنائے خود بدرجہ کمال رسیدہ مثل انبیاء و اولیائے کامل او انسان است۔ انسان شدن مشکل است بلکہ آدمیت ہم کمیاب است و عالم پر از ناس و بشر است۔ پس خلاصۂ مقصود ازین تقریر آنکہ خلقت انسانیت کہ حقیقت روحانیت اول شدہ و خلقت آدمیت و بشریت و ناسیت کہ حقیقت جسمانیست و

از امتزاج قالب صورت یافتہ بعد ازان شدہ۔ لہذا سید حسینیؒ اول از حقیقت روحانی شروع نمودہ میفرماید کہ ما چہار برادر بودیم مراد از چہار گونہ ارواح است نباتی وحیوانی وانسانی ناطق کہ آنرا نفس ناطقہ گویند وانسانی قدسی۔ اگرچہ محققان در ارواح اربعہ جمادی را دخل نمودہ روح انسانی ہمہ را یک قسم شمردہ اندلیکن در روح جمادی فقط قوت ثقل جسم است کہ مثل ارواح دیگر قوت نشو ونما ندارد ومقصود درین مقام آن ارواح اند کہ استعداد قوتہا وقابلیتہا دارند وآن نباتی وحیوانی وانسانیست۔ و ارواح انسانی یکسان نیست در عوام الناس دیگر است ودر انبیا واولیا روح کامل دیگر۔ وسید محمد گیسو دراز از ارواح اربعہ یکے را کامل ومکمل شمردہ یعنی روح انسانی کہ در ہرکس کامل نمی باشد بنا بر آن دو قسم تفریق یافت ناطق وقدسی۔ اما روح نباتی یعنی اشجار وگیاہا تنہا قوت نباتیت دارد کہ نشو ونما وصفا وطراوت است۔ و روح حیوانی یعنی روح بہائم وطیور باوجود قوت نباتیت قوت حیوانیت ہم دارد وآن اکل وشرب وخواب وبیداری وتوالد وتناسل است کہ در نباتی نیست۔ و روح انسانی ناطق باوجود قوت نباتیت وحیوانیت قوت انسانیت نیز دارد وآن ناطقہ ومیزہ است کہ در نباتی وحیوانی نیست۔ و روح قدسی یعنی روح انسانی کامل باوجود قوت نباتیت وحیوانیت وناطقہ ہر آئینہ قوت قدسیہ نیز دارد کہ آن صفات ملکی وکشف معاملات غیب است کہ در آن سہ ارواح نیست۔ پس میفرماید کہ ما چہار گونہ ارواح بودیم رباعی

دہ بار بگفتمت کہ نہ بار بگیر بگریز زہشت وہفت زنہار بگیر
شش پنج وچہار وسہ وفا نکنند بگذار دوی را ویکے یار بگیر

مراد از وہ براے بیت و نہ مراد از نہ طبق آسمان و ہشت مراد از ہشت بہشت
است و ہفت مراد از ہفت دوزخ است و شش مراد از شش جہت
است و پنج مراد از حواس خمسہ است و چہار مراد از اربع عناصر است و سہ
مراد از موالید ثلثہ است و مراد از دو دین و دنیا است و مراد از یک اللہ
است **از آن نہ وہ** یعنی از نہ فلک چراکہ ارواح افلاکی اند و اجسام خاکی۔ اما
افلاک سبعہ از قمر تا زحل و مشتری مشہور اند و ہشتم فلک منازل و نہم فلک البروج
عرش و کرسی را شمردہ اند و نہ فلک مقرر نمودہ اند اما ارباب عرفان کہ بدیدۂ
باطن دائرہ وجود را دیدہ اند عرش و کرسی را ماورای فلک المنازل
و فلک البروج مشاہدہ نمودہ اند و نہ فلک را غیر از عرش و کرسی شمردہ اند۔
سہ برہنہ بودند یعنی ناقص بودند و از لباس کمالیت عریان و آن روح
نباتی و حیوانی و انسانی ناطق است کہ آنہا ہنوز بدرجہ لطافت نرسیدہ
اند کہ اوصاف قدسیہ ندارند بنسبت بروح قدسی بیجامہ اند۔ **و یکے جامہ
نداشت** یعنی جسم و جسد نداشت و آن روح قدسی است یعنی روح انبیا
و اولیا کہ آلودہ بلد و رات جسمانی نیست برخلاف آن سہ قسم ارواح کہ متعلق
بہ ابدان اند و روح قدسی موصوف بفیضے است کہ از جناب قدسی میرسد و
چون روح انسان مورد فیوض قدسی میشود آن وقت موسوم بقدسی
میگردد پس بنسبت بآن سہ ارواح از کثافت جسمانی پاک است۔ **آن
برا در برہنہ قدرے زر در آستین داشت** مراد از زر گنج مخفی
است بموجب حدیث قدسی کنت کنزا مخفیا فاحببت ان اعرف
فخلقت الخلق یعنی بودم من گنج پوشیدہ پس بدرستیکہ دوست داشتم
اینکہ شناختہ شوم پس آفریدم خلق را تا شناختہ شوم۔ شناسائی آن گنج مخفی

چنانچہ حق شناختن است تنہا روح قدسی دارد پس از گنج مخفی روح قدسی
فیض میابد بنابران زر در آستین داشت۔ بباز ار رفتیم یعنی بازار کثرت
تعینات و تنوع ممکنات کہ از تصرف اسما و صفات حضرت واحدیت
در دائرہ وجود در آمدہ اند۔ تا برائے شکار تیر و کمان بخریم مقصود از
شکار مکاشفہ انوار ذات و صفات خالق بے ہمتا است۔ قضا رسید
ہر چہار کشتہ شدیم یعنی در معرض خطاب آمدیم چرا کہ آیتہ کریمہ وَاِذْ اَخَذَ
رَبُّكَ مِنْ بَنِىْٓ اٰدَمَ مِنْ ظُهُوْرِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَاَشْهَدَهُمْ
عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوْا بَلٰى شَهِدْنَا چون آفریدگار مطلق ارواح را پیش از اتصال آن بابدان برائے بستن عہد میثاق
در علم خویشتن جلوہ داد ارواح بہیبت آن از ہوش رفتند گویا کہ کشتہ شدند۔
و بست و چہار زندہ برخاستیم یعنی بعد از انکہ ارواح بخطاب اَلَسْتُ
بِرَبِّكُمْ نواختہ شدند در جواب بَلٰى شَهِدْنَا گفتند کہ ایشان را لذتے
و راحتے حاصل شد کہ گویا باز زندہ شدند و در استعداد خود قوتہا دریافتند
و مقصود ازین بست و چہار آنست کہ در چہار قسم ارواح بست گونہ قوت
یافتیم چون چہار را با بست ضم کنیم بست و چہار میشود۔ اما ازان بست گونہ
قوتہا در روح نباتی پنج قوت کہ جاذبہ و ماسکہ و نامیہ و ہاضمہ و مولدہ است
اما جاذبہ یعنی نباتات آب و ہوا را در خود جذب میکند و ماسکہ یعنی آنرا مسک
نمودہ در خود نگاہ میدارد و ہاضمہ یعنی آب و ہوا ہضم میسازد و نامیہ یعنی نمو
میکند و نشو و نما میسازد و مولدہ یعنی برگ و گل و میوہ از آنہا تولد میشود۔
و در ارواح حیوانی نیز زیادہ بر آنہا پنج قوت کہ آن ذائقہ و شامہ و باصرہ
و سامعہ و لامسہ است۔ اما ذائقہ ماکولات و مشروبات دارد و تلخ و ترش

وشیرین را ازہم فرق مینماید۔ شامّہ یعنی امتیاز بوہا شنیدن میکند۔ د باصرہ یعنی می بیند۔ وسامعہ یعنی صداہارا میشنود۔ ولامسہ یعنی لمس بدن گرمی وسردی ونرمی ودرشتی رادرمی باید۔ و در روح انسانی ہم زیادہ برین پنج قوت عقل مدرکہ وتخیلہ وحافظہ وفکر ممیزہ وحسیہ مشترکہ۔ اما عقل مدرکہ یعنی بنی آدم عقل نظری وعملی دارد و در تعقل می آرد ہر چیز را وتخیلہ یعنی قوت خیالہاے دور دراز دارد وحافظہ یعنی حقایق اشیا را حفظ میسازد وفراموش نمیکند برخلاف حیوانات وفکر ممیزہ یعنی قوت امتیاز درحقیقت نیک وبد وحق وباطل دارد۔ وحسیہ مشترکہ یعنی چنانچہ حیوانات پنج حواس ظاہر میدارند آدمی زاد نیز پنج حواس باطن ہم میدارد ومشترکہ بحواس ظاہری چنانچہ مولوی معنوی فرماید مثنوی

پنج حسہا ہست جز این پنج حس آن چو زر سرخ این حسہا چو مس
حس ابدان قوت ظلمت میخورند حس جان از آفتابے میچرند

وظاہر است کہ دیدن وشنیدن وچشیدن وبوئیدن ولمس کردن آدمی زاد دیگر است وحیوانات دیگر۔ و در روح حیوانی قدسی نیز زیادہ براینہا پنج قوت اول لطافت وبکروحی وصافی۔ دویم سیرت ملکی کہ محتاج بخوردن وخفتن وامثال آن نیست۔ وسوم کشف قبور وکنوز یعنی آگاہی از حال دفینہا کہ درخاک اند۔ چہارم مشاہدہ عالم ملکوت کہ عالم غیب وعالم امر است ومکاشفہ عالم جبروت کہ عالم صفات ولاہوت کہ عالم ذات است پنجم الہام یعنی از غیب ملہم میشود بامور مخفیہ۔ پس ارواح اربعہ بابست گونہ قوت بست وچہار زندہ برخاستند۔ اگر کسے گوید از جائیکہ شما خبر میدہید این چہار گونہ ارواح ہنوز درقید جسمانی نیامدہ بودند پس این قوت ہا دراستعداد آنہا شد۔ واین قابلیتہا را درخود یافتند نہ آنکہ این قوتہا از

ارواح بظهور آمدند۔ **آنگاه چهار کمان دیدیم** مراد از چهار کمان مجاهده و
مراقبه و مشاهده و مکاشفه است اول جهاد اکبر با نفس اماره یک کمان کشتی
است۔ دوم در تصور مرشد دینی وغیر آن بمراقبه ختم شدن دیگر کمان کشتی است
سیوم از مراقبه بمشاهدهٔ اسرار ملکوتی دل را کشیدن و نرم ساختن دیگر کمان کشتی
چهارم شکار تجلیات بمکاشفه انوار ذات و صفات نمودن دیگر کمان کشتی
سه شکسته بودند یعنی کمان مجاهده و مراقبه و مشاهده چراکه مجاهده و مراقبه
بے مشاهدهٔ تجلیات آثاری و افعالی که مخصوص بعالم خلق و عالم امر است
ناقص است و مشاهده که شامل بر تجلیات آثاری و افعالی است نسبت
بمکاشفه تجلیات صفاتی و ذاتی که مخصوص بعالم جبروت و لاهوت است
ناقص است۔ **و یکے هر دو گوشه و هر دو خانه نداشت** یعنی کمان
مکاشفه انوار ذات و صفات زیرا که ذات حق از مکان و زمان و از
ابعاد ثلثه که طول و عرض و عمق باشد و از جهات سته که قبل و بعد یمین و
یسار و تحت و فوق باشد منزه و مبرا است پس هر دو گوشه و هر دو خانه
نداشت۔ **آن برادر برهنه زر دار** یعنی روح انسانی قدسی که چیزے
از گنج مخفی در دستش بود۔ **کمان بے گوشه و بے خانه را بخرید**
یعنی از مجاهده و مراقبه و مشاهده بمکاشفه رسید و آنرا خوش کرد۔ **تیرے
می بایست** برائے شکار کردن تجلیات ذاتی و صفاتی از کمان مکاشفه
چهار تیر دیدیم مقصود از چهار تیر چهار گونه ذکر است جلی لسانی و جلی قلبی
و خفی قلبی و خفی سری چراکه برائے شکار مقصود تیرے نیست بهتر از نام
خدا و یاد خدا۔ اما جلی لسانی آنست که کسے یاد خدا بزبان کند و دل از تعظیم
و اجلال آن نام غافل باشد و جلی قلبی آنست که بفرموده دل و اعتقاد و

اعتراف بر عظمت و اجلال حضرت صمدیت نام حق بر زبان یاد نماید۔
وخفی قلبی آنست زبا نزا دران دخلے نباشد بلکہ دل از روے تعظیم واجلال
درخود ذکر حق نماید۔ وخفی سری آنست کہ زبان دل را ہمدران حال
جنبش نباشد بلکہ روح وسر از جوش محبت بفنا ے نفس وقالب ذکر محبوب
حقیقی نماید۔ سہ شکستہ بودند یعنی ہر دو قسم جلی وخفی قلبی نیز چراکہ این ہر
سہ ذکر نسبت بخفی سری ناقص اند وانبیا واولیاے کامل علی الاتصال
در ذکر سری مشغول اند۔ ویکے پر و پیکان نداشت غرض از پر و
پیکان یاوری زبان ودل است وگرنہ ذکر خفی سری از ہر دو بے نیاز
است۔ تیرے پر و پیکان خریدہ لہذا این تیر را برگزید وخوش کرد۔
بطلب صید یعنی تجلیات صفاتی وذاتی لبصحرا شدیم یعنی بصحراے
دائرہ وجود در رفتیم۔ چہار آہو دیدیم یعنی چہار عالم ناسوت وملکوت و
جبروت ولاہوت زیراکہ شکارگاہ تجلیات جزاین چہارم عالم نیست اما عالم
ناسوت کہ عالم خلق وعالم شہادت وعالم آثار است شکارگاہ تجلیات
آثاریست وملکوت کہ عالم امر وعالم غیب وعالم افعال است شکارگاہ
تجلیات افعالیست۔ وجبروت کہ عالم واحدیت وتجلی ثانی وعالم صفات
است شکارگاہ تجلیات صفاتیست کہ مشتمل بر کثرت اضافات وبعد
اعتبارات است ولاہوت کہ عالم احدیت وتجلی اول وعالم ذات است شکار
گاہ تجلیات ذاتیست کہ مخصوص بوحدت ویکتائی ذات است سہ مردہ بودند یعنی
عالم ناسوت وملکوت وجبروت کہ اینہا نسبت بلاہوت کہ ہویت بحت است مردہ اند
ووجود وآثار وافعال وصفات مشروط بوجود است ویکے جان نداشت یعنی
عالم لاہوت کہ عالم ذات است واین روشن ومبرہن است کہ حیات ذات آن

Margin note: نہ ہمدران حال جنبش

حی وقیوم وابسته بجان نیست بلکه او خود حی است وجان آفریدۀ اوست
برادر برہنه زرد ار کمان کش تیر اندازیعنی روح انسانی قدسی
ازان کمان بے گوشه وبے خانه که مکاشفه باشد آن تیر بے
پر وپیکان راکه ذکر خفی سری باشد بر آن آہوے بیجان زد یعنی بعالم
غیب ہویت که عالم ذات است الفت گرفت کمندے می بایست
تا صید را بفتراک بندیم یعنی ضرور شد که فکر کنیم تا این شکار از دست
نه رود و با سر روح مکاشفه ذات وصفات حق پیوسته ومحکم بسته باشد چرا
که شیطان در کمین است حضرت موسیٰ علیه السلام گفت که مَآ اَنْسٰنِیْهُ
اِلَّا الشَّیْطٰنُ یعنی مراد ر فراموشی نینداخت مگر شیطان ہرگاه که آن ملعون
دل موسیٰ علیه السلام راکه پیغمبر خدا بود در فراموشی انداخته بدیگرے چه رسد نعوذ
باللّٰه منه۔ چهار کمند دیدیم یعنی کمند عزلت وکمند خلوت وکمند الفت و
کمند وحدت ۔ اما عزلت گوشه گیری وکم اختلاطی با خلایق است وخلوت تنها
دریاد حق بودن است و ہیچ کس را پیش خود وہیچ خطره در دل خود راه ندادن
است ۔ والفت در دام محبت محبوب گرفتار شدن است ووحدت با
محبوب یکے شدن واز خود کلی بر آمدن است سه پاره پاره بودند یعنی کمند
عزلت وخلوت والفت چراکه عزلت وخلوت یقین که بے الفت ومحبت حق پاره پاره
اند والفت نیز تا بمرتبه وحدت با محبوب نرسد ناقص است زیراکه شان عشق و
معراج آن اینست که دورا یکے سازد واز دوئی فیما بین اثرے نگذارد
ویکے ہر دو کرانه ومیانه نداشت در فرس قدیم کناره راکرانه گویند
یعنی کمند وحدت که عالم یکتائی ذات است یقین که کرانه ومیانه ندارد و

ـــــــــــــــــ
سہ این قول حضرت ہارون است علیه السلام۔ در ہر دو نسخہاے منقول عنہا از سہو کتابت لفظ "موسیٰ" نوشته شده است
ع ح

از جہات ستہ وابعاد ثلثہ مبرا است۔ صید را بآن کمند بیکرانہ و
بہمیانہ بر بستیم یعنی برخود لازم گرفتیم۔ خانہ می بایست کہ مقام کنیم
و صید را پختہ سازیم یعنی روح را بآن ظرو منہ ہرچند کہ قدسی باشد
تا دران صید پختہ شود از قوت روح قوت قلب حاصل آید چہار خانہ
دیدیم یعنی عناصر اربعہ کہ خاک و باد و آب و آتش است سہ در ہم افتادہ
بودند خاک و آب و آتش چرا کہ خاک منہدم میگردد و آب خشک میشود و آتش
می میرد و یکے سقف و دیوار نداشت آن باد است یعنی ہوا کہ
سقف و دیوار ندارد و مجسم نیست و سبک روح است۔ در آن خانہ بے
سقف و بے دیوار در آمدیم یعنی درخانہ عشق حق کہ مقام لطافت
است و فی الواقع در خانہ محبت الہی جسمانیت نیست و ہوائے آن خانہ
لطافت سبکروح است۔ دیگے دیدیم یعنی دیگ عشق کہ ہمیشہ در جوش
است بر طاق بلند نہادہ یعنی بر طاق سعادت کہ آن طاق کمشکوٰۃ
فِيْهَا مِصْبَاحٌ است و در کلام مجید آمدہ اَللّٰهُ نُوْرُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ
مَثَلُ نُوْرِهٖ كَمِشْكٰوةٍ فِيْهَا مِصْبَاحٌ ط اَلْمِصْبَاحُ فِيْ زُجَاجَةٍ ط اَلزُّجَاجَةُ
كَاَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُّوْقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُّبٰرَكَةٍ یعنی خدا نور آسمان
و زمین است و تمثیل نور او مثل طاقچہ است کہ در آن چراغ است و آن
چراغ در شیشہ است شفاف مثل ستارہ درخشندہ و مالیدہ شدہ است
از شجرۂ مبارک۔ ارباب عرفان و محققان گفتہ اند کہ روح مومن طاقچہ است
و نور روح محمدی شیشہ است بران طاق و نور وجہ اللہ چراغ است دران
شیشہ کہ بہیچ وجہ و حیلہ دست بآن دیگ نمیرسد چہار گز زیر
پائے کندیدیم یعنی چہار گونہ فنا بدست آوردیم۔ اول فنائے استیصال

نفس امارہ وپاک شدن از اخلاق ذمیمہ نفسانی وشیطانی کہ آنرا تزکیہ نفس فرمایند۔ دوم فناے فانی شدن در تصور مرشد کامل کہ آنرا فنا فی الشیخ گویند سوم فناے فانی شدن در تصور حقیقت محمدی کہ زبدہ حقیقت انسانیت کہ آنرا فنا فی الرسول گویند۔ چہارم فناے فانی شدن در مکاشفۂ انوار ذات وصفات وقدم بر راہ موتوا قبل ان تموتوا گذاشتن کہ آنرا فنا فی اللہ دانند۔ پس ہرگاہ کہ باین چہار گونہ فنا فانی شدیم تا دست بآن دیگ رسید چراکہ بے فناے خود دست بنعمت عشق حقیقی نمیرسد۔ چون شکار پختہ شد یعنی ضابطہ بکمال رسید شخصے از بالاے خانہ بیرون آمد یعنی ابلیس ملعون۔ بالاے خانہ براے آن فرمودہ کہ ابلیس از آتش است چنانچہ خود گفت خَلَقْتَنِيْ مِنْ نَارٍ وآتش سرکش است میل بہ بالا میکند پس ابلیس از بالا سر برآورد وگفت کہ بخش من بدہید کہ نصیب مفروض دارم قولہ تعالی وَإِنْ يَّدْعُوْنَ إِلَّا شَيْطٰنًا مَّرِيْدًا لَّعَنَهُ اللّٰهُ۔ وَقَالَ لَأَتَّخِذَنَّ مِنْ عِبَادِكَ نَصِيْبًا مَّفْرُوْضًا وَّلَأُضِلَّنَّهُمْ وَلَأُمَنِّيَنَّهُمْ وَلَاٰمُرَنَّهُمْ یعنی اشقیا دعوت نمیکنند مگر شیطان مردود را ولعنت نمودہ خدا او را و شیطان در جناب الہی گفت کہ ہرآئینہ میگیرم از بندگان تو نصیب فرض کردہ شدہ یعنی گمراہ میکنم آنہا را در امانی یعنی در آرزوہاے دور ودراز می اندازم وامر میکنم آنہا را بسوے اعمال خبیثہ وشنیعہ افعال بنابران شیطان خواست کہ خللے اندازد۔ برادر کامل مکمل یعنی روح انسانی قدسی بجنید بن کمالات رسیدہ در کمین نشستہ بود یعنی از مکر آن ابلیس پر تلبیس غافل نبود۔ استخوان شکار از ان دیگ برآوردہ بر تارک سرِوے

زو مراد از استخوان شرک خفی است که هرچند آدمی مومن و صالح باشد تا بمقام وحدت نرسیده است از اثنینیت که دوئی است یعنی وہم خودی بر نیا مده شرک خفی دارد روح قدسی پاک خازن نقد وحدت است آن استخوان شرک خفی را از دیگ عشق بر آورده بر سر آن سگ زد۔ درخت زردآلو از پاشنه پاے وے بیرون آمد یعنی شجره خبیثه که درخت حب دنیا است دور دلهاے مردم ریشه دوانیده از قدم نامبارک ابلیس پیدا شد قوله تعالی اِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِیْ اَصْلِ الْجَحِیْمِ طَلْعُهَا كَاَنَّهٗ رُءُوْسُ الشَّیٰطِیْنِ یعنی بدرستیکه شجره خبیثه درختے است بر آمده در قعر دوزخ یعنی درک الاسفل وطلعت آن مثل سرہاے شیاطین است بر سر آن درخت رفتیم یعنی نزدیک آن درخت زردآلو رفتیم وبچشم عبرت نما تماشا بین آن شدیم که ثمرداش زرد روئی دارین است خربزه کاشته بودند مقصود از خربزه اہل دنیا است که براے لذات جسمانی بریکدیگری افتند وبفلاخن آب میدادند مراد از فلاخن رجوع وقبول مردم است یعنی اہل دنیا حب مال وجاه را برجوع وقبول خلق پرورش میکردند۔ از ان درخت بادنجان فرود آوردیم یعنی بادغرور را که نشان روسیاہی است از ان بزیر انداختیم وقلیه زردک ساختیم یعنی قلیه زردک که طلاے زرد است پختیم وبا اہل دنیا گذاشتیم که اینا روسیاہی دارین زرد روی ایشان بود۔ چندان بخوردند یعنی آن قدر از روے حرص دران لقمه تصرف کردند که اماسیدند پنداشتند که فربه شدند فربہی تن پروران در نظر ارباب بصیرت آماس است که آنہا اشتباه بفربہی کرده اند از خانه بیرون نتوانستند رفت یعنی

از خانہ دنیا چرا کہ گذرگاہ عافیت تنگ است اہل تجرید و تفرید ازین گذرگاہ
تنگ میتوانند گذشت کہ فربہان مال حرام کہ آلودہ بہ علایق جسمانی انداز
خانہ دنیا برآمدن نتوانستند۔ در آنجا در نجاست مانند یعنی در نجاست
دنیا چنانچہ رسول اکرم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم میفرمایند الدنیا جیفۃ
وطالبہا کلاب یعنی دنیا مردار است وطالبان آن مردار سگانند
و ما بہ آسانی از کید آن بیرون آمدیم یعنی بہ امداد فیض قدسی از دست
خطرات شیطانی رہا شدیم و مکر شیطان با ما کار نتوانست کرد قولہ تعالیٰ اِنَّ کَیْدَ
الشَّیطٰنِ کَانَ ضَعِیفًا و بر در خانہ بخفتیم دروازہ برآمدن از خانۂ دنیا و داخل
شدن در خانۂ عقبیٰ قبر است کہ آنرا اول منزل گویند یعنی از خانۂ دنیا نقل کردہ
در گور کہ دروازہ است خوابیدیم و نہ گفت کہ مردیم چرا کہ دوستان خدا موت
اختیاری بدست آوردہ از فنا فی اللہ بمرتبۂ بقا باللہ رسیدہ اند و ہمیشہ زندہ اند ہمیں
ورفتن انہا از دنیا انتقال کردن است از یک خانہ بخانۂ دیگر چنانچہ رسول مقبول علیہ
السلام فرمودہ است ان اولیاء اللہ لایموتون بل ینتقلون من دار الی دار و پروردگار
عالمیان نیز اشارہ فرمودہ وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ یُّقْتَلُ فِی سَبِیلِ اللہِ
اَمْوَاتٌ بَلْ اَحْیَاءٌ وَّلٰکِنْ لَّا تَشْعُرُوْنَ یعنی مگوئید شما
دران کسانیکہ خود را در راہ خدا کشتہ اند مردگان یعنی آنہا را مردہ مگوئید
بلکہ زندہ اند لیکن شما شعور ندارید کہ این معنی را دریابید پس میفرماید کہ
بر در خانہ بخفتیم و بہ سفر روان شدیم یعنی سفر عقبیٰ کہ سفر از فنا فی اللہ
بسوے بقا باللہ است۔ باید دانست کہ ارباب عرفان فرمودہ اند
السفر سفران سفر الی اللہ و سفر فی اللہ یعنی سفر دو قسم
است سفر بسوے خدا و سفر در خدا تا اینجا کہ بیان شد ما چنین و چنان

کردیم اول سفر الی اللہ بود دوم سفر فی اللہ یعنی سفر در خدا آن سفر اول بتمام
باخر آمد و این سفر دوم فی اللہ ہمیشہ برقرار ماند۔ ارباب حقیقت و
والوالالباب معرفت سر این خیالات باز نمایند یعنی اہل
سلوک باطنی بتعرف وشناسائی ازین راز تمثیلہا بکشایند وادا نمایند۔
الحمد للہ کہ بر و الہ خدا پوشیدہ نماند کہ انچہ منکشف شدہ بود در خدمت
اولی الالباب عرض نمود اگر کسے این شرح را پسند نفرماید ما آزردہ
نمیشویم بہتر ازین تقریر نمایند والسلام والاکرام۔

تمت

شرح برہان العاشقین

از

مولانا محمد رفیع الدین محدث دہلوی قدس سرہ العزیز

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

بعد از حمد حضرت اللہ ودود و درود بر پیغامبر والا جاہ و بر آل و اصحاب دین پناہ بندۂ مسکین محمد رفیع الدین بن شیخ الاسلام زبدۃ العرفا باللہ سیدی وسندی ولی اللہ ابن الشیخ العظیم مولانا عبد الرحیم اسکنہما اللہ فی اعلی علیین والحقنا بہم الصالحین وامینما ید کہ بعضے از یاران حل سمرے[1] از اسمائے حضرت غریب[2] نواز محمد گیسو دراز قدس اللہ سرہ درخواستند انچہ حاضر الوقت شد بترقیم می آید۔

---

[1] این معما موسوم بہ برہان العاشقین است مضمون مستقلے است کہ حضرت سید محمد گیسو دراز علیہ الرحمہ تحریر فرمودہ اند و این را با کتاب اسمار الاسرار کہ یکے از تصانیف اوشان است ہیچ تعلقے نیست۔ آن بزرگ را کہ این معما را پیش مولانا محمد رفیع الدین قدس سرہ آوردند غالبا مسامحت شد کہ این را سمرے از کتاب اسمار الاسرار انگاشتند۔ ع ح۔

[2] غریب نواز معمولاً حضرت خواجہ خواجگان معین الدین چشتی را میگویند و حضرت سید محمد گیسو دراز بلقب "بندہ نواز" مشہور اند۔ ع ح

قال العارف المحقق رفعه الله قدره باسمه سبحانه الحمد لله رب
العلمین والصلوۃ والسلام علی رسوله محمد وآله اجمعین
قوله تعالی - وَتِلْكَ الْاَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُوْنَ
بدانکه ما چهار برادر بودیم یعنی کون وفساد چهار عنصر بودند از نه دیهه
یعنی در جوف نه فلک سه جامه نداشتند یعنی نار و هوا و ماء سطح ملون که
از نفوذ نظر حائل باشد نداشتند بلکه شفاف اند و یک برهنه بود یعنی
ارض در دید چشم آشکار بود - آن برادر برهنه درست زر در آستین
داشت یعنی زمین فراوان صور و هیئات عرضیه در استعداد داشت
بیازار رفتیم تا بجهت شکار تیر و کمان بخریم یعنی همه در عالم ترکیب
داخل شدند تا استعداد وهبی وکسبی بدست آرند و تحصیل کمالات عالم
تجرد نمایند قضا رسید هر چهار کشته شدیم یعنی به استیلاے قواے
فلکی وروحانی از کواکب و ارباب الانواع صور بسایط مخفی و مضمحل گشت
بست و چهار زنده برخاستیم بعد از فعل و انفعال بست و چهار
قسم مزاج پیدا شدند هشت مزاج اعتدال و هشت مزاج غیر اعتدال و هشت
مزاج اختلال - بیانش آنکه تکافوے حقیقی حرارت با برودت و یبوست
با رطوبت معاً محال است لاجرم مرکب را بجانبے انحراف خواهد بود اگر
بیک کیفیت بود چهار مزاج مفرد است و اگر بدو کیفیت غیر متضاد بود چهار
مزاج مرکب است این هشت مزاج اگر بافعال جنبه مرکب ملایم است
مزاج اعتدال است و اگر مخالف است مزاج غیر اعتدال است و
اگر منافی است مزاج اختلال است - و چهار قسم ترکیب مراد باشد تصویرش
آنکه مساوات چند جزو غیر مغلوب در مرکب مستدعی انحلال ترکیب است

بسبب تساوی میول تو جز مغلوب قاصر بر اجتماع نتواند شد لاجرم یکی غالب
خواهد بود پس پیش ترکیب ثنائی دوازده محسوب شوند و چهار ترکیب ثلاثی نیز
دوازده و یک ترکیب رباعی چهار ازین بست و هشت دو ثنائی آب و
آتش و دو ثلاثی اینها با هوا است که هوا مغلوب است بسبب رقت
قوام سهل الانحراف است و بسبب آن لطیف جوهر رنگ شریک غالب
گرفته مدافع مغلوب میشود بست و چهار ترکیب باقی صالحه باشند۔ آنگاه
چهار کمان دیدیم یعنی بعد از استقرار مزاج چهار درجهٔ کمال اول طبائع
پیش آمد که هر یکی برای صدور آثار چون کمال است سه ناقص بودند
یعنی صورت معدنی و نباتی و حیوانی از وصول بعالم تجرد قاصراند و یکی
دو خانه و دو گوشه نداشت یعنی نفس ناطقه که صورت انسانی است
دو جز ماده و صورت دو طرف استعداد نداشت که مجرد بذات بود۔
آن برادر زر دار برهنه آن کمان بی خانه و بیگوشه بخرید
یعنی بدن ارضی نفس ناطقه را قبول کرد۔ تیری می بایست یعنی نفس
ناطقه را برای ایصال بامورخانه چه از ذات خود قوای ادراک می یابند
چهار تیر دیدیم سه شکسته بودند یعنی چهار قوت یافت یکی حس مشترک
که دریابندهٔ صور جزئیه است دوم وهم که دریابندهٔ معانی جزئیه است سوم
عقل که دریابندهٔ کلیات است این هر سه شکسته پای اند با نچه نظیر ندارد
و منزه از محسوسات نیست نمی تواند رسید و یکی پر و پیکان نداشت
یعنی چهارم که نور ایمان از پریدن و زوال و خلیدن و شبهات درگذشت
هست قال نبیین ۱ التجلی النفس ها او یا الا آن تیر بی پر و پیکان
خریدیم و بطلب صید در صحرا شدیم یعنی به شرف ایمان صحیح

گشته بتائید آن طالب کشف حقیقت گشتیم۔ وتحقیق این نکته آنست که هر نوع
علمی که بحصول صورت باشد خالی از کیفیت وطالبیت نیست راه بسوی
بے کیف و اصل محض ندارد و وسیلهٔ وصول بآنحضرت جز معرفت اجمالی
لحاظی صرف که ایمان بالغیب نام دارد نتواند بود۔ چهار آهو دیدیم
یعنی بطفیل دوام توجه بعالم اطلاق چهار حقیقت مشهود گشتند سه مرده بودند
یعنی سه حقیقت که باصطلاح اهل تصوف ناسوت وملکوت وجبروت
وباصطلاح اهل اشراق برازخ ومثل وانوار وباصطلاح اهل حکمت طبیعت
ونفس وعقل باشند اعدام امکانی اند ودر قبضه غیر کالمیت فی ید الغسال
جان هر یکے که مدبر وباطن اوست در وخارج است۔ جان ناسوت
ملکوت وجان ملکوت جبروت وجان جبروت لاهوت است ویکے
جان نداشت یعنی چهارم که حضرت لاهوت است مدبر باطن ندارد
بلکه خود قیوم همه وبطن الباطن است وبذات خود زنده وجان همه است
آن برادر زر دار برهنه کمان کش تیر انداز از آن کمان
بیخانه وبیگوشه وآن تیر بے پر وپیکان بر آن آهوے
بیجان زد یعنی آن شخص ارضی انسانی صادق البیان ذات مقدسه
را هدف همت ساخته وآلات ومعدات فطری وکسبی فراهم آورده و
کشش وکوشش علمی وعملی نموده وطے مراحل وارادات کرده از علم الیقین
بعین الیقین رسید وچون مجذوب سالک بود از راه اندراج النهایت و
یومن وراء الحجب آشنائے حضرت لاهوت گردید۔ کمندے می
بایست تا صید را بفتراک بندیم یعنی معامله وعلاقه می بایست که
از عین الیقین بحق الیقین بر آید واز تعلق به تخلیق گراید چهار کمند دیدیم

سہ پارہ و یکے دو کرانہ و میانہ نداشت یعنی چہار معاملہ پیش آمد خوف و طمع و محبت کہ ہر سہ آلودۂ غرض و قابل انقطاع بودند و چہارم فنا فی الوحدت کہ تحمل طرفین و وسط ندارد صید را بدان کمند بے کرانہ و بے میانہ بر بستیم یعنی بواسطہ معاملہ چہارم اندرون جان را آشیانۂ ہماے لاہوت ساختیم و بطریق مطالعہ وحدت در کثرت جمال محبوب در خود دیدیم و از حق الیقین بہرہ یافتیم۔ خانہ می بایست کہ مقام کنیم و صید را پختہ سازیم یعنی قانون و طریقہ می بایست کہ بواسطۂ ملازمت برآن از حق الیقین بحقیقت الیقین و از تخلق بہ تحقیق عروج نمودہ شود و جمیع لطائف و طبقات را برنگ معرفت منصبغ ساختہ و حجب وجود را فرق کردہ آید چہار خانہ و یدیم سہ در ہم افتادہ یعنی چہار طریقہ یافتہ شد روش اہل شریعت کہ مبنی بر تصحیح عبادات و اصلاح معاملات و تہذیب اخلاق و تعمیر اوقات بادراد است و روش اہل عزیمت کہ مبنی بر مراعات پرہیز و حساب دعوات و خواندن اسما و موکلات است و روش اہل طریقت کہ مبنی بر محافظت انفاس و جلسات و ذکر با ضربات و تصورات است و اہل این ہر سہ باہم منازعت و مناقشت دارند و از خرق حجب وجود فرد ماندہ اند و یکے سقف و دیوار نداشت دران خانہ بے سقف و بے دیوار در آمدیم یعنی چہار را اہل حقیقت کہ مبنی بر دوام شہود و تنزیہ معبود و نفی وجود و بذل موجود و بطفیل جذبہ سلوک و دود است این راہ از سقف تقلید و دیوار قیود و رسوم برتر است خود را در تربیت الٰہی کہ وَوَجَدَكَ ضَآلًّا فَهَدٰى اشارت باوست حوالہ نمودہ این طریقہ را لازم گرفتیم و درین اثنا ترقیات در اسما و صفات می نمودیم

دیگے دیدیم برطاق بلند کہ ہیچ حیلہ دست بان نمی رسید یعنی
وصول تجلی ذات وراء الورا کہ منبع اسماء و صفات و معدن ارزاق روحانی
و جسمانی است منظور افتاد کہ تمام قواے بشری ازان قاصر بودند و بجز
غائت انکسار و نفی آثار و اعیان بآنجناب راہ نبود کہ اقرب ما یکون
العبد الی ربہ و ھو ساجد رمزے ازآنست چہار گز مغاکے
زیر پاے کندیدیم یعنی چہار درجہ بطون فرو رفتیم و چہار طبقہ را از مالوفات
خود برکندیدیم و بدن را در ریاضت و نفس را در مجاہدہ و قلب را در مشاہدہ
عظمت و روح را در شعاع احدیت بنوعے از تلاش محو ساختیم تا بعدم اصلی
لاحق گشتیم و مقام کان اللہ ولم یکن معہ شئی و ھو الان کما
کان حاصل شد و اگر خواہی بدن و نفس را یکے گیری و چہارم عین ثانیہ
شماری چنانچہ پیش علماے محققین مسلم است کہ ما دام نظر اربعین عین ثانیہ
و از اسمے کہ مبداء یقین اوست بگذرد و خلع طوق استعداد جزئی نمودہ
تا شیون ذاتیہ نرسد بحقیقت تجلی ذات بدون آمیزش رنگ مرات
استعداد متجلی لہ واصل نشود دست بآن دیگ رسید یعنی تجلی حقیقی ذات
میسر گشت و در مرات وحدت مشاہدہ کثرت اسماء و صفات الٰہی و تعینات
و اعتبارات امکانی بحصول انجامید۔ بدانکہ مراد از نفس روح ہوائی است
و از قلب نفس ناطقہ و از روح وجودیکہ وقت میثاق بود و از عین اعتبارے
کہ در عالم الٰہی بود و از شیون ذاتیہ اندراج و اتحاد با ذات صرافت پیش از
تمیز علمی و عملی چون شکار ریختہ شد شخصے از بالاے خانہ فرود آمد
کہ بخش من بدہید کہ نصیبے مفر و نفس من دارم یعنی چون عارف
منتہی شد و مظہر مجموع کمالات و متحقق بجمیع شیون و صفات گشت و ہر

شدنے حاجو دازوے بگرفت شان اسم المضل کہ او ابلیس است ظہور کردہ مقابل شد
کہ بتصدیق لَاَتَّخِذَنَّ مِنْ عِبَادِكَ نَصِيْبًا مَّفْرُوْضًا حصۂ من نیز حوالہ
کنید برادر کامل مکمل ذرنجمین نشستہ بو دیعنی فیض روح القدس
کہ بمصداق وَاَيَّدْنٰهُ بِرُوْحِ الْقُدُسِ منہ باشد بہر محافظت بمقتضاے
فَاِنَّهٗ يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهٖ رَصَدًا آخرین حال
بود استخوان آن تنکار را از دیگ برآوردہ بر تارک سروے
زد یعنی عقدۂ مالاینحل ذو بینی کہ مقتضاے کثرت اسما است بنا بر غیریت
موسوم نمودہ سر دفتر حجاب ساختہ در نظر خلایق علم کرد چون استخوان تحلیل
نمی شود و عمود بدن است و این عقدہ نیز نکشاید و ہدار انتظام نشأتین
است تعبیر بہ استخوان پر مطابق است ۔ درخت سنجدے از پاشنۂ
پاے او بیرون آمد یعنی اسفل طبیعیات وجود را کہ قدم شخص اکبر است
و منتہی است بہیولی اجسام و نمونۂ وحدت ذات است از نظر مختفی داشتہ
و کثرت صوری جواہر و اعراض را کہ بر صفحۂ او شگفتہ و شاخ و برگ آوردہ اولاً
متوجب تحیر ناظران نمودہ ہمگنان را بوضعے مست و مدہوش ساخت کہ از حقیقت
خود غافل بلکہ منکر گشتند چون درخت سنجد مسکر است تعبیر با و مناسب
افتادہ بر سر درخت زرد آلو رفتیم یعنی ثانیاً بتقاضاے موافقت و
مخالفت طبع در طلب مرغوب و ہرب از نامرغوب سرگردان شدند چون
رنگ زرد دل فریب است صَفْرَآءُ فَاقِعٌ لَّوْنُهَا تَسُرُّ النّٰظِرِيْنَ
بہ زرد آلو تعبیر رفت خربزہ کاشتہ بودند یعنی ثانیاً گرفتار لذت و حلاوت
و منہک در لغومت و فریب کہ ہمو از خربزہ حاصل است گشتند بفلاخن
آب می دادند یعنی تقاضاے نفس و ہوا را بامانی و عقاید باطلہ پریشان

رجاً بالغیب پرورش می کردند - ازان درخت باز بجانه فرود آمدیم[عله]
یعنی کاملان در باطن خود اندیشیده نیایش بحضرت عزت بردند که باز داشتن
مردمان از مشتهیات محال وصحبت با خلق وتالیف ایشان از برائے هدایت
بے زر و دولت دشوار بوسعت خلق ضرور وفتوح ظاهر منظور قلیه زردک
ساختیم و بد بیناگذشتیم[عله] یعنی فتوح ظاهر را فائده خلق عوام ساختند وبیشتر لذات
را مباح داشتند چون رنگ زر زرد است بزردک مناسبت دارد - چندان
خوردند که آماس شدند و پندا شتند که فربه شدیم یعنی طالبان دنیا
بحرص تمام تمتع گرفتند وگمان بردند که به سعادت رسیدند از خانه بیرون
نتوانستند رفت در نجاست خود ماندند یعنی محبت دنیاوی وتیرگی
باطن وآلودگی شهوات واخلاق ذمیمه وعقائد سخیفه در دل ایشان قرار
گرفت تا که زهد وطاعت بر ایشان سخت دشوار وموت بغایت ناسازگار
وخونخوار گشت ولهائے ایشان باین پلیدی پائے بند ماند و درین زندان
گرفتار و ما بآسانی از کید خانه بیرون شدیم یعنی مثل ما جمعے که توفیق
رفیق وطوق جذبۂ آلهی زیور گردن ایشان بود بآسانی از غرور دنیا وفریب
آن برستند و برجستند واز مکر الهی وَ اُمْلِیْ لَهُمْ اِنَّ کَیْدِیْ مَتِیْنٌ
وبتسویل زَیَّنَ لَهُمُ الشَّیْطٰنُ اَعْمَالَهُمْ نجات یافتند وبدستاویز فَقَدِ
اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقٰی درآویختند وپیوستند وبمقر فِیْ مَقْعَدِ
صِدْقٍ عِنْدَ مَلِیْكٍ مُّقْتَدِرٍ جا گرفتند وبمقصد اقصی رسیدند - ارباب
تعرف برین حالات باز نشانند - یعنی اهل معرفت باین حجبت گرفتار

عله در شرح دیگر لفظ "باو بنجانه فرود آمدیم" است - ش ح

عله در شرح دیگر لفظ "اهل دنیا" است - ش ح -

می شوند کہ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِيْنَ يَعْلَمُوْنَ وَالَّذِيْنَ لَا يَعْلَمُوْنَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبَابِ ودرین فقرہ اشارت کہ وسیلۂ نجات از مہلکہ بہتر از علم حقیقت و محبت اہل آن ہست۔

این است انچہ اندیشۂ این شرمسار بآن رسیدہ تا مراد مصنف نیز چہ باشد واللہ اعلم۔ مخفی نماند کہ نام این رسالہ برہان العاشقین بنظر آمدہ چون مشتمل است بر سرگزشت طالب از مرتبہ جمادیہ تا بلوغ باعلی مرتبہ کمال لہذا تسمیہ باین بجا است۔ والحمد للہ الذی عندہ علم الخفیات ومن جودہ نیل الطلبات۔ والصلوٰۃ والسلام علی محمد صاحب الایات المحکمات والمتشابہات وعلی الہ وصحبہ انجم الهدایات۔ ونسئل اللہ العفو والهدایت فی جمیع الحالات۔ تالیف شد بتاریخ سیزدہم شہر جمادی الثانی ۱۲۰۱ھ

تمام شد

شرح برہان العاشقین

از فاضل بے عدیل شاعر بے بدیل علامہ حکیم مرزا قاسم علی بیگ صاحب
حیدر آبادی المتخلص بہ اخگر اطال اللہ عمرہ و ادام فیوضہ

یا فتاح

بسم اللہ الرحمن الرحیم

رب یسر و تمم بالخیر

الحمد للہ الذی ہو ہو ہو لا الہ الا ہو۔ وہو الغفور الودود۔ ذو العرش المجید۔ فعال لما یرید جل جلالہ و عم نوالہ۔ والصلوٰۃ علی من کان وجودہ باعث لکل موجود و شاہدا لکل مشہود محمد مصطفیٰ الشمس الضحیٰ بدر الدجیٰ۔ یعنی طٰہٰ و یٰس۔ مصدر اسرار رب العالمین علیہ وآلہ الطیبین الطاہرین واصحابہ المنتجبین المقربین اما بعد میگوید این ہرزہ گرد بیداے تصور و فیحاے تفکر در ترا کم گمنامی مستتر مرزا قاسم علی بیگ اخگر کہ خوشہ چین خرمن اہل یقین و فیضیاب نظر اصحاب راسخین الست درینولا رسالۂ شکارنامہ مصنفہ حضرت

ولی کامل محقق صوفی صافی مدقق قطب الاقطاب خواجہ بندہ نواز سید محمد گیسو دراز حسینی قدس اللہ سرہ العزیز بنظر درآمد و این تمام رسالہ مملوست باستعارات دقیقہ وکنایات عمیقہ واشارات انیقہ وعبارات رشیقہ کہ جودت ذہن منتہی چون مبتدی بتدقیق معانی اونارساست وتجسسات فکر تحقیق مطالب او بیدست وپاست۔ اگرچہ بعضے از صاحبان طبع سلیم ومستعدان عقل مستقیم در شرح آن کوشیدہ اند چنانکہ کوشیدہ اند ما جرعۂ از جام حقیقت آن نتوشیدہ اند۔ حضرت خواجہ بندہ نواز رحمۃ اللہ علیہ درین رسالہ فیض انتمی از حقیقت احدیہ وجود واجب الوجود را بطریق تنزلات تا بمرتبہ شہود بصور تہاے بوقلمون بطور چیستان بیان فرمودہ ؎

ز دریا موج گوناگون برآمد ز بیچونی برنگ چون برآمد

گہے در کسوت لیلی فروشد گہے برصورت مجنون برآمد

و در آخر رسالہ نوشتہ کہ " ارباب حقیقت و اولوالالباب معرفت سراین خیالات بازنمایند۔"

بدانکہ وجود من حیث ہو ہو اعم است از ذہنی وخارجی وخاص و عام ومطلق ومقید بلکہ این مجموع مراتب وجود ست اما بشرط ان لایکون معہ شئی مرتبۂ احدیت است ومقام جمع الجمع و بشرط جمیع کمالاتش کہ لازمہ اوست واحدیت در مقام جمع است واز مرتبۂ لابشرط لاشئی مرتبۂ ہویت ذاتیت کہ تجلی کردہ در مرایاے عالم تفصیلاً و در آئینہ جامعہ انسانیہ اجمالاً

شعر

لَقَدْ صَارَ قَلْبِیْ قَابِلاً کُلَّ صُوْرَۃٍ فَمَرْعیٰ لِغِزْلَانٍ وَّدَیْرٌ لِّرُہْبَانٍ

وہر اسمی از اسماے الہیہ ادرا ہویتیت معنویہ در علم کہ حکما آنرا ماہیت خوانند

و عرفا عین ثابتہ گویند بدانکہ اینیت اسما در حروف و اینیت حروف در انفاس و اینیت انفاس در ارواح و اینیت ارواح در قلوب و اینیت قلوب نزد مقلب القلوب است

شعر

اِذَا كَانَ ذَا نَفْهَمْ بِشَاهِدِ مَا قُلْنَا ۔ وَاِنْ لَمْ يَكُنْ فَهْمٌ فَيَاْخُذْهُ عَنَّا

بعد بسم اللہ الرحمٰن الرحیم خواجہ میفرماید الحمد للہ رب العالمین الحمد ہو الوصف بالجمیل الاختیاری سواء کان مقابلۃ النعمۃ ام لا و المدح ہو الوصف بالجمیل اختیاریا کان او غیرہ وکلیہا الثناء باللسان و بینہما عموم و خصوص مطلقا۔ و نزد عارفان حمد الٰہی بر سہ گونہ است قولی۔ فعلی۔ حالی۔ اما۔ حمد قولی گفتن ثناست بزبان حق را یاد کردن بصفات کمالیہ آن چنانکہ در کتاب کریم نازل شدہ و حمد فعلی از تکابست بہ اعمال بدنیہ از عبادات و طاعات و خیرات خالصاً للہ تعالیٰ و ہر عضوے را بہر حالے واجبست کہ مطابق احوال خود حمد گوید یعنے الحمد للہ علی کل حال۔ و حمد حالی آنست کہ بحسب روح و قلب متصف شود بکمالات علمیہ و عملیہ تخلق باخلاق الٰہیہ کند و گفتہ اند کہ حمد حالی حق تجلی ذات اوست در ذات او و آن ظہور نور ازلیست فہو الحامد و المحمود جمعاً و تفصیلاً للہ یعنے حمد مخصوص بہ ذات اللہ است کہ بہ ازاے او صفت باشد یا نباشد و اللہ اسم ذاتست مستجمع جمیع صفات کمالیہ و سایر اسما بطرف او مضاف میشوند ازین جہت جلالت و علوی مرتبت و عظمت او ظاہر ست۔ و این اسم را شرفیست زاید بر ہمہ اسما زیرا کہ چون الف از اللہ حذف کنند (للہ) باقی میماند کہ لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ۔ اگر لام اول را حذف کنند (لہ) می ماند و آن نیز از جملہ صفات الٰہیہ است کہ لَهُ الْخَلْقُ وَالْاَمْرُ و بحذف

لام ثانی (ھو) یعنے (ھو) باقی می ماند کہ قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَد ولا اله الاھو
رب اسمیست کہ باعتبار نسب ذات بموجودات ظہور تاثیر بر بوبات
میکند و نسب ذات باعیان ثابتہ منشاء اسماء الہیہ است و نسب ذات
بہ اکوان خارجیہ منشاء ربوبیت و بی اضافت ذات اسم خاص حق است
و در حضرت علمیہ ہرچہ ظاہر شود از اکوان صورت اسمے باشد از اسماے
ربانی کہ حق تعالی آن صورت را بآن اسم تربیت میفرماید و اعیان ثابتہ
صور اسمای الہیہ اند و رب مربی مربوبات یعنی موجودات خارجیہ و
مرتبہ الوہیتہ فوق مرتبہ ربوبیت است و مرتبہ ذات و صفات و افعال
و ربوبیت مرتبہ اسما و صفات و افعال است عالمین جمع عالم است و
آن بحسب لغت ماخوذ است از علم بمعنی علامت و گفتہ اند کہ موجود ما سوی اللہ
عالم است و عقلا از تغیر عالم حدوث عالم و از حدوث عالم خالق را قدیم
دانستہ اند و عرفا در لوح وجود ہر فردے از افراد عالم خالق را قدیم پنداشتہ
اند رباعی لراقمہ

چون سنئے بہ ترانہاے گوناگونیم	در کالبد خاک ببین ما چونیم
یک نغمہ راز این گرانا فونیم	نقشے کہ بلوح دل ما پر ساز است

والعاقبتہ للمتقین یعنی استفادہ عاقبت کہ آن واصل الی اللہ شدنست
مر متقین یعنی اولیاء اللہ را است کہ از غیر خدا در دل ایشان ہمی و حزنی نیست
الا اِنَّ اَولِیَاءَ اللّٰہِ لاَ خَوفٌ عَلَیْہِمْ وَلاَ یَحْزَنُوْن و الصلوۃ والسلام
علی رسولہ و آلہ اجمعین یعنی صلوۃ دعا و آمرزش و رحمت است یعنی از
بندہ نماز و از فرشتگان دعا و از خدا تعالی رحمت است و سلام در عربی گردن
نہادن و فرمانبرداری کردن و رسول یعنی فرستادہ شدہ از جانب حق کہ صاحب

کتاب باشد بخلاف نبی کہ آن اعم است خواہ صاحب کتاب باشد یا نباشد
و عرفا گفتہ اند کہ کمالات الٰہیہ بر دو قسم است قسم اول متعلق بذات احدیہ
و ثانی متعلق بہ اکوان و کمال اول عبارتست از کمال ذاتیہ و آن مرتبہ
ولایت است کہ وجہے با حق دارد و کمال ثانی عبارتست از کمال اسمائیہ
و آن نیز منقسم بدو قسم است اول نبوتست و آن وجہے بود با ملائکہ و قسم ثانی
عبارت بود از رسالت و آن وجہے بود با عالم بشر بطریق انزال کتاب و
رسالت صورت نبوتست و نبوت صورت ولایت و گفتہ اند
الولایۃ اعلیٰ من النبوۃ اذا جمعتا فی شخص واحد یعنے ولایت
بر نبوت راجح باشد ہرگاہ در شخص واحد این ہر دو جمع شوند یعنی ولایت آن نبی
از نبوۃ آن نبی اعلیٰ باشد زیرا کہ نبوۃ متغیر و منقطع باشد۔ چنانکہ فرمودہ لا نبی
بعدی و نفرمودہ لا ولی بعدی و نبوۃ متناہی گردد و ولایت نا متناہی است دیگر
آنکہ نبوۃ علم ظاہر ست و ولایت معرفت باطن و معرفت باطن مشغولی بحق باشد
و مشغولی بحق اعلیٰ باشد از علم ظاہر کہ اشتغال بخلق وارد دیگر آنکہ اللہ تعالیٰ را
ولی توانند نبی نگویند و ہو الولی الحمید قال الامام علیہ السلام الولایت
احاطت بکل شی و اللہ من وراہم محیط۔ و بعضی از عرفا گفتہ اند کہ
الرسالۃ وجہ النبوۃ و النبوۃ وجہ الولایۃ یعنی رسالت صورت نبوتست و نبوۃ صورت
ولایت و جملہ انبیا مستفیض اند از حق بوسیلۂ باطن و باطن مقام ولایت است
و ولایت بدو قسم منقسم میشود عامہ و خاصہ اما ولایت عامہ مشتمل بود بر اہل ایمان
بحسب مراتب کما قال اللہ تعالیٰ اللہ ولی الذین آمنوا الخ و ولایت خاصہ
خاصۂ نبی یا قایم مقام او باشد و بواسطۂ ایشان نصیب اولیاء اللہ است
در زمان فنا در حق و بقا بحق و مراد از فنا فنائے بشریت است در وجہ

ربانیہ درانوقت بندہ با تصاف صفات مبدا افعال از جہت الٰہیہ گردد کما قال اللہ تعالیٰ فی الحدیث القدسی لا یزال العبد یتقرب الیّ بالنوافل حتی احبہٗ فاذا احببتہٗ کنت سمعہ الذی یسمع بہ و بصرہ الذی یبصر بہ ولسانہ الذی یتکلم بہ ویدہ التی یبطش بہا ورجلہ التی یسعیٰ بہا وحضرت امام جعفر صادق بحق ناطق علیہ الصلوٰۃ والسلام فرمودہ ان للہ شراباً لاولیایہ اذا شربوا سکروا واذا سکروا طربوا واذا طربوا طابوا واذا طابوا ذابوا واذا ذابوا خلصوا واذا خلصوا وصلوا واذا وصلوا اتصلوا فلا فرق بینہم وبین حبیبہم واوّل ولایت انتہائے سیر است از خلق بحق بہ ازالہ تعین از مظاہر اغیار وخلاص از قیود واستتار وعبور از منازل ومقامات وحصول علم بر مراتب درجات بواسطہ حصول علم الیقین بلکہ بہ مشاہدت عین الیقین تا آنکہ بحق الیقین برسد بعضے از عارفین گفتہ کہ مقام ولایت اکمل واتم است از مقام رسالت زیراکہ مقام ولایت نبی فی نفسہ اتم واکمل باشد از مقام رسالت او بسبب شرف متعلق ودوام او بجہت آنکہ ولایت حکم او متعلق است بہ اللہ جلشانہ آنرا در دنیا وآخرت دوام است ورسالت حکم او متعلق است با خلق ومنقطع میگردد بانقطاع زمان تکلیف۔ و ولی ماخوذ است از معنی قرب الی اللہ کہ آن از ولایت حاصل میشود کہ باطن نبوت است۔ وولی باقسام است یکی آنکہ نزدیک حق تعالیٰ ولیست اما او را خلق ولی نمیدانند بلکہ خود ہم خود را ولی نمی پندارد دوّم آنکہ نزدیک حق تعالیٰ ولیست وخود ہم خود را ولی میداند اما خلق او را نمیداند کہ ولیست سوم آنکہ نزدیک حق تعالیٰ ولی است و خود ہم خود را ولی میداند کہ ولیست وخلق نیز میداند کہ ولیست۔

قولہ تعالیٰ تِلْكَ الْاَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُوْنَ حضرت قدس سرہ این رسالہ را باین آیت فیض ہدایت

آغاز فرموده بنا بر آنکه حق تعالی درین آیت اشارت کرده است با مثال تا حقیقت طلبان معنی رس در آن فکر کنند و خوض نمایند که از امثال بر مثلات توان رسید و از تشبیهات به مشبهات توان پیوست۔ تفکر از باب تفعل است و مجرد این فکر ست معنی اندیشه کردن و در اصطلاح منطق ترتیب مقدماتست به نهجے که قیاس صحیح قایم گردد و در اصطلاح صوفیان اندیشه کردن در صفات و نعمای الہی و در عظمت و نسبت حق با خلق نه در ذات جل جلاله و حضرت رسول علیہ السلام فرموده لاتفکروا فی ذات اللّٰه وتفکروا فی صفات اللّٰه و نعمایہ و فکر در ذات اللّٰه تعالیٰ جائز نیست و سعدیؒ میگوید

چه شبها نشستم درین سیر گم — که حیرت گرفت آستینم که قم
توان در بلاغت به سحبان رسید — نه در کنه بیچون سبحان رسید
درین ورطه کشتی فرو شد هزار — که پیدا نشد تختۂ بر کنار

و تفکر ... ابا ست توجه بصیرت است با دراک مطالب و در نہایات انتقال بود از معرفت به تحقیق و از صورت بمعنی و از خلق بحق چنانچه گفته اند تفکر ساعتہ خیر من عبادة الثقلین و فکر در صفات او تعالی کردن اولی است بلکه عین عبادتست فکر فیک یکفیک و فکر بر چند اقسام است یکی آنکه سالک فکر کند که خلاف شریعت غرا ولت بیضا از و فعلے صادر گشته باشد که موجب معصیت گردیده باشد دوم آنکه سالک فکر کند در اداے حقوق حق تعالی که احسانات او بر بنده لاتعد ولاتحصی است که او عاجز ست از احصاے آن

از دست و زبانیکه بر آید — کز عہدۂ شکرش بدر آید

سوم انکه سالک فکر کند در صنایع و بدایع ملک و ملکوت که از مطالعۂ آن استیلاد

عظمت وکبریائی حق بر دل سالک صدور کند وازان سرور حاصل آید۔
بدانکہ جلیس متفکر نفس است وجلیس ذاکر خود حق تعالیٰ است فاذکرونی اذکرکم۔ ذکر نتیجۂ معرفت ومحبت است ومقدمۂ وصول الی اللہ وفکر مقدمہ توبہ است فافہم ولا تغفل۔ بعد حمد وصلوٰۃ خواجہ میفرماید۔

بدانکہ ما چہار برادر بودیم مراد از (ما) ذات احدیت جمع است واین عبارتست از ظہور ذات حق بطریق جامعیت زیراکہ در مرتبۂ احدیت من حیث الذات جمیع اسما وصفات متحد بالذات باشند واحدیت محضہ بلی تعین اسما وصفات بود وگفتہ اند کہ تعین اول عبارتست از تعین اسم اللہ من حیث الوجود العلمی وہر اسمی از حیثیت این مرتبہ جامع بود بر جمیع اسما وصفات واللہ عبارتست از ذات مستجمع جمیع صفات کمالیہ واحدیت ذات من حیث الفردانیتہ بدو وجہ بودیکی غیب الذات کہ معنی وحقیقت کہ در غیب الحق بود ودیگر مرتبہ اسماے ذاتست کہ من حیث الوحدت الحقیقۃ الاسمائیہ بود واین مشاہدۂ اسمای ذات بود از مرتبۂ غیب ذات مع قطع النظر عن التمیز والاختصاص۔ واسمای الٰہیہ عبارتست از تعینات ذات حق بوصف خاص علیم وحکیم وقدیم۔ ومعنی تعین آنست کہ باو امتیاز شئی از غیر پدید آید بحیثیتکہ غیر درو مشارک نبود وثانیاً کہ تعین عین ذات بود وگفتہ اندکہ ہمہ تعینات اعتباریہ اند۔ چون تعین واجب الوجود واثبات او از وجود بعد از مرتبۂ احدیتہ محضہ احدیتہ جمع است لہذا گفت کہ ما بجمیع وجودہا وصفاتہا چہار برادر بودیم از یک پدر کہ آن ہستی محض است وہر برادرے را حکمی واعتباریست اول واجب الوجود۔ دوم ممکن الوجود۔ سوم ممتنع الوجود۔ چہارم عارف الوجود۔ واجب الوجود آنکہ ذات او مقتضی وجود او باشد ودر

بقاے خود محتاج بغیر نبود ومعنی وجود کون وصیرورت است وعرفا گفته اند که وجوب
امکان وامتناع امور اعتباریه اند یک ودو وچهار را وجودے درخارج نیست
اما سوم که آن امتناع است او را ثبوتے نباشد اصلا در ذهن یا درخارج
وعرفا در معنی ممتنع الوجود چیزے بالاتر رفته اند که بیان آن آینده خواهم کرد۔
وجوب اقتضاے لذاته دارد وبی فیض وجود هیچ شئ موجود نتواند شد و امکان
سابق بر وجود است زیرا که محوج بایجاد است۔ واعیان ممکنه منقسم اند بجوهریت
وعرضیت ومجموع اعیان جوهریت متبوعات اند واعیان عرضیت توابع۔
جواهر یا بسیط اند در عقل ودرخارج چون عقول ونفوس مجرده یا بسیط اند درخارج
چون اجسام بسیطه یا مرکب از اجسام بسیط چون مولدات ثلاثه۔ وهر عینے از اعیان
جوهریه وعرضیه منقسم است باعیان اجناس عالیه وسافله وهر واحدے بنوعے از
انواع۔ وهر یکی ازین منقسم اصناف واشخاص است فافهم ومتکلمین گفته اند که
وجود واجب نفس حقیقت اوست زائد بر حقیقت نیست۔ اگر وجود زائد بر حقیقت
باشد عارض خواهد بود وخود من حیث هو هو مفتقر بغیر بود وممکن لذاته گردد واین
امر منافی وجوبست۔ ونیز گفته اند که وجوب وجود هم زاید بر حقیقت نیست اگر
عارض باشد زاید لذاته خواهد بود پس معلول لذاته گردد که تا وجود علت یافته نشود
وجود معلول هم محال باشد واین منافی وجوب بالذاتست وهمچنان تعین وجوب
نیز زائد بر ذات نیست عین حقیقت اوست وبعضے از متصوفین گفته اند که
واجب الوجود بمعنی لازم الوجود است که بواسطۂ وجود واجب وجود خاکی انسانیت
که این وجود جسمانی بر وجود روح لازم است یعنے بغیر این وجود جسمانی روح را
از عالم غیب در عالم شهادت ظهورے نیست اگر این وجود جسمانی نبودے روح در عالم غیب
پنهان ماندے۔ واهل تحقیق که ارباب کشف وعرفاند چنین فرموده که وجود

آن ضوبود والا لون است۔ وشیخ الاشراقیین در حکمت الاشراق فرموده که
ہر شیٔ فی نفسہ نور باشد یا ظلمت و نور حقیقت بسیط است و ظلمت عدم نور ست
و نور مجرد مشار الیہ نتواند شد البتہ نورے کہ عارض جسم در خارج باشد قابل
اشارۂ حسی بود چون نور شمس وکواکب و نیز میفرماید کہ ہر شیٔ کہ آن نور لنفسہ
بود نور مجرد ست اگر نور غیر مجرد بود یعنے عارض باشد پس نور لنفسہ نخواہد بود۔
اگر نور عارض قایم بمجردات باشد یا باجسام نور لنفسہ نخواہد بود زیرا کہ وجود
او لغیرہ بود پس نور ہم لغیرہ باشد و نور مجرد محض نور لنفسہ بود بسبب قیام او
بذات خود فتامل۔ دوم ظلمت کہ بمقابلہ نور است و آن بر سہ قسم است اول
ظلمت حقیقی کہ رویت او بہیچ وجہ ممکن نیست دوم ظلمت محسوس کہ آن بہ
مقابلہ نور صبح ہویدا است۔ و شرف ظلمت آنست کہ واسطۂ ادراک نور مطلق
میشود بسبب تنزل در عالم محسوس یا غیب یا شہادت و آن در مراتب
ظلمات امکان امتزاج و اتصال است با نور حقیقی کہ اخرج النور من
الظلمات مرتبہ سوم ضیا ست و جمعیت نور و ظلمت است و حقیقت
آن ممتزج گشتہ از طرفین و برزخیست میان وجود و عدم زیرا کہ نور صفت
وجود ست و ظلمت صفت عدم و ازین جہت است کہ اصل ممکن را بظلمت
وصف میکنند و آن مقدار نورانیت کہ ممکن را حاصل است بسبب وجودات
کہ بواسطۂ آن از کتم عدم ظہور کردہ است پس ظلمت وے از جہت عدمیت
اوست چنانکہ نورانیت او از جہت استفاضۂ نور وجود ست و ہر نقصی کہ
بہ ممکن ملحق میگردد بواسطۂ احکام عدمیت اوست فافہم۔ بدانکہ علوم حقیقی کہ در
مقابلۂ وجود مطلق است متحقق نیست الا بواسطۂ عقل و ادراک و وجود محض
کہ نور مطلق است من حیث ہو ہو ممکن نیست الا بواسطۂ تنزل و مرتبہ عدم

پیوندے داد که روح را با جسم نسبتے پدید آمد و ربطی بهم رسید و این نسبت را بنام
نفس یاد کرده و فرموده وَنَفْسٍ وَّمَا سَوّٰىهَا فَاَلْهَمَهَا فُجُوْرَهَا وَتَقْوٰىهَا و نفس را از جهت امکان
وجود دو نسبت است از جهت لطافت نسبتے بعالم قدس دارد و از جهت
کثافت نسبتے بعالم ناسوت و انقطاع کلی این نسبت از جسم موت است که کل
نفسٍ ذائقة الموت۔ و چون از جسم عنصری پیوند نسبت او بریده شود از عالم
مثال بعالم قدس پیوندد و بحسب اکتساب فضائل و رذائل نفس را تعرج و
مکث حاصل می باشد بدانکه میان عالم ارواح و عالم اجسام عالمی دیگر ست
که آن نمودار هر دو عالم است و آنرا عالم مثال مطلق گویند و هر فیضی که از عالم
ارواح بعالم اجسام میرسد بواسطهٔ ان عالم میرسد زیرا که فیض روحانی که از عالم
ارواح بعالم اجسام فائض گردد مجرد ست از مناسبت و ارتباط بعالم اجسام چون
بعالم مثال مطلق میرسد این عالم را که از طرفین می یابد بواسطهٔ مجاورت
روح بعالم ارواح مشابهتے دارد و بباعث موانست جسم بعالم اجسام مناسبتے
پیدا کرده کشتے که قابل تکسے باشد اختیار کند با نهایتے وعده خود اِذَا جَاءَ
اَجَلُهُمْ فَلَا يَسْتَاْخِرُوْنَ سَاعَةً وَّلَا يَسْتَقْدِمُوْنَ وطن اصلی و مقام معلوم خود بوفور جذبات
اشتیاق رجوع نماید۔ و اهل تحقیق گفته اند که عالم مثال مطلق را دو وجه است
وجہے عام از روی ذات خود و وجہے خاص بتقیدات عالم خیال و هر متخیلے از
نوع انسانی وغیره در خیالات مقیده اکتساب علم ملکوتی و اقتباس انوار جبروتی
بواسطهٔ این خیالات از عالم مثال میکند و بمدارج ضعف و قوت بر اقسام
مشتملست چنانچه پیغمبر صادق علیه و علی آله الصلوة و السلام می فرماید الرویا ثلاث
رویا من الله و رویا من الشیطان و رویا حدث المرء نفسه پس بحسب قوت
و اسرار ملکوتی در فضای عالم مثال منجلی میگردد و در حالت رکود حواس در آئینه

خیال مقید مشاهد میشود و قوی ترین رقود که موجب اطلاع نایم است از معانی
مثال احدیه توجه سالک است بجانب مقصود خود و جمع همم و انقطاع ریب احکام وهوم
متفرقه است تا شعور روحانی از پس پردهٔ حجاب طبع بر صور محسوسات از معانی
مجرده بطریق تمثیل یا تشبیه یا احداث صورت مثالیه مطلع گرداند بدانکه مر خیال
دو مرتبه دارد یکی مقید که آن خواب است و دیگر مطلق که آن را عالم مثال مطلق
میگویند و مرتبهٔ مقید مختلف به نسان است انطباع معانی درین مرتبه مطابق
و غیر مطابق می باشد بحسب صحت تخیل و دماغ و اختلال آن و اعتدال و انحراف
مزاج و قوت و ضعف قوت مصوره۔ و خواب بمثل جدولیست جاری از نهر
بیک وجهی متصل و بوجهی منفصل و هرچه از عالم مثال است حقایق کلیه است و
صور مرتبه خیالیه و مثالیه در جدول خیال در آید تا برسد به نهر مثال و وصول روح
بعالم اصلی که آن مثال مطلق است بواسطه عبور بر حضرت خیالیه بود و روح
از عالم خیال مقید متصل شود بعالم مثال مطلق و از آن عالم چون مراجعت
نماید تعبیر خوشی می آرد و تعبیه نیست تمام که بآن نور حقیقت صور متخیله
کشف شود و تعبیر بر واحدی از بینندگان مبنی بود خاص چنانکه لایق حال رائی
و مرئی بود چنانچه اگر زاهدی در خواب بیند که بانگ نماز میگوید تعبیرش آنکه
حج گذارد و یا مردم را براه راست دعوت کند۔ اگر فاسقی این خواب بیند
تعبیرش آنکه او دزدی کند یا مردم را بطریق ضلال خواند۔ و اول وحی الهی به
انبیا علیهم السلام رویای صالحه است و معنی وحی انزال معانی مجرده است
در قوالب حسیه در حالت نوم یا یقظه و تحول احوال در یقظه ادراکات حسیه
است و در نوم حس مشترک و هرچه در بیداری دیده شود رویت است و
آنچه در خواب بیند رویاست اگرچه تخیل نزد عوام تحققی ندارد و مطلقا اما نزد

خواص اگرچہ در خارج وجودے نیست لیکن حیثیت تمثل در خیال وحس مشترک تحققے و وجودے دارد چون معلومات در علم و معقولات در عقل و آکثر امور انبیا علیہم السلام در نوم بینند در عالم مثال مطلق ہر آئینہ مطابق واقع باشد ازین جہت حضرت ابراہیم علیہ السلام تعبیر نکرد و با اسمٰعیل علیہ السلام فرمود اِنّی اَریٰ فِی المَنَامِ اَنّی اَذبَحُکَ فی نفس الامر آن ذبح عظیم کبش مقصود بود مگر حضرت ابراہیم علیہ السلام آنچہ در خواب دیدہ بود بواسطۂ خلت خلیلیہ حضرت اسمٰعیل علیہ السلام را ذبح فرمود وحق تعالیٰ فرمود یا ابراہیم قَد صَدَّقتَ الرُّؤیَا ای جعلت ما رایتہ فی منامک صادقاً اگر خداوند جلشانہ خود تعبیر آن بکبش فرمود اینست معنی ذبح عظیم فتامل بدانکہ اکثر از فقراے کاملین گفتہ اند کہ وجودات ممکنات مراتب متفاوتہ دارند بحسب تقدم و تاخر وکمال ونقصان و وجود ہر ماہیت عین آن ماہیت باشد یعنی آنکہ موجود ہمان وجود ست و ماہیت متحدہ است با و بہ نحوے از اتحاد و جمیع موجودات ظلال اشراقات وجود واجب قائم بذاتہ ہستند و از براے ماہیات اصلا وجودے نیست و نہ تاثیرے و تاثرے درو ست بلکہ ماہیات اعتبارات کلیہ ہستند کہ آنہا را عقل اعتبار کند و وجودات بآنہا متصف میشوند پس از براے ہر مرتبۂ از وجودات نعوت کلیۂ حدیہ یا رسمیہ بودہ است مسماة بماہیات وعوارض کہ رانچہ وجود بآنہا رسیدہ است و تعلق جعل بآنہا بودہ است۔

ممتنع الوجود - علماے صوفیہ گفتہ اند کہ حقیقت ممتنع الوجود آنست کہ ہیچ شئی را در جنب واجب الوجود ہیچ وجودے نیست و او منع کنندۂ صور اشیاست از وجود و این وجود امتناع شریک باری میکند پس شریک باری ممتنع الوجود است و این در کتب کلامیہ مشہور است اما در حقیقت ممتنع الوجود

اینجا علم و عالم و معلوم یکیست و بعضے از سالکان راہ حقیقت گفتہ اند کہ مراد از عارف الوجود مَنْ عَرَفَ نَفْسَہٗ بودہ است کہ بشناسد کہ وجود خود چہ بودہ است و ہستی خود را ظلال ہستی حق داند زیرا کہ ہمہ وجودات بوجود ہستی او موجود اند و قایم و ہستی او بوجود خود قایم و دایم است چون عارف وجود مطلق خود را شناخت وجود مطلق حق را نیز ازین وجود می شناسد۔ پس شاہدے از پردۂ وجود بشاہدہ آید کہ خود ناظر و خود منظور و خود شاہد و خود مشہود باشد و وجود مطلق سالک در وجود مطلق حق فنا و مستہلک گردد ؎

تو در وگم شو وصال اینست و بس تو مباش اصلا کمال اینست و بس

عارف الوجود را بحصول وجود نورانی قابلیتے و صفتے حاصل گردد و جمال بے صورت ببیند و کلام بی صوت بشنود بلکہ ہمہ عالم را حقیقت می نگرد کہ اوست و این گفتن راست نیاید کہ چون باشد و چگونہ باشد فافہم واجتہد۔

پس این چہار وجود کہ ما بیان کردیم با یکدیگر برادر اند و خاصیات و خصوصیات ایشان بہ تجلیات مختلفہ است۔ و واجب الوجود را اول تجلی ذاتیست و تجلی ذاتی وحدہٗ لا انتہا ست و آن حضرت احدیت است زیرا کہ ذات حق وجود است و وحدت وجود عین او و غیر حق بی وجود و وجود حق عدم مطلق بود پس وجود محتاج نباشد در احدیت خود بوحدۃ و تعین کہ ممتاز گردد از غیر و وحدت عین اوست و این وحدت منشا احدیت و واحدیت است و عین ذاتست من حیث ہی یعنی مطلق کہ شامل احدیتؔ و واحدیت است و احدیۃ بشرط ان لاشیٔ و واحدیت بشرط ان یکون معہٗ شیٔ باشد و حقایق در ذات احدیت چون شجر بود در نوات و بہ تجلی دوم کہ ما ہر گشتند اعیان ممکنہٗ ثابتہ است کہ شیون ذات اند و آن تعین اول است و صفت عالمیت و قابلیت با خود

دارد زیرا که اعیان معلومات اول اند ذاتیه وقابلهٔ تجلی شهودی وحق باین تجلی
متنزل فرموده از حضرت احدیت بنسب اسمائیه وبه تجلی سوم که ظهور وجود است
مسماة باسم النور وآن ظهور حق است بصور اسما واکوان واکوان صور اسمای
الهیه اند وآن ظهور نفس الرحمانست از نه ده مراد از نه ده اول امر ست
دوم عقل سوم نفس چهارم هیولا پنجم طبیعته ششم جسم هفتم افلاک هشتم ارکان نهم
مولدات وشاید که مراد از نه ده اول هیولای اولی ست وآن عالم اعلی و
صورت اولی وعنصر اول است که درافق عرش لااله الاهو سبحانه تعالی است
واستمداد نور وحکمت وفضایل ازو میکند دوم عقل که درافق هیولی اولی است
استمداد نور وحکمت وفضایل ازو میکند سوم نفس که درافق عقل است و
استمداد نور وحکمت وفضایل ازو میکند چهارم طبیعته که عالم ملایکه است در
افق نفس است واستمداد نور وحکمت وفضایل ازو میکند پنجم عنصر جرمی
وآن عنصر جسمانیست که استفاضه از طبیعت میکند ششم عالم جمادی هفتم عالم نباتی
هشتم عالم انسانی فتبارک الله احسن الخالقین ـ وشاید که مراد از نه ده اول
عقول محضه است که انوار عقلیه قاهره اند دوم نفوس مفارقه که جواهر عاقله و
انوار مدبره اند سوم نفوس منطبعهٔ افلاک چهارم صور نوعیهٔ سموات پنجم صور
کواکب ششم طبایع اربعه هفتم بسایط کلیات عناصر هشتم صورت جسمیه نهم از
هیولاے فلک الافلاک تا هیولاے عالم کون وفساد وشاید که مراد از نه
فلاک باشد مگر اول انسب است وبعد ازان دوم سه برهنه بودند
یعنی واجب الوجود وعارف الوجود وممتنع الوجود به احکام مراتب خود از شائبهٔ
کثرت در ضمن وحدت وبرتر از کل ما وصف به ونعت له ومراد از برهنگی
تنزیه است ـ واجب در اول مرتبهٔ ذات خود من حیث هو هو یعنی لابشرط

شئ منزہ بود از جمیع نسب و اشارات و بری از ہمہ نعوت و اسما و صفات
و ذات احدیہ او عین وجود نہ بشرط لاتعین و نہ بشرط تعین بلکہ من حیث ہو ہو
یعنی غیر مقید باطلاق و تقید و تنزیہ نیز در آن مرتبہ غیر از تحدید وجود سے ندا شت
چہ جائے آنکہ بہ تشبیہ تصور کنند کہ بقید تقیید در آید حضرت شیخ محی الدین
عربی رحمتہ اللہ علیہ می فرماید

فَاِنْ قُلْتَ بِالتَّنْزِیْہِ کُنْتَ مُحَدِّدًا وَاِنْ قُلْتَ بِالتَّشْبِیْہِ کُنْتَ مُقَیِّدًا

بدانکہ جوہر ماہیت غیر وجود لا فی موضوع کہ وجود بآن جوہر ست و ممتاز
از غیر خود از موجودات و ہمچنین عرض نیز ماہیت موجود فی موضوع کہ اگر
در ذات موجود یافتہ شود وجود او زاید علی الذات باشد مگر ذات مطلق او
تعالی بریست از شوایب جوہریت و نقائص عرضیت زیرا کہ وجود محض است
حاضر بذاتہ لذاتہ بغیر تغیر در بحتیت و صرفیت ذات از ہمہ اشارات و نسب
مبرا و از ہمہ نعوت و اسما و عبارات معرا ازین جاست کہ گفتہ اند الواجب
لَیْسَ بِجَوْہَرٍ وَ عَرَضٍ ۔ عارف الوجود نیز مرتبۂ ذاتیست کہ منزہ است از ہمہ
ہستیہائے احتیاجیہ و ہستی خود قایم و علمہ لذاتہ بذاتہ

من خدایم من خدایم من خدا محض علم از ہمہ عالم جدا

ممتنع الوجود این مرتبۂ سلب وجود ست از غیر بمقابل واجب الوجود چنانچہ
عرفا گفتہ اند کہ در ازل الازال بجز ذات احدیہ مقدسہ ہیچ شئ را ایجابیت
وجود نبود ای لَاشَیْئَ اِلَّا اللّٰہُ وَلَیْسَ کَمِثْلِہٖ شَیْئٌ

منم معدوم بی علت چو علت گشت پیونم ازل فرزند من باشد ابد فرزند فرزندم

لراقمہ

ازلیت تو ساری ابدیت تو جاری بہ بقائے خود تو باقی ہمہ عالمست فانی

ولیکن جامہ نداشت و آن ممکن الوجود است کہ جامۂ وجود خارجی ہنوز در
بر نداشت و ممکن دو جہت دارد کہ نہ وجود او ضروری باشد و نہ عدم و ضروری
چنانچہ قبل ازین بہ تشریح آن پرداختہ ایم پس از جہت عدم ضرورت ہنوز
کسوت پوشیدہ بود و آن بہ در برہنہ قدرے زر در آستین
داشت فیہ نظر زیرا کہ سہ بر در برہنہ بودند درینجا ذکر یک را در برہنہ
نمود کہ زر در آستین داشت و دیگر دو را فرو گذاشت اغلب کہ
اینجا مراد از یک در سے باشد کہ جامہ نداشت کہ آن ممکن الوجود است
و جامہ نداشتن ہم حکم برہنگی دارد و زر در آستین داشتن کنایہ است از گنجینہ
کنت کنزاً مخفیاً از حقیقت معرفت الٰہیہ کہ از ضرورت ذاتیہ وجودیہ خود
باطن خویش داشت و مراد از وجود جامہ نداشتن زر در آستین داشتن آنست
کہ وجود ممکن بقدر گنجائش آستین یعنی بقدر استعداد و قابلیت از وجود واجب
باقتضائے کردہ بود و دو دیگر در سے است کہ در زر در آستین داشت
مراد از ان حقیقت وجودیہ است کہ از واجب الوجود بہ ممکن الوجود رسیدہ
است بیا از در رفتیم تا جہت شکار تیر و کمان بخریم بیا از کثرت
وجودیہ رفتیم کہ آن دنیا است کہ الدنیا مزرعۃ الآخرۃ ہر چہ درینجا بکاریم
ہمان بدرویم ــ

بیت
گندم از گندم بروید جو ز جو — از مکافات عمل غافل مشو
اینجہان کوہ است و فعل ما ندا — ہر ندائے را ازو آید صدا

و درین بازار بجہت شکار غزلان معارف حقائق اسمائیہ و کونیہ الٰہیہ
تیر سعی کہ لیس للانسان الا ما سعی است و کمان توجہ نفس تا رجوع الی اللہ باشیم
بخریم قضا رسید یعنی باقتضائے حکمت الٰہیہ و مشیت ازلیہ ہر چہار گشتہ

شدیم این ہر چہار وجود در وجود نشاء انسانی جذب گردیدند و انسان بفحوائے انی جاعل فی الارض خلیفہ بمظاہریت گوناگون از مکمن آنجہان در ینجہان سر بر آورد پس حقایق جمیع موجودات در علم داعیان مظاہر حقیقۃ انسانیہ اند و حقیقۃ انسانیہ مظہر اسم جامع واہل اللہ ازین جہت کہ ظہور حقیقۃ انسانیہ در عالم است عالم را انسان کبیر میخوانند و حقیقۃ انسانیہ را ظہور انسست در عالم انسانی اجمالاً و اول مظاہر انسانیہ صورت روحیہ مجردہ است مطابقہ با طبیعت کلیہ و بصورت اعضائیہ مطابق است با اجسام عالم کبیر و این تنزلات در مظاہر انسانیہ مطابقہ حاصل آمدہ است میان نسخہ صغیر و کبیر اما عالم انسان کبیر ست بمعنی و صغیر ست بصورت جمیع تجلیات ذاتیہ و اسمائیہ و صفاتیہ در عالم انسان کبیر مضمر و متمکن است ولقد خلقنا الانسان فی احسن تقویم در نہاد و تعبیہ است یعنی در تقویم وجود انسانی گنجینۂ اسما و صفات بطورے و دیعت نہادہ کہ ہمہ ملائکہ سبوحین و قدوسین و مہیمنین مقرّ عدم علم خود گردیدند و گفتند لا علم لنا الا ما علمتنا انک انت العلیم الحکیم و پس انسان بواسطۂ این استحقاق مستحق خلافت حق گردید و آن امانتیکہ آسمان و زمین و کوہسار از حمل آن ترسیدند انسان بر دوش مشقت خود برداشت کہ ظلوم و جہول بود یعنی ندانست کہ نتیجۂ عمل چہ خواہد بود **و بست و چہار زندہ بر خاستیم** یعنی این چہار وجود کہ در حقیقت انسانیہ استتار داشتند و عین حقیقۃ احدیہ بود تدتشل بر غیب مطلق بصورت کثرت علمیہ از حیثیات و خصوصیات خود اسمے و رسمے بر گرفتند و بصورت بست و چہار مظاہر پدید آمدند و ہی ہذہ

لاہوت	جبروت	ملکوت	ناسوت
عقل کل	نفس کل	عقل کلی	نفس کلی

روح اعظم	نفس نباتی	نفس حیوانی	نفس انسانی
قلب	روح	شعور	نور
نفس امارہ	نفس لوامہ	نفس ملہمہ	نفس مطمئنہ
زمان	مکان	جہت	تعین

انگاہ چہار کمان دیدیم سہ شکستہ بودند و یکی ہر دو گوشہ و ہر دو خانہ نداشت مراد از چہار کمان عالم اعیان خارجیہ عالم ارواح عالم مثال عالم اشباح ۔ و مراد از شکستہ بودن سہ کمان یعنے عالم اعیان خارجیہ عالم ارواح ۔ عالم مثال ۔ اول از حیثیت تعینیات عدمیہ است و امتیاز اعیان از وجود مطلق راجع است بعدم و نزد اہل اللہ مخلوق عدم است وَالْوُجُوْدُ کُلُّہٗ لِلّٰہِ و عالم ارواح تعین جوہر یست مجرد از عوارض اجسام و الوان و اشکال و عالم مثال عالم لطیفیت برزخ میان عالم مجردات و درین عالم ہمہ اجسام مجردہ اند از مواد مثل مجردات مگر امتداد آنہا مثل امتداد اجسام است مگر غیر وصل و فصل ۔ و عالم اشباح عالم شہادتست کہ آن عالم امکانست **و یکی ہر دو گوشہ شکستہ بود** یعنی ممکن کہ نہ وجود او ضروری بود نہ عدم او **و ہر دو خانہ نداشت** یعنے سلب ضرورت یکے از طرفین کہ لازم او بود و عالم اشباح کہ از ممکن نست و عالم شہادتست و آن عرش و کرسی و فلک اطلس است کہ محدد جہاتست و این ہمہ بساط اند و طبیعت خامسہ غیر طبایع عناصر دارند **و آن برادر برہنہ زر دار** یعنی ممکن الوجود کہ زر وجود از خزانۂ واجب الوجود در آستین داشت **کمان بی گوشہ و بیخانہ را بخرید** کہ آن امکانست کہ سلب ضرورت یکے از طرفین در انست پس این بیگوشہ و بیخانہ را از جانب سلب ضرورت عدم بخرید **تیرے می**

بایست یعنے استعداد تا بواسطۂ آن شکار حقیقت کونیہ شود چہار تیر دیدم
سہ شکستہ بودند ویکے پر و پیکان نداشت مراد از چہار تیر چہار
عناصر ست آن آتش و باد و آب و خاک است از یک تا سہ پراگندہ بودند یعنے
بخود جمعیتے و ثباتے نداشتند ویکے کہ آن چہارم است پر و پیکان نداشت
یعنے خاصیت متحرک بالارادہ بودن و موثریت ذرا تمام کونیہ نداشت
تیر بے پیکان خریدہ بطلب صید بصحرا شدیم یعنے حصول طبیعہ
کلیہ در طلب حقیقتے کہ در عالم انسانیت بود بصحراے شہود آمدیم چہار آہو
دیدیم سہ مردہ بودند ویکی جان نداشت مراد از چہار آہو
طبائع اربعہ است و تشبیہ آہو بطبائع از آنجہت است کہ ہنوز صفت گیرندگی
بایکدیگر نداشتند بلکہ صفت فراریت در ذات ایشان تعبیہ بود و مراد از سہ مردہ
بودن اینست کہ آتش و باد و آب از جہت عدم مزاج و امتزاج بایکدگر مثل مردہ
بودند ویکے جان نداشت یعنے خاک بسبب عدم مزاج و امتزاج با ایشان متحرک
نبود پیرا و برہنہ زردا جہات کش تیرانداز از ان کمان بی
گوشہ و بیخانہ تیر بے پر و پیکان را بران آہوے بیجان زد
یعنی ممکن الوجود کہ از خزانہ واجب الوجود زر وجود در آستین داشت از کمان
بی گوشہ و بیخانہ تیر بی پر و پیکان کہ آن سلب ضرورت یکی از طرفین است
بر آن آہوے بیجان یعنے خاک کہ بسبب عدم مزاج و امتزاج با طبائع اربعہ
غیر متحرک بود از جانب عدم سلب ضرورت زد کمندے می بایست تا
صید را بفتراک بندیم مراد از کمند مزاج است تا صید طبیعت را کہ
در خاک افتادہ بود بفتراک تمزیج باہمی بہ بندیم چہار کمند دیدیم سہ پارہ
پارہ بودند ویکے ہر دو کرانہ و میانہ نداشت مراد از چہار

کمان جسم مطلق۔ جسم نامی جسم حساس ومتحرک بالارادہ جسم ناطق۔ ستہ جسم بخصوصیات
ذاتیہ علیحدہ علیحدہ بودند یعنے جسم قابل ابعاد ثلاثہ وجسم حساس ومتحرک بالارادہ
مصدر احساسات وتحریکات ارادیہ حیوانیہ وہر یکے خاصیتی وحکمی جداگانہ داشت
بحیثیت جمادیت حجر وبحیثیت نباتیت شجر وبحیثیت حیوانیت بالارادہ مشہور
آن یکی کہ ہر دو کرانہ ومیانہ نداشت جسم ناطق است کہ با وجود جسمیت ونامیت
وحساسیت ومتحرک بالارادہ بودن دریابندۂ معقولاتست وآن روح انسانیست
کہ مظہر حقیقتہ امریۂ الہیہ است وبصورت روحیہ مجردہ مطابق با طبیعت کلیہ وبصورت
اعضائیہ مطابق با اجسام بسیطہ است ومراد از ہر دو کرانہ ومیانہ نداشتن اینست
کہ روح نہ داخل جسم است ونہ خارج ونہ حال درمیان محل چون روح از
عالم امر ست از قید جسم وجسمانی بودن بالکل مبرا ست ومجرد از ہمہ ادناس
قیود ونعاقد عقود ست وہیچ بندے از آلایش اجسام پاے آزادی او
را بستہ نمیتوان کرد ونہ نظر خیال در لوح وہم صورت ذاتی او را بہ نقش وجود
صورتے منقش توان نمود ے

هَبَطَتْ إِلَيْكَ مِنَ الْمَحَلِّ الْأَرْفَعِ　　　وَرْقَاءُ ذَاتُ تَعَزُّزٍ وَتَمَنُّعِ
مَحْجُوبَةٌ عَنْ كُلِّ مُقْلَةِ عَارِفٍ　　　وَهِيَ الَّتِي سُفِرَتْ وَلَمْ تَتَبَرْقَعِ

وروح را از عالم امر با جسم نسبتے کہ ہست آنرا نفس گویند خواہ نباتی باشد یا حیوانی
یا انسانی و نقطاع این نسبت موت است ومراد از کل نفس ذائقۃ الموت
ہمین انقطاع نسبت است وباری تعالی بہ نفس انسانی قسم یاد کردہ است
ونفس وما سویہا فالہمہا فجورہا وتقویہا بدانکہ عرفاے محققین گفتہ اند کہ برزخے کہ
روح را بعد از مفارقت بدن از نشاء دنیاویہ در آنجا قیام خواہد بود غیر
ازین برزخست کہ درمیان روح مجردہ واجسام است زیرا کہ مراتب

تنزلات وجود و معارج او و نسبت دارند یکے مرتبۂ کہ پیش از نشاء دنیا دیہ بود
و دیگر مرتبۂ کہ بعد ازان باشد از مراتب معارج و آن مرتبۂ عروج است و صوری
کہ لاحق ارواح شود در برزخ دیگر صور اعمال و نتیجہ افعال سابقہ است در نشاء
دنیا دیہ بخلاف صور برزخ اول ہر آئینہ از جمیع وجوہ ہر دو یکے نباشند البتہ شریک اند
کہ ہر دو عالم روحانی و جوہر نورانی غیر مادی اند مشتمل بر مثال صور عالم و برزخ اول
را غیب امکانی و ثانی غیب محالی گویند فافہم و عالم مثال عالمیست روحانی از
جوہر نورانی شبیہ بجوہر جسمانی از انروکہ محسوس است و شبیہ است بجوہر مجرد عقلی ازان
وجہ کہ نورانیست پس این عالم نہ جوہر عقلی مجرد ست و نہ جسم مرکب مادی بلکہ برزخ
است و حد فاصل میان این ہر دو برزخ کہ میان دو شی بود باید نصیبے از طرفین و
شبیہے بجنبین و مشتمل است بر صور عالم جسمانی و مثال صوری کہ در حضرت علمیہ الٰہیہ اند صور
اعیان و حقایق است و عالم مثال را خیال منفصل نیز گفتہ اند زیراکہ غیر مادیست
و ہر معنی از معانی و روحے از ارواح او را مثالیہ مطابقہ است بکمالات او فافہم
صید را با آن کمند بی کرانہ و بی میانہ بر بستیم یعنی نفس ناطقۂ انسانی را
بر کمند جسمانیت بر بستیم کہ بے کرانہ و بی میانہ یعنی نہ داخل جسم بود نہ خارج جسم **خانۂ**
می بایست کہ مقام کنیم و صید را پختہ سازیم و آن ضرورت خانۂ
تن است کہ بغیر قیام اینجا صید روح را پختہ نمیتوان کرد یعنی مکمل نفس انسانی را
راست این خانہ می بایست کہ روح بغیر جسم درینجا ہیچ کار نمیتوان کرد کہ حصول
سعادت حاصل این مزرعۂ فیض الکتاب است ے

از رباط تن چو بگذشتی دگر معمورہ نیست زاد راہے برنمیداری ازین منزل چرا

چہار خانہ دیدیم سہ درہم افتادہ دیکے سقف و دیوار نداشت
مراد از چہار خانہ چہار عناصر ست و سہ درہم افتادہ یعنی آتش و باد و آب درہم

افتاده بودند ویکی که سقف و دیوار نداشت مراد ازین عنصر خاکست و این خانه
سقفیکه مانع آثار علویه باشد نداشت و دیواریکه استقرار خاصیات طبیعت را استقلالی
باشد نبود یعنی بسبب سقف و جدار نبودن این خانهٔ خاک از حوادث زمانیه
وتغیرات امکانیه مصؤن ومحفوظ نبود دیگی دیدیم برطاق بلند نهاده
که بهیچ وجه وحیله دست بآن دیگ نمی رسد مراد از دیگ طبیعت
است که در آن استقصات متخالفة الکیفیات را مزاجی و اتحادی حاصل
آید تا از یکدیگر جدا نمیشوند تا حکم اقتضای مشیئة الهیه بر آنها صادر گردد و مراد
از طاق بلند فلک نفس است چنانچه حکیم مجریطی گفته که فلک نفس درمیان چار
افلاک واقع شده وبالای او دو افلاک روشن ومهذب و آن هیولای
اولی وعقل است و تحت او دو افلاک مظلمه رذله که آن طبیعت وعنصر است پس
اگر غالب گردید آثار هر دو فلک اعلیٰ که نیره فاضله سعیده اند مصیر ومستقر آنها
فردوس اعلیٰ است ونفس ازان مستمد ومنبعث گردد واگر غالب گردید آثار هر
دو فلک مظلمهٔ رذله که مصیر ومستقر آنها نار سفلی است نفس مستمد ومنبعث ازان گردد
وابداع نفوس بهیمیه ونباتیه وجمادیه نه از عقل مستمد میگردد و نه از هیولای عالیه
که در آنها جاعلیت این هر سه نفوس نیست البته هر دو فلک اسفل که طبیعت و
عنصر است مصیر ومستقر اینها خاک است وخاک ازینها منبعث ومستمد می گردد
بتقدیر عزیز علیم پس طبیعت دیگ است که بالای طاق بلند که آن فلک
آخر است نهاده اند و بر استحصال طبیعت کریمه بهیچ حکیمی را قدرتی حاصل نیست
مگر از فیضان قوت وهبیه باریتعالیٰ جلشانه چهار گز زیر پای کندیدیم
تا دست بآن دیگ رسید چون حصول طبیعت کریمه از نفس (۱) کیمیه بغیر از
استقصات محال بود بمقدار گنجایش چهار عناصر که زیر فلک آخرند تدابیر حکمیه

نکنند از نفس فلکیہ حصول طبیعت کریمہ کہ آن طبیعت خامہ است نمیتوان کرد و مراد از
کندیدن این است کہ چون حکما خواہند کہ استعمال طبیعتہ کریمہ کنند حفرہ میکنند
و در آن حفرہ تعفین تحصیل طبیعتہ کریمہ می نمایند فافہم چون شکار پختہ شد
شخصے از بالاے خانہ بیرون آمد و گفت کہ بخش من بدہید
کہ نصیب مفروض دارم چون طبیعتہ کریمہ با چہار عنصر مزاج گرفت
نفس طبیعیہ از بالاے نفس فلکیہ فرود آمد کہ من نصیب مفروض دارم یعنے
بقدر استعداد و قابلیت من بخشے باید داد پس اول نصیبے از نفس نباتی
گرفت و در نمو آمد برادر کامل مکمل در کمین نشستہ بود استخوان
شکار را از آن دیگ برآوردہ بر تارک وی زد یعنے روح حیوانی
کہ در کمین طبیعت نشستہ بود در دیگ نفس طبیعت پختہ و باہم مزاج یافتہ سخت
مثل استخوان گردیدہ بود بر تارک وی یعنی نفس نباتی کہ از دیگ طبیعت حصہ
خود طلب میکرد زد یعنی بر نفس نباتی روح حیوانی غلبہ نمود درخت زرد
آلو از پاشنہ پاے وے بیرون آمد مراد از زرد آلو بمناسبت
زردی ہمان زر است کہ مرد برہنہ را در آستین بود و از لفظ زرد ہم زر بہ تخفیف
دال حاصل می آید یعنے زر حقیقت وجود مطلق مراحل اسمیہ و منازل رسمیہ
بذوات مختلفہ و صفات متشخصہ از زر زرد آلو شد و مراد از درخت منشعب شدن
حقیقت واحدہ از اصلیت خود بفرعیت متنوعہ است تا آنکہ صورت درخت زرد
آلو گرفت و از پاشنہ پاے یعنے از زیر پاے آنکس طبیعت کہ از بالاے نفس
فلکیہ فرود آمدہ بود بیرون آمد بر سر آن درخت رفتیم یعنے ترقی کردیم از
نفس نباتی بعالم حیوانی خربزہ کاشتہ بودند و بفلاخن آب میدادند
خربزہ از اثمار تعدیل الکیفیتہ است و لذیذ ترین میوہا است و مراد اینجا نفس انسانیست

کہ مشتمل بر حیوانیت و ملکیت است و بہر جانب کہ خواہد متخیل میگرد و چنان کہ گفتہ اند ؎

آدمی زادہ طرفہ معجونیست · کز فرشتہ سرشتہ و ز حیوان
گر کند میل این شود بہ ازین · ور کند قصد آن شود بہ از آن

یعنے بعد از وصول بعالم حیوانی بعالمے رسید ند کہ دران عالم خربزہ کاشتہ بود یعنی تربیت نفس انسانی میکردند و آب بغلاخن میدادند یعنے از عالم قدس کہ دور ترین عالم طبیعت است بفیضان قدسیہ الہیہ آب میدادند از ان درخت بادنجان فرود آوردیم یعنے نفس انسانی آثار عالم طبیعت گرفت او را بالصور بادنجان یافتیم کہ کثافت داشت و قلیہ زردک ساختیم و باہل دنیا گذاشتیم چون بادنجان کثیف و زردک لطیف است ازین ہردو قلیہ ساختیم یعنے باہم مزاج دادیم و برائے اہل دنیا گذاشتیم تا ذایقہ لطافت و الم کثافت باستعداد طبیعی خود دریابند چندان بخوردند کہ اماسیدند بشہوات و ذوقات دنیا چندان پرداختند کہ تو گوئی آماسیدہ اند ؎

چیست دنیا از خدا غافل بدن · نے قماش و نقرہ و فرزند و زن
اہل دنیا کافران مطلق اند · روز و شب در جق جق و در بق بق اند

پنداشتند کہ فربہ شدند از خانہ بیرون نتوانستند رفت دانستند کہ این آماسیدن فربہی است حالانکہ بوفور حب جاہ و شہوات دنیاویہ در حقیقت فربہی ایشان آماسیدن بود بحدے کہ خانۂ تن بر ایشان تنگ گردیدہ بود کہ بیرون نتوانستند رفت یعنے خود را در کدورت ہوا و ہوس نفسانی و رواجس حیوانی چنان مشغول و محبوس گردانید ند کہ دنیا بر ایشان تنگ شد و در آنجا بہ نجاست ماندند یعنے در آلائش دنیا آلودہ ماندند

وما بہ آسانی از کید ایشان بیرون آمدیم یعنی ما چہار برادر در منازل
تنزلات و مراتب تعینات کہ مختلف من حیث الظہور بودیم در آخر کار از عالم امر
روح مجرد گردیدہ در خانۂ تن قرار گرفتہ بودیم از رذایل کل و بس و نقائص کل ہوس
از مشغولیات جسمانی کہ موجب حیرانی و سرگردانی بود بیرون آمدیم بآسانی و از
کید ایشان فارغ گشتیم **و بر در خانہ خفتیم و بسفر روان شدیم** یعنی
چندے بر در خانۂ تن بغفلت توقف کردیم چون بیدار شدیم شعور حقیقت خود
ما را بسفر عالم قدس آمادہ کرد پس بمقر اصلی خود باز گشتیم کہ کل شیٔ یرجع الی اصلہ
ارباب حقیقت و اولوا الالباب معرفت سر خیالات باز
نمایند یعنی ارباب کشف و تحقیق و اصحاب رشد و تدقیق کہ کاملان علم
حقایق و واصلان معانی دقایق اند سر این سخنان مرموزہ باید گفت آنیست کہ
در آخر رسالہ حضرت قطب المحققین و قدوۃ المدققین حضرت خواجہ سید محمد گیسو دراز
حسینی فرمودند رحمۃ اللہ علیہ۔

خلاصۂ این کلام دقایق انتظام و حقایق بیام آنست کہ وجود حقیقی کہ در
حقیقت ہمہ وجودات ظل وجود ذات اویند در جمیع منازل و مراتب بحکم
اَیْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْہُ اللّٰہِ سایر است و در تمام مظاہرات کونیہ بشیون مختلفہ کُلَّ یَوْمٍ
ہُوَ فِیْ شَاْنٍ دایر۔ و اول وجود با وجود حق از نہانخانۂ کُنْتُ کَنْزًا مَخْفِیًّا بر بساط
ظہور فَاَحْبَبْتُ اَنْ اُعْرَفَ نہاد یعنی در حرم کبریائی خود کہ مرتبہ احدیہ ذاتیہ داشت
خود بخود بازی عشق می باخت و بحب ازلی و عشق لم یزلی اظہار عین جامعۂ خود
فرمود کہ آن عبارتست از حقیقت محمدیہ کہ عرفا این را مرتبۂ احدیہ جمع میخوانند
یعنی وجود من حیث الحقیقۃ احدیہ مجردہ ذاتیہ بود منزہ از جمیع اسما و صفات
من حیث التعین و ذات احدیہ ازلاً و ابداً در تجلی بود در غیب مطلق کہ ستر

ذات اوست و باہر موجود وجہ احدیت است کہ سبب بقا وحیات اوست
بلکہ عین جمیع موجودات بود من حیث التعین و الظہور وحقیقت کل وجہ احدیت
بود کہ صفت حیات وبقاے ایشانست ورجوع حقایق جمیع موجودات بدین
حضرت تقدس وتعالیٰ ست۔ و در مرتبۂ احدیت من حیث الذات جمیع اسما و
صفات متحد بالذات بودند و معرفت چگونگی این ذات را از حیثیت تجرد از
نسب و اضافات انوار عقول و شوارق نفوس در نیابد۔ بعد از طی مراحل
تنزلات خود بمرتبۂ فَخَلَقْتُ الخلق عالم کثرت را محل مظاہر صفات کونیۂ خود
فرمود۔ وماہیت کلیہ کہ محل ظہور ظل الہیہ است از مرایاے صور اعیان ثابتہ
تجلی کرد واعیان ثابتہ مرایاے اسماے الہیہ اند و اسماے الہیہ متعددہ
اند بتعدد صفاتیۂ واحد اند با حدیت ذاتیہ ومجموع موجودات علویہ وسفلیہ مستفیض
اند از فیض وجود واجب الوجود وجمیع ذرات کائنات آئینۂ ظہور اسما و صفات
حق اند و انسان کامل جامع جمیع حقایق عالم وحافظ اسرار الہیہ وکمالات
کونیہ است ؎

كُلُّ الْجَمَالِ غَدَا لِوَجْهِكَ مُجْمَلًا لٰكِنَّهٗ فِي الْعَالَمِيْنَ مُفَصَّلًا

وبسبب نشاءِ عنصریہ آخر موجوداتست وبحیثیت جسم اشرف موجودات وبتاثیر
روح اکرم ارواح وحجت بر ملایکہ است ؎

مِنْ كُلِّ شَيْءٍ لُبُّهٗ وَلَطِيْفُهٗ مُسْتَوْدَعٌ فِيْ هٰذِهِ الْمَجْمُوْعَةِ

اینست آنچہ ما ارادہ کردہ بودیم واللہ اعلم بالصواب و در آخر این شاہد نثر نگار
نامہ را بزیور نظم آراستہ می کنم تا جمال باکمال او بجلوہ گریہاے گوناگون دل از
دست عاشقان برباید اگرچہ عروس خوبروئے احتیاج آرایش زیورے
ندارد واما مشاطہ شوق طبیعت را عادت آنست کہ شاہدے را بہزاران ہزار

زیور می آراید تا خود زیور از آن به آراستگی سر بر آورده
بزیورها بیارائید خوبان بهر وقتی　　تو سیمین تن چنان بودی که زیورها بیارائی

مثنوی شکارنامه

ما که باهم چهار اخوانیم　　راز اسما و ستر اکوانیم
گرچه هستیم در شمار چهار　　فی الحقیقة یکیم و هم بسیار
هر کجا ما بهم رویم همه　　بی همه یا همه شویم همه
همه و با همه و بی همه ایم　　هر طرف خوش رمان ز یکدگر ایم
چار یکدل برادران حبیب　　هر یکی از یکی بعید و قریب
گرچه ما بوده ایم پارهٔ چند　　صورت آرای اعتباری چند
هر چهاریم ما خوش از نه ده　　فارغ از انتیاز هر که و مه
نه ده ما ز دو جهان برتر　　بلکه از هفت آسمان برتر
مثل این نه به شش جهت بنود　　هشت جنت بدین صفت بنود
سه تن از ما نداشتند به تن　　جامه کان پوششی بود به بدن
یک برادر برهنه بود همه　　خویشتن را همی نمود همه
این برهنه برادر درویش　　با وجود برهنه بودن خویش
داشت در آستین بصد هنری　　قیمت کائنات درج زری
پس برفتیم جانب بازار　　بود در وی عجائب بسیار
تا ز بهر شکار تیر و کمان　　بخریم و رویم در میدان
از قضا هر چهار گشته شدیم　　کشته گشته تمام پشته شدیم
یا ز بر خاستیم بیست و چهار　　از ته پشته ما همه یکبار

طرفہ دیدیم ما چہار کمان ناقص افتادہ جملہ پیش و کان
زان یکے را نبود دو خانہ بود ہم از دو گوشہ بیگانہ
چہ کمانے چو خاطر درویش گوشۂ و خانۂ نداشت بخویش
آن برہنہ برادر زردار بخرید این کمان بقصد شکار
تیر بایست از برائے کمان چار تیر شکستہ گشت عیان
پر و پیکان نداشت زان یک تیر آن خریدیم ما بصد تدبیر
پس برفتیم جانب صحرا بہر صیدے کنیم تا پیدا
طلب صید کرد سرگشتہ سعی کردیم دشت و در گشتہ
طرفہ دیدیم چار آہوے اندران دشت بی تگ و پوے
زان سہ بودند مردہ یک بیجان بر سر خاک اوفتادہ عیان
آن کمان کش برادر زردار تیر انداز بے خطا ہشیار
بہ کمانیکہ بود نادرہ کیش گوشۂ و خانۂ نداشت بخویش
تیر کان بود بی پر و پیکان زد بران آہوے کہ بد بیجان
رستے بہر بند می بایست یعنی اکنون کمند می بایست
تا بفتراک صید بر بندیم رخت خود پس سوی دگر بندیم
ناگہان یافتیم چار کمند سہ ازان پارہ پارہ بود ز بند
یک ازان دو کرانہ نیز نداشت چہ کرانہ میانہ نیز نداشت
صید را ما بہ بند افگندیم در میان کمند افگندیم
نہ کرانہ میانہ بہ کمند آہوے صید گشتہ اندر بند
خانہ بہر قیام می بایست بہر پخت طعام می بایست
تا در آنجا نہ صید ما بپزیم آہوے صید کردہ را بپزیم

پخته سازیم صید گشته شکار — بعد پختن بیاوریم بکار
هر طرف بهر خانه گردیدیم — پیش خود چار خانهٔ دیدیم
سه ازان بود در هم افتاده — یک ز دیوار و سقف بد ساده
اندران خانه در شدیم همه — بی محابا در آمدیم همه
بود در خانه طرفه طاق بلند — برتر از آسمان بپیوند
تا سر طاق دست کس زنهار — نرسیدے بحیلۂ بسیار
پس مغاکے بپای کندیدم — چار گز تا بلند گردیدیم
دست ما تا فراز دیگ رسید — پخته شد آن شکار حسب امید
شخصے از بام خانه شد نازل — از پئے بخش خویش مستعجل
به نصیبے توان نمود فریب — گفته اند اینکه النصیب یصیب
در کمین بد برادر کامل — دست در دیگ کرد بس عاجل
استخوانے برون ز دیگ آورد — سوے او باز التفاتے کرد
زد بشوخی تبارک سرے — نخل سنجد بر آمد از برے
یعنے از پاشنه نهالے رست — خوش نهالے بصد کمالے رست
بر سر یکدرخت زرد آلو — گشته بودند خربزه بهمو
به فلاخن که آب میدادند — بو العجب آب و تاب میدادند
ما رسیدیم بر فراز درخت — پس فرود آمدیم با همه رخت
قلیۂ زردک از برای جهان — ساختیم آن لذیذتر از جان
اهل دنیا تمام تر خوردند — تن بصد فربهی بر آوردند
فربهی درحقیقت آماسے — تنگ شد خانه برتن از یاسے
حال خود را چو باز دانستند — سعی کردند تا توانستند

تنگ شد خانہ بینوا ماندند
در بجا ست بخانہ وا ماندند

ما زہر کید رازدان گشتیم
برون از قید آن مکان گشتیم

جہد کردیم تا باآسانی
ما برآئیم خوش بجولانی

برون از خانۂ خراب شدیم
فارغ از جملہ اضطراب شدیم

بردر خانہ چند کے خفتیم
باز ترک تمامتر گفتیم

چون بعزم وطن کمر بستیم
بسفر رخت خویش بربستیم

ما نہ بارے بسر گران رفتیم
بسلامت ازین جہان رفتیم

تا چہ بود ست ای اولی الالباب
باز گوئید رازش از ہر باب

نظم کردست آخگر مسکین
آنچہ در نثر گفتہ خواجۂ دین

خواجہ در خواجگان حق ممتاز
قدوۂ روزگار بندہ نواز

رحمت حق بر روح او بادا
روح ما را فتوح او بادا

غلط نامہ مجموعہ یازدہ رسایل حضرت سید محمد حسینی گیسو دراز رحمۃ اللہ علیہ

صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۳	۱۷	یُنیوْرِ	بِنُوْرِ	۲۸	۲۰	زبین	زمین
۴	۴	موہیت	موہبت	۲۹	۹	وپرا	ویرا
۴	۱۲	رِعرفت	عَرفت	۳۲	۱۲	بَدُاللہِ	یَدُاللہِ
۴	۲۰	نکل	ذکل	۳۳	۷	بگذاردم	بگذارم
۵	۹	دزدرا	دردرا	۳۳	۲۰	خلقے	خلفے
۱۰	۱۱	قَوْسَیْنَ	قَوْسَیْنِ	۳۴	۸	ماشد	باشد
۱۲	۶	کوئی	گوئی	۳۷	۱۳	گردید	کردید
۱۳	۵	استکبار	استنکار	۴۱	۱۸	ازبود وراے	ازبود بود ووراے
۱۳	۱۰	درات	ذرّات	۴۶	۱۰	وسلم واشب	وسلم راشب
۱۳	۱۴	حاستہٗ	حاسہٗ	۴۶	۱۱	میکند	میکنند
۱۴	۲۰	عنّ	عن	۴۹	۱	ائی	آئی
۱۶	۱۸	وعاضی	وعاصی	۵۷	۲۰	گردانیہ	گردانید
۱۷	۴	وازروے	وازوے	۶۱	۳	حض	نص
۱۷	۱۴	مخالفتہ	مخالفۃ	۶۱	۳	خلفادراشدین	خلفاءالراشدین
۲۱	۱۵	مرعلہ	مرحلہ	۶۲	۲۰	گرداند	گردانید
۲۱	۲۱	لَنَفِـدَ	لَنَفِدَ	۷۰	۱۹	وبے	وے
۲۳	۸	بحست	بحسب	۷۴	۱۰	ندارت	ندارد
۲۴	۱۳	السیرللہ	السیراللہ	۷۶	۲	نسخنے	سخنے
۲۸	۱۱	گرد	کرد	۸۵	۲	محبت حق اختیار	محبت حق واختیار

غلطنامه مجموعه یازده رسایل حضرت سید محمد حسینی گیسودراز رحمة الله علیه

صفحه	سطر	غلط	صحیح
۱۰۴	۱۸	برسرا سراز	برسرا سرار
۱۰۵	حاشیه	دے ولمحه	دے ولمحۂ
۱۱۰	۱۴	تصورلن	تصورکن
۱۱۶	۶	وَسِعَتْ	وَ سِعْتَ
۱۱۹	۱	کاسترائی	کاستوائی
۱۲۴	۶	ہرایک	ہریک
۱۲۶	۱۳	بنشیذ	بنشیند
۱۲۷	۲۱	ابدالایان	ابدالان
۱۲۸	۲۰	بیکون الواو	بسکون الواو
۱۳۱	۱۱	. امے هِیْنَ	امے هِیْنَ
۱۳۵	۷	دورو	دردو
۱۴۷	۱۸	ضیعف	ضعف
۱۵۰	۹	یا ترا	تا ترا
۱۵۰	۲۱	ندشت	نداشت
۱۵۳	۳	حسن	حسنٌ
۱۵۶	۳	ودوانداشت	ودو خانه نداشت
۱۵۶	۱۳	وتیراندازان	وتیراندازان
۱۵۹	۶	مزاج	مزاح
۱۶۶	۱۸	توی	قوی
۱۷۷	۱۴	چهارم عالم	چهار عالم
۱۸۰	۱۴	وَلَاٰمُنَنَّهُمْ	وَلَاٰمُنِّيَنَّهُمْ
۱۸۰	۱۰	چهار راه	چهارم راه
۱۸۹	۱۲	جزمی	جزئی
۲۰۰	۱۸	مابمیع	مابجمیع
۲۰۲	۱۲	فَتَجَلّٰی رَبُّهٗ	فَلَمَّا تَجَلّٰی رَبُّهٗ
۲۰۲	۱۲	فَجَعَلَهٗ	جَعَلَهٗ
۲۰۷	۱۷	جمل	جعل
۲۱۰	۱۰	جبیعته	طبیعت
۲۱۱	۱۴	نفوت	نعوت
۲۱۲	۱۷	بردید	بروید
۲۱۶	۸	نداتتن	نداشتن
۲۱۶	۱۵	شُغرت	سَفرت
۲۱۷	۱۶	تکمل	تکمیل
۲۱۷	۱۷	راست این	سعت این
۲۲۳	۱۱	یفض	فیض
۲۲۳	۱۶	بود ربند	بود زبند